LLin
908

ქ.ბ.ბ.



1999

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՑ

2383

ԱՐԱՐԵԱԼ

ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

ԳԱՆՁԱԿԵՑՒՈՑ

—

Ի ԼՈՑՍ ԸՆԹԱՑԵԱՑ

ՈՍԿԱՆ ՏԻՐ - ԳԷՈՐԳԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ

ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ



Ի ՄՈՍԿՈՒԸ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԱՐԻՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՑ ՀԵՄԲԵՐԱՆԻ ՏԵՐՑ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ

1858.

4908-60

38. 910

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ

съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представлено было въ Цензурный Комитетъ узаконенное число экземпляровъ. С.-Петербургъ, 19 Ноября, 1856 г.

Цензоръ И. Лажечниковъ.

ՆՈՐԻՆ ԲԵՐԶՈՒ ԲԵՐԵՏՈՒԹԻՒՆՆ

ՏԵԱՒՆ ԿԱՐԳԱԴՐԻ

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ԱՐԻՒԵԼԵԱՆ ԼԵԶՈՒԱՑ ՑԵԱՐՑ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ

ԿՕԼԼԻԺՍԿԻ ՍՈՎԻՏՆԻԿԻ

ԵՒ

ԶԱՆԱԶԱՆ ՆՇԱՆԱՑ ԱՍՊԵՏԻ

Տ· ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ԴՈՒԹԻԵՆՆ

ԴԵԼԵՆԵՆՑ



Ի նշան անկեղծ երախտագիտութեան

Ջերմեռանդութեամբ և յարգանօք Նուիրէ

Ի լոյս ընծայողն։

ЕГО ВЫСОКОРОДІЮ

ГОСПОДИНУ ДИРЕКТОРУ

ЛАЗАРЕВСКАГО ИНСТИТУТА ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ

КОЛЛЕЖСКОМУ СОВѢТНИКУ

И

РАЗНЫХЪ ОРДЕНОВЪ КАВАЛЕРУ

НИКОЛАЮ ДАВЫДОВИЧУ

ДЕЛЯПОВУ,

ВЪ ЗНАКЪ ИСКРЕННЕЙ БЛАГОДАРНОСТИ

СЪ БЛАГОГОВѢНІЕМЪ ПОСВЯЩАЕТЪ

ИЗДАТЕЛЬ.

ЕГО ВЫСОКОРОДІЮ

ГОСПОДИНУ ДИРЕКТОРУ

КАЗАНСКАГО ИНСТИТУТА ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ

КОЛЛЕЖСКОМУ СОВѢТНИКУ

и

РАЗНЫХЪ ОРДЕНОВЪ КАВАЛЕРУ

НИКОЛАЮ ДАНИЛОВИЧУ

ХАНЫКОВУ.

ՉԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ

—

Աբրահամ վարդապետ Դանձակեցի՝ որ մի ի յաղբյուրէն Պատմագրաց մերոց՝ ծաղկեցոյց յերեքտասանեըորդ դարու, էր աշակերտ Յովհաննու վարդապետի Տաւուշեցւոյ՝ վանական մականուանելոյ, և աշակերտակից Մեծին Վարդանայ վարդապետի Խարձրբերդացւոյ: Սորա ի Պատմագիրքս այս, յորում առաջի առնէ նա զպատմութիւն Ազգիս՝ սկսեալ ՚ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յաղբյուրէն Տրդատայ մինչև ցաւուրս իւր, այն է՝ մինչև ցՀեթում Ա. թագաւոր մեր, կամ մինչև ցամ Տեառն 1260: Թէև ՚ի սկզբան գործոյս համառօտիւք անցանէ զպատմութեամբ անցեալն առաջնոց, սակայն զևւրոյ ժամանակին իւր՝ իբրև ականատես նոցին՝ լինի ճառէ, մանաւանդ ՚ի խօսելն զՀարուածոյն Թաթարաց:

Վախճան պատմաբանիս եղև յամի Տեառն 1271 ՚ի վանս Վահակայ՝ ուր (որպէս ինքն գրէ յէջ 129) մնեալ և ուսեալ էր նա:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՀԵԳԻՆԱԿԻՆ

—

Կիրք որ ի բնութեան մարդկան՝ յայս հաստատեալ է խնամօք յարարչէն՝ քննասէր լինել իրաց ինչ անցելոց, և կամ ի հանդերձեալն լինելոց։

Իսկ այսմ ոչ է հնարք այլազգ հասու լինել և իմանալ, բայց թէ բազում աշխատութեամբ՝ և յերկար ջանիւ։

Լփուծիլ և մաշիլ տաժանմամբ, և յոյժ վաստակօք, դի թերևս գտցէ ինչ պիտանացու, որ կարողն իցէ ընուլ դիաիաբս ըղձից խնդրողին։

Խարուներար երկօք, և ոչ վարկպարագի անցանել ընդ պատմութիւնս ժամանակաց, ներքնոց և արտաքնոց։

Ընկնարկելով և ազդեցութեան հոգւոյն, որ կարողն է իմաստնացուցանել զգիտս, և բանաւոր առնել զանբանս։

Կարող և ձեռնհաս զնա հաստատ առանց երկմտութեան և թերահաւատութեան։

Որով և ամենայն ինչ ըստ կամաց Նորա յօրինի և կազմի, երևոյթքն և աներևոյթքն։

Որպատիս ժօք և անչարութեամբ մատուցանել զանունն վերին և ներքին աստուածայնոց բանից և գրոց և պատմութեանց. որք կարող են հասուցանել զխնդրողն խնդրելոյն։

Վասնզի և այս օրէնք են աստուածայինք, ցուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցի յազգ այլ. որպէս մարգարէն Դաւիթ հրամայէ. զի յայս խրատեր մեծն ՚ի մարգարէս Մովսէս զորդիան Խորայէլի և ասէր. Խոհասցիս ՚ի սոսա ՚ի տուէ և ՚ի գիշերի՝ ՚ի նստել ՚ի տան, ՚ի գնալ ՚ի ճանապարհ, ՚ի ննջել և ՚ի յառնել: Եւ այսոցիկ որք յօժանդակ են և ձեռն տան, յոլով են յաստուածայնոց արանց, որք կենդանի արձան Թողին զգիրսն յետ իւրեանց յամենայն ազգաց: Որպէս մեծն Եւսեբիոս վերկուս գիրսն ևթող, զբրոնիկոնն, սկսեալ ՚ի նախնոյն Ադամայ, զևժական անուանս նահապետացն՝ զոր գրեցին արտաքինքն, համեմատելով ընդ աստուածայնոց արանց պատմութիւնս. և բերեալ հասուցանէ մինչ ՚ի գալուստն քրիստոսի և այսր, զյոլովից ազգաց նահապետս և զթագաւորս, և զկնի զնոցա պատմութիւնն, սկսեալ ՚ի ծագմանէ արեգականն արդարութեան՝ զժամանակս թագաւորաց, և զառաքելոցն սրբոց քարոզութիւնս, և թէ ո՞ւ ՚ի սոցանէ զինչ գործեաց, և յո՞ր կողմ չոգաւ ի բաքանչիւր ոք, և կամ թէ ո՞րպէս վկայեցին. և զևպիսկոպոսաց սրբոց, և զերևելի արանց զգործ և զքաջութիւն. և բերեալ հասուցանէ մինչև յաւուրս կոստանդիանոսի բարեպաշտի, և անդ դադարի: Եւ ապա մեծիմաստն Սոկրատէս կորովակի բանիւք, սկսեալ ՚ի սրբոյն Անդեստրոսէ Հռոմայ հայրապետէն, և ՚ի կոստանդիանոսէ մեծէ, և անտի մինչև յաւուրս թէոդոսի փոքրու, զբարս և զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց և զևպիսկոպոսաց, և զառաքինեացն և զվատթարաց, զժողովելոց բազմաց եղելոց՝ պիտանեաց և խոտանաց ընդարձակ և յաճախ պատմութեամբ աւարտէ:

Իսկ Հայոց ազգի պատմագիրք յոլով ցուցին աշխատութիւն: Որպէս սքանչելի և կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ թարգմանի բարի հրեշտակ, որ նոյոյ հրամանաւ մեծազօր և քաջ արքային Տրդատայ զՀանգամանս իրաց եղելոց առ Հայս ՚ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի և խոստովանողի քրիստոսի, զգործս նշանաց և արուեստից և սքանչելագործութեանց, և զպատճառս լուսաւորութեան Հայոց աշխարհիս, զեղեցիկ և պայծառ պատմութեամբ ա-

ւարաք: Եւ զկնի նորա ամենահարուստն գիտութեամբ, և մեծն իմաստութեամբ քան զ յոլովս սուրբ այրն Ա՛ Մովսէս Խորենացի, որ զՀայոց պատմութիւնն շարագրեաց բազմահանճար և յոգնաշրջուատ բառիւք. համառօտ պատմութեամբ և ընդարձակ մտօք ՚ի նախնի մարդոյն սկսեալ՝ զյոլովից ազանց իրս և զգործս և զարարս, բերեալ մինչև յաւուրս Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի, և անտի մինչև ցկատարումն սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի, և զղբօն ասացեալ ՚ի վերայ աշխարհիս Հայոց, անդանօր դադարեցուցանէ: Եւ յետ նորա սուրբն Եղիշէ, որ պատմէ զքաջութիւնն Վարդանայ, թոռնին սրբոյն Սահակայ, և զընկերաց նորա, որք յաւուրսն Քրիստոսի զանձինս ՚ի մահ եդին և պսակեցան ՚ի Քրիստոսէ, և զարիւնան մահ սրբոց Յովսեփեանցն, և զկամաւ տալն զանձինս ՚ի կապանս արքունի նախարարացն Հայոց վասն յուսոյն որ ՚ի Քրիստոս, և զհամբերող նահատակութիւն սրբոցն Խորենայ և Արրահամու, զոր ստուգութեամբ ցուցանէ այրն սքանչելի: Եւ ապա Ղազար Փարպեցի ճարտասան, սկսեալ յաւուրցն սրբոյն Սահակայ, և զնոյն ոճ պատմէ: Եւ զկնի նորա Փաստոս Բիւզանդ, որ զկնեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս ընդ Պարսիկս, և ՚ի նոցանէ ընդ մեզ: Եւ Հերակլ ՚ի Սերիոսէ Լեհիսկոպոսէ ասացեալ: Եւ պատմութիւն սքանչելի առն կորեան: Եւ խոսրով: Եւ Ղևոնդ երիցու պատմութիւն, որ զկնէ գործեցին Մահմետ և աթոռակալք նորա ընդ աշխարհս ամենայն, և առաւել ևս ընդ ազգս Հայոց: Եւ Թովմայ վարդապետն, պատմագիր տանն Արծրունեաց: Եւ Շապուհ Բագրատունի: Եւ տէր Յովաննէս կաթողիկոս Հայոց: Եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից: Եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուրհայի, որ գրեաց զքաժանումն վրաց ՚ի Հայոց ՚ի ձեռն Կիւրոնի: Եւ Ստեփանոս վարդապետն մականուն Ասողիկ: Եւ Ուրստակէս վարդապետ, կոչեցեալն Լաստիվերցի: Եւ Մատթէոս՝ վանաց երէց, Ուրհայեցի: Եւ Յամուէլ քահանայն կաթողիկէին Անւոյ: Եւ ապա մեծիմաստ և հանճարեղ վարդապետն անուանեալն Վանական. որոց փոյթ եղև սոցա իւրաքանչիւր սրբոցս գրով թողուլ զհիշատակ բարի, զկնի

եկեղեցս, յօգուտ լսողացն և ի վարձատրութիւն նոցուն սրբոցն անջինջ լինել յիշատակ մինչ յօրն քրիստոսի։

Իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի՛ ումեք յանդգնութիւն համարեսցի, այլ առաւել բարեաց նախանձու գործ. զի հարկանէն զմեզ միտք մեր, ոչ տալ լուսնեան զայսպիսի աղէտ տարակուսանաց, զոր լուաք ականջօք մերովք, և տեսաք աչօք. զի ի գլուխ եկին ամենայն սրբոց մարգարէութիւնք՝ որք յառաջագոյն գուշակիցին վասն նեղութեանցս, որ հանգերձեալ էր լինել. և առ մեզ գործով կատարեցաւ. զոր և ասաց տիրկիէն մեր և Աստուած տէր Յիսուս քրիստոս, թէ «յարիցէ ազգ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան». և այն՝ ասէ՝ սկիզբն ե երկանց յայտնութեան որդւոյն կորստեան, որ երկնչեմք՝ մի՛ գուցե երևեսցի նա ի մերում աւուրս. զի գործք ամենայն որ գործին այժմ, ընդհանն նշանակեն։ Սէր՝ ցամաքեալ, և անգթութիւն տիրեալ. աստուածպաշտութիւն նուազեալ, և անհաւատութիւն բարձրացեալ. սեղանք և պատարագք լռեալ, և քահանայք անողորմ՝ ի սուգ անկեալ. կանայք և մանկունք դերեալք, և արք գառնամահ լեալք. զի զոր գուշակեաց այրն Աստուծոյ սուրբն Ներսէս վասն ազգին Նետողաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ՝ կատարեցաւ յազգէ՝ որ Թաթարն կոչի. զի զբազում ազգս և զազինս ջնջեաց սա, զոր յիւրում տեղւոյն պատմեսցուք՝ եթէ տէր կամեսցի։ Բայց իւրաքանչիւր ոք յառաջին աշխատասիրացն եգիտ տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ, կամ՝ թագաւոր երևելի և կամ՝ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի։ Իսկ մեր յայսմ յամենայնէ թափուր եղեալ. զի թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ, Արշակունին և Բագրատունին, և իշխանքն ոչ ուրեք երևեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք զօրեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի, բայց միայն յոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուրս շնորհ և զխորհրդոյս զօրութիւն, զի յայսմ աւուր յորում ձեռնարկիցաք ի սմա, ո՛ն է գալստեան ամենասուրբ Հոգւոյն ի վերնատունն ի գաս առաքելոցն՝ հրեղէն լեզուօք հրաշազարգեալ զնոսա ընդ տիեզերս կոչել զամենեսեան ուղղանաւ աւետարանին ի

կեանս անմահական։ Եւ մեք ի նոյն Հոգի վստահ եղեալ, արկաք զանձինս յաշխատութիւն, որ ի վեր է քան զկար մեր։ Վասն որոյ աղաչեմք զկնի եկեալդ ոչ աղարտել զաշխատութիւնս մեր, որպէս անուսումնք. և խնչել քթօք, և յօնօք պռստել. այլ զիջանել եղբայրաբար, և ձեղ թողուլ յիշատակ ապագային. զի գրիստոսի աշակերտացն ամենայն ինչ հաւանութեամբ է, որպէս ուսանիմք ի գրոց։ Ամէն մեք բուռն հարցուք զերկս՝ զոր սկսաք, և յուցցուք նախ զանուանս աթոռակալացն սրբոյն Գրիգորի. ի նմանէ սկսեալ մինչև առ մեզ՝ սուղ ինչ համառօտիւք. զի լինի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան Աբիսողոմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն կիրակոսի։

ՀԱՏՎԱԾՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅՈՅԺՐ ԸՆԴՈՒՆՑ ՍՐԲՈՑՆ ԳՐԻԳՈՐԻ

ԵՒ ՈՐՔ ՑԵՏ ՆՈՐԱ ՅԱՋՈՐԴԵՑԻՆ ԶԱԹՈՈՒՆ ՆՈՐԱ

—

Ա՛մենայն գովեստից արժանի, և յիշատակաւ բարեաւ հռչակեալ հայրն մեր հոգևոր. և ըստ աւետարանին ծնօղ սուրբն Գրիգորիոս՝ յետ լուսաւորելոյ նորա զՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ և ամենայն ուղղափառ կարգօք և օրէնսդրութեամբ, և ձեռնադրելոյ եպիսկոպոս աւելի քան զչորս հարիւր և երեսուն, գնալ եղև նմա և մեծի արքային Տրդատայ ՚ի Հռոմ ՚ի տեսութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և մեծ թագաւորին Կոստանդիանոսի, և սրբոյ Հայրապետին Սեղբեստրոսի, դնել ուխտս և դաշինս ՚ի մէջ իւրեանց, և ընկալեալ մեծաւ պատուով սուրբն Կոստանդիանոս և մեծ Հայրապետն աշխարհամուտ դրան, մեծարանս արարեալ սրբոյն Գրիգորի, որպէս խոստովանողի և առաքելաշնորհ վկայի Քրիստոսի, տայ նմա պատիւ Հայրապետութեան, որպէս աթոռակալին Պետրոսի. տան նմա և մնան ինչ ՚ի նշխարաց առաքելոցն, և պահեակ ձեռն Անդրեի առաքելոյ, և այլ ընծայս բազում. և յԵրուսաղէմ զԳողգոթայ՝ զտեղի խաչելութեանն Քրիստոսի և զսուրբ Յակովբն, և տեղի մի պատարագի ՚ի սնարս սուրբ յարութեանն։ Ասեն կախեաց կանթեղ մի սուրբն Գրիգոր՝ ՚ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի, և խնդրեաց յԱստուծոյ աղօթիւք առանց զգալի լուսոյ լուցանիլ ՚ի սուրբ պասեքի տօնին, որ լինի մինչև

ցայսօր նշանն։ Նոյնպէս և զմեծն Տրդատ մեծարեալ, որպէս վայել էր նորա քաջութեան՝ արեամբն Քրիստոսի, և հաւատովն որ ի նա, դաշինս կռեալ, անքակ ունել զսէրն ի մէջ երկուց աշգացս յետ նոցա։

Ընդարձ Կոստանդիանոս զսուրբն Գրիգոր. որբան ուրախութիւն ե առաջի հրեշտակաց ի գիւտ այսքան մոլորեալ ոչխարաց։ Պատասխանի նա՝ բազում յոյժ, բայց մի ոչխար համարին ադամայինքս առ վերնոց բազմութիւն։ Եւ կայսրն ասէ. և իրկեսցքս մի վերջասցուք հանդիսանալ ընդ նոսա եկաւորիդ ձեր։ Եւ հրամայեաց ամենայն քաղաքին խրախանալ զնմամբ խաչանց։ Եւ Հրեայքն և Հեթանոսքն որք մնացեալ էին յանհաւատութեան, լուանային յօրհնութեան աղէն. զի սուրբն Գրիգոր և Սեղբեստրոս աղ օրհնէին։ Եւ ասէ սուրբն Գրիգոր ցՀրեայսն՝ դուք զերկիւղածութիւնն աներկիւղածութիւն արարիք հակառակ օրինացն. և ասէ՝ անասունք որ մսաչին պատարագ Աստուծոյ, կամ նուէր սրբոց, կամ՝ յիշատակ ննջեցելոց, առանց օրհնութեան աղի, իբր զոհ հեթանոսաց է։

Եւ ապա եկեալ յաշխարհս մեր՝ մեծաւ ջնծութեամբ և հոգևոր ուրախութեամբ, մեծապէս զարդարէին զաշխարհս մեր ամենայն քրիստոնէական կարգօք։ Եւ ի կենդանութեան իւրում ձեռնադրեաց զորդին իւր զսուրբն Արիստակէս՝ եպիսկոպոսապետ Հայոց, և Վրաց, և Աղուանից. և ինքն լուռն հարեալ զմիաբանակեաց կարգաց. զի ամենայնիւ պատկեսցի առաքելականաւն և մարտիրոսականաւն և հայրապետականաւն և միաբնաւորութեամբն, որ առաւել ընտանեցուցանէ զմարդն Աստուծոյ անզբաղապէս ընդ նմա խօսելով։ Եւ յորժամ եկն Արտաշէս ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետև սուրբն Գրիգոր այլ ոչ ումեք երևեցաւ. կեցեալ ժամանակս յոլով՝ հանդեաւ ի Քրիստոս, կալեալ զՀայրապետութիւնն ամս երեսուն։ Եւ գտեալ զնա հովուաց վախճանեալ, կարկառ քարի կուտեցին ի վերայ նորա։

Եւ յետոյ ազդեցութեամբն Աստուծոյ եգիտ զնա Գառնիկ ոմն ճգնաւոր սուրբ, և տարեալ հանդուցին ի գիւղն Թորդան։ Եւ յաւուրս Ջենոնի կայսեր փարան ի նշխա-

բաց նորա և ի սրբոց Հռիփսիմեանցն ի Կոստանդնուպոլիս. և արարեալ տապան արծաթի՝ եդին ի նմա զնշխարս սրբոյն, գրեալով զիւրաքանչիւր անուանս ի վերայ. եդին ի մարմարեայ տապանի, և կնքեցին մատանեաւ: Եկաց ժամանակս յոլովս անյայտս ոչ գիտելով այր ուրուք է, բայց զայս միայն՝ թէ սրբոց է: Իսկ յաւուրս Վասլի կայսեր, և Աշոտոյ Բագրատունոյ Հայոց թագաւորի, յայտնի եղև այսպէս. Պատանի մի ըմբռնեալ յոգւոյ չարէ, մինչ գնա յաղօթս էր ի նմին եկեղեցւոջ՝ ուր կային նշխարք սրբոյն, վերացուցեալ դիւին զպատանին՝ ընկէց ի վերայ տապանի սրբոյն. աղաղակէր և ասէր. Սուրբդ Գրիգորիոս՝ լուսաւորիչ Հայոց, մի տանջեր զիս, և դու տիկին Հռիփսիմէ եկիր տանջել զիս, և դու Գայիանէ տանջեսցես զիս. և զայս աղաղակէր ի բազում ժամանակս: Եւ զայս լուեալ բազմութեանն՝ ազգ արարին Թագաւորին: Եւ հրամայեաց բանալ զտապանն. և երբ բացին, լցաւ սաստիկ փայլատակէր ի նշխարաց սրբոյն: Եւ հրամայեաց կայսրն զմարմարեայ տապանն պատել ոսկւով, և գրել զանուն սրբոյն ի վերայ. զի ամենայն ոք գիտասցէ, թէ այր է տապանն: Զայս ամենայն եկեալ ներքինի մի կայսեր, պատմեաց Թագաւորին Աշոտոյ. և նորա լուեալ՝ ետ փառս Աստուծոյ, և կարգեցին զօրն զայն տօն սրբոյն Գրիգորի, որ ի վեցերորդ շաբաթու աղուհացին շաբաթ աւուրն կատարի մինչև գայժմ:

Իսկ սուրբն Արիստակէս բարիոք հովուէր զՀոն, որ հաւատացաւ նմա, և յանդիմանէր անաչառութեամբ՝ զոչ նկեալսն յուղղութիւն: Վասն որոյ Ընբևզայոս ոմն, որ էր վերակացու կարգեալ, Զօրրօրդն կոչեցեալ Հայոց, յանդիմանեալ ի նմանէ վասն չար գործոց իւրոց. պատահեալ նմա ի Ծոփաց գաւառին, սպան զնա, և ինքն երկուցեալ յարքայէն Տրդատայ, գնաց փախստական ի Ցարսոն Կիլիկեցւոց, զեօթն ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւն՝ մարտիրոսական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս:

Եւ կացոյց փոխանակ նորա յաթոռ Հայրապետութեան Տրդատ արքայ զԵրէց որդի սրբոյն Գրիգորի զմեծն Վրթանէս՝ զեղբայր սրբոյն Ռքստակիսի. և ինքն սիրեաց զվարս միաբանակեցութեան, որպէս զսուրբն Գրիգոր. պնուե-

հետև ընդ ժամանակս ժամանակս անյայտ լինէր ՚ի ղօրաց իւրոց. քաւանօր նայ ժամանակս ձգեալ պահօք և աղօթիւք. և երթեալ ղօրայն նորա՝ աղաչէին զնա ունել զթագաւորութիւնն։ Իսկ նա ոչ հաւանէր, ասելով տիրանենգս գնոսա, և առ աչս մարդկան ունել զաստուածպաշտութիւնն. և նորա երդմունս արարեալ, և մուրհակս կընքեալ, սրբութեամբ ունել զքրիստոնէութիւնն և միմբոտութեամբ ծառայել նմա. և նորա հաւանեալ կամաց նոցա, զառնայ յաթոռն իւր, և ամենայն կարգաց առաքինութեան ինքն լինէր օրինակ։ Իսկ նորա տաղտկացեալք ՚ի բարեպաշտութենէ նորա, խորհեցան նենգութեամբ սպանանել զնա. և տարեալ զնա յորս՝ ղբօսանաց աղագաւ, և հարեալ նետիւ՝ խոցեն զնա, իբր անգիտութեամբ. և տեսեալ թէ ոչ մեռանի յայնմանէ, տան նմա դեղ մահու։ Եւ այսպէս լուծին զնա ՚ի կենցաղոյս, զայն որ թշնամիք իւր ոչ կարացին սանանել նմա, որ հսկայաբար քաջութեամբ յաղթեր ամենայն պատերազմաց, որ անհնարինն էր համարեալ ուժով, որ համբաւ քաջութեան նորա ելեալ էր ընդ ամենայն տիեզերս, զնա ևս սպանին նենգութեամբ, և յանձանց իւրեանց չիջուցին զբազմալոյս ջահն։ Այսպէս հանգեաւ բարեպաշտ և աստուածասէրն Տրդատիոս, կալեալ զթագաւորութիւն զամս չիսուն և վեց։

Իսկ մեծն Գրիգորիս, երթեալ առ Կոստանդին կայսրն թագաւորեցուցանել զկոսորով՝ զորդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ, զոր և արար իսկ. զոր բազում տուեալ յօգնականութիւն նմա ընդդէմ կալ պատերազմաւ թագաւորին Պարսից Շապհոյ։ Բայց Սանատրուկ, որ կողմանցն Աղուանից վերակացու կարգեալ էր ՚ի Տրդատայ, իբրև լուաւ զմահ նորա, սպանանէ զսուրբն Գրիգորիս զորդին Գրիգորիսի, զեղբայր Գրիգորեան. կապեալ գնա զգազոյ յամենի ձիոյ ՚ի գաշտին Աւանեան, և ինքն երթայ առ Շապուհ արքայ Պարսից, և ընդունի զձև թագաւորութեան, հատուածէ զաշխարհն ՚ի Խոսրովայ։ Եւ Խոսրովու բաւական համարեալ զմնացեալ աշխարհն իւր, ոչ ինչ փոյթ զպատերազմաց արարեալ, այլ խաղաղական կենօք կեցեալ, հնազանդեալ խրատու մեծին Գրիգո-

նայ, փոխէ զԱրտաշատ քաղաք ՚ի Դուին, և անկէ անտառս կաղնեայ տեղի զբօսանայց. և թագաւորեալ ամս ինն՝ վախճանի բարեպաշտութեամբ: Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Տիրան որդի նորա:

Իսկ սուրբն Վրթանէս բարւոք կարգաւորութեամբ վարեաց զժամանակս կենաց իւրոց. թէպէտ բազում անգամ կամեցան սպանանել զնա նախարարքն, այլ Աստուած ոչ ետ թոյլ այնպէս լինել, այլ՝ խաղաղական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն: Եւ թագաւորն Տիրան կացոյց փոխանորդ նորա զորդի նորա զսուրբն Յուսիկ, զեղբայր Գրիգորիսի Աղուանից կաթուղիկոսի. բայց Տիրան ոչ ըստ իրաւանցն Աստուծոյ վարէր զթագաւորութիւնն, այլ չար գործովք. զոր յանդիմանէր սուրբն Յուսիկ անաչառութեամբ: Իսկ Տիրան ատէ զնա, յետոյ և սպան զնա, այսպիսի պատճառաւ. եղև ղի յետ մահուան Կոստանդնի կայսեր, որդւոյ մեծի Կոստանդիանոսի, թագաւորէ Հռոմայեցւոց ուրացօղն Յուլիանոս, և առաքէ տախտակ մի, յորոյ վերայ նկարեալ էր պատկերն սատանայի, և մերձ առ նմա Յուլիանոսին, դնել զայն յեկեղեցին Հայոց. և Տիրան առ երկիւղն նորա առնէ զՀրամայեանն: Իսկ սուրբն Յուսիկ դիմադարձ եղեալ, ոչ տայր թոյլ՝ մուծանել յեկեղեցին, այլ առեալ ՚ի ձեռաց նորա ընկէց յերկիր. և կոխան արարեալ զնա ոտից իւրոց՝ մանրեաց զնա. և բարկացեալ Տիրան, հրամայեաց չայլտռիւք հարկանել զնա մինչև մեռոյր. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեան զամս վեց:

Իսկ Տիրան կոչէ զմեծ քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, ազգաւ Ասորի, զոր կացուցեալ էր սրբոյն Գրիգորի տեսուչս գաւառաց, այր սուրբ և սքանչելագործ. և նորա եկեալ յանդիմանէ զնա սաստիկ անիծիւք վասն սպանման սուրբ քահանային Յուսկանն. և բարկացեալ Տիրան՝ հրամայեաց խեղդել զնա, կատարեցաւ սուրբ մարտիրոսական մահուամբ: Եւ յետ այնորիկ կացոյց Տիրան յաթոռ քահանայապետութեան զՓառներսեհ ոմն, ոչ յաղգէ սրբոյն Գրիգորի, այլ ՚ի Տարօնոյ, ՚ի գեղջէ Աշիշատոյ, որ կալաւ զաթոռն ամս հինգ:

Եւ Շապուհ արքայ Պարսից կոչէ զՑիրան աւս ինքն խաբէութեամբ, և՝ի ճանապարհին կուրացուցանեն զաչս նորա ածղոյ, վրէժխնդրութիւն լնալ Աստուծոյ անիրաւ մահուանցն, զոր արար նա ընդ Յուսիկ և ընդ Դանիէլ: Եւ յետոյ խնդրեաց զնա որդի իւր Արշակ, որ թագաւորեալ ամս երկբտասան. և առնու զաթոռ թագաւորութեանն նորա Արշակ հրամանաւ Շապհոյ: Եւ եկին առ նա ամենայն նախարարքն իւր, և ամենայն եպիսկոպոսք աշխարհիս Հայոց. և խնդրեին՝ի նմանէ հայրապետ յարժանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, և գտին մանուկ մի գեղեցիկ հասակաւ, և բարւոք տեսանելով տեառն, որում անուն էր Ներսէս, որդի Աթանագինի, որդւոյ Յուսկանն, զի էին նորա երկու որդիք, անուն միոյն՝ Պապ, և միւսոյն՝ Աթանագինէս. և մինչդեռ կենդանի էր Յուսիկն, ոչ ձեռնադրեաց զնք՝ի նոցանէ՝ի գործ ինչ եկեղեցւոյ. քանզի չէին արժանիք. և յետ մահուան նորա, ձեռնադրեն զնա՝ի սարկաւագութիւն բռնութեամբ: Իսկ նոքա թողեալ զգործ եկեղեցւոյ, ուտելոյ և ըմպելոյ պարապեալք. և փոխանակ սաղմոսից և երգոց հոգեւորաց, գուսանօք և վարձակօք և բոզիւք շատանային. և յաւուր միում նստեալ յեկեղեցւոջն յուտել և ըմպել կանամբք և մանկտիւք, հուր անկաւ յերկնից և այրեաց զերկոսեանն, նորանշան մահուամբ խայտառակեալ. և զաւուրս բաղումս՝ի ներքս եկեղեցւոջն մնացեալ ոչ ոք իշխեր մտանել և հանել արտաքս զդիս նոցա: Բայց սքանչելին Ներսէս արժանի էր կոչմանն՝ յոր կոչէին զնա, զի էր նա այր արդար և սուրբ. և էր նա զինուորեալ արքային Արշակայ, որ զսուսերն պողովատիկ՝ի սպասու նորա բարձեալ ունէր, որ և զանձն անարժան համարէր այնպիսոյ պատուոյ: Իսկ արքայն Արշակ, հրաման ետ ծերունի եպիսկոպոսին Փոստի ձեռնադրել զնա սարկաւագ, և ապա զօր բաղում կազմեալ, առաքէ զնա՝ի Սեսարիա՝ի ձեռնադրել զնա հայրապետ. և եկեալ անտի, լուսաւորէ զաշխարհս Հայոց զանազան կարգաւ. շինէր վանորայս և աղքատանոցս, և ժողովէր զուրուկս և զհալածեալս. և կարդէր դարմանս և առձիկս նոցա:

Բայց Արշակ ըստ իրաւանց Աստուծոյ ոչ վարէր զթագաւորութիւնն. զի սպան նա զեղբօրորդին իւր զԴնէլ, և առ զկին նորա զփառանձեմ. անէծ զնա սուրբն Աստուծոյ ներսես. այլ և թշնամիք եղեն նմա Շապուհ արքայ Պարսից, և վաղէս կայսր Յունաց, որ յետ Յոբիանոսի բարեպաշտի. և աղաչէ Արշակ զներսես գնալ դեսպանութեան աղագաւ առ վաղէս կայսր: Եւ գնաց սուրբն ներսես խաղաղութիւն առնելով ի մէջ երկուց թագաւորացն: Բայց վաղէս՝ քանզի խմորնալ էր յաղանդն Արիոսի և Մակեդոնի, հալածիչ էր ուղղափառաց: Իբրև նահս զսուրբն ներսես՝ և լուաւ նմանէ սքանչելագործ այր է, ասէ ցնա՝ բժշկեա զորդի իմ. քանզի հիւանդ էր մերձ ի մահ. ասէ սուրբն՝ եթէ ի բաց կացցես յանկանձար աղանդդ՝ ես բժշկեցից զնա. և յանձն առ ի բաց կալ. և աղօթեալ սուրբն, յարեաւ մանուկն յախտէն, և վաղէս դարձաւ ի նոյն հերձուածս. դարձեալ և իսկոյն մեռաւ մանուկն, և հրամայեաց աքսորել զսուրբն ի կղզի անբնակ՝ յորում ոչ դայր բայս դալարուղ, բայց միայն աւազ. և յաղօթել սրբոյն՝ ըղձեաց աղբիւր բարեհամ, և ծուխն ընկենոյր ձուկն, և փայտն առանց հրոյ ինքնին լուցանէր, և այնպէս կերակրեալ լինէին զնօքին ամ: Իսկ Արշակ իբրև նահս եթէ աքսորեցաւ սուրբն ներսես, սկսաւ գործել մեծամեծ չարիս, շինեաց քաղաք մի և անդ ժողովեաց զամենայն չարագործս, և ասաց ոչ լինել իրաւունք որ որ գործիցէ զչարիս, և անկանիցի անդ. և լցաւ քաղաքն անիրաւութեամբ, և անուանեաց Արշակաւան:

Իսկ վաղէս կայսր չարամահ սատակեցաւ, դյաւիտենական դհնեին աստէն բերելով զօրինակ հրկէզ եղեալ, և առնու զթագն Թէոդոս մեծ հրամանաւ Գրատիանոսի, և ածեալ զսուրբն ներսես յաքսորանացն, առ իւր պահէր մեծաւ պատուով մինչև ի հաւաքումն ժողովոյն հարիւր և չիսնիցն որ ի Կոստանդնուպոլիս՝ վասն հոգեմարտին Մակեդոնի, յորում ժողովէր Գրիգոր աստուածաբան և Գրիգոր Նիւսացի՝ եղբայր սրբոյն Բարսղի, և այլ բազում սուրբ հարք. և ապա առաքէ զսուրբն ներսես յաթոռ իւր, և տեսեալ զանիրաւ գործսն Ար-

շակայ՝ անէծ զԱրշակաւանն, և անդէն սատակեցան բնակիչք նորա չարամահ. և անբնակ եղև քաղաքն բազմամարդ։ Եւ զԱրշակ կոչեաց Շապուհ, և եդ զնա ՚ի բանտի անել, և ինքն ձեռօք իւրովք սպան զնա, և թագաւորեաց ամս երեսուն։

Իսկ սուրբն Ներսէս աղաչեաց զմեծն Թէոդոս, և թագաւորեցոյց Հայոց զՊապ՝ որդի Արշակայ։ Իսկ Պապ քանզի զազրագործ էր՝ յանդիմանէր զնա սուրբն Ներսէս, ետ նմա դեղ մահու, և ելոյծ զարդարն ՚իկենցաղոյս։ Եւ սուրբն ՚ի մեռանելն իւրում կոչեաց զՕթա իւր, և օրհնեաց զնոսա. և բաղում ինչ մարգարէացաւ վասն ազգին Նետողաց, և աւերման աշխարհիս. և վասն նեռին և նեղութեանցն՝ որ ՚ի նմանէ ընդ աշխարհս ամենայն. և ապա հանգեաւ սուրբն մարտիրոսական մահուամբ, արտօսր բաղում թողեալ հօտին իւրոյ. կալեալ զՀայրապետութիւնն ամս երեսուն և չորս. և յաջորդէ զաթոռն Շահակ ոմն ՚ի նոյն ազգէ Ալբիանոսի ՚ի Հարքա ՚ի Մանազկերտոյ ամս չորս։ Իսկ բարեպաշտն Թէոդոս իբրև նստաւ զչարիսն զոր գործեաց Պապ, կորոյս զնա ըստ իւրում անզգամութեանն, որ թագաւորեաց ամս եօթն։ Եւ զվարազդատ ոմն յազգէ Արշակունեաց զայր զօրաւոր և ուժեղ։ Եւ յետ Շահակայ առնու զկաթուղիկոսութիւնն Զաւէն եղբայր նորա ամս չորս։

Իսկ վարազդատ խորհեցաւ ապստամբիլ ՚ի Թէոդոսէ, և ձեռն տալ ՚ի Պարսիկս։ Վասն որոյ հալածեաց զնա Մանուէլ Մամիկոնեան, եղբայր Մուշեղայ քաջի սպարապետի Հայոց. զոր սպան վարազդատ նենգութեամբ. և երթեալ յաշխարհն Ցունաց, անդ վախճանեցաւ. կալեալ զթագաւորութիւնն ամս չորս։

Եւ յետ Զաւէնայ առնու զկաթուղիկոսութիւնն Ասպուրակէս, եղբայր նոցին, ամս եօթն։ Եւ կացուցանէ Մանուէլ յաթոռ թագաւորութեանն զերկոսին որդիսն Պապայ, զԱրշակ և զՎաղարշակ, զոր փեսայացոյց ինքեան, որ թագաւորեցին ամս չորս։

Եւ ապա թագաւորքն Ցունաց և Պարսից զաշխարհս յերկուս բաժանեցին։ Բաժնին Ցունաց տիրէր Արշակ հրամանաւ Արկադեայ և Ոնորիայ, որդւոց մեծին Թէոդոսի։

Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ կացոյց բաժնին իւրոյ թագաւոր զԽոսրով ումն ի նոյն ազգէ, և էր մարտ ի մէջ Արշակայ և Խոսրովու. քանզի իշխանքն՝ որ էին ընդ Արշակայ, առեալ զդանձս նորա, գնացին առ Խոսրով:

Իսկ Խոսրով, յետ մահուանն Ասպուրակիսի, նստուցանէ զսուրբն Սահակ յաթոռ հայրապետութեանն զորդի մեծի Ներսիսի: Եւ յաւուրս յայսոսիկ էր հայրապետ ի կոստանդնուպոլիս զարմանալին և պայծառ ջահն եկեղեցւոյ սուրբն Յոհան Ոսկեբերանն, որ լուսաւորէր զընդհանուր եկեղեցիս Քրիստոսի վարդապետութեամբ բանին կենաց: Սա՝ զառաջինն յոմանց արհամարհեալ լինէր վասն ոչ սեպհական խօսելոյ ի բարբառն Յունաց. զի ի հօրէ կողմանէ Ասորի էր: Սա՝ յորմէ հետէ մկրտեցաւ, գինի ոչ արբ, և ոչ ծիծաղեցաւ, և ոչ երդուաւ, և ոչ երդմնեցոյց զոք և ոչ զոք նզովեաց. և յորժամ աքսորէին զնա, եհար զձեռն եկեղեցին և ասաց՝ ողջ մնա, սուրբ եկեղեցի, բնակարան փառաց տեառն, և մի մոռանար զաշխատութիւնս իմ. քանզի ի պարգեւացն զոր առի յԱստուծոյ, յաւելի ի գանձս քոյ գիրք ութ հարիւր, և ճառք երկոտասան հազար: Սա եկաց հայրապետ հինգ ամ, և երեք ամ յաքսորս, և հանգեաւ ի կոմանայ Փոսուն ամաց:

Եւ թագաւորեալ Խոսրով ամս հինգ, հանէ զնա արքայն Պարսից ի թագաւորութենէ, և թագաւորեցուցանէ զՎռամշապուհ: Իսկ սուրբն Սահակ պայծառացոյց զեկեղեցին Քրիստոսի առաւել քան զամենեսեան զանազան կարգօք առաքինութեան, և կանոնական օրինադրութեամբ: Եւ ի ժամանակս սորա ծագեաց լոյս մեծ գիտութեան յաշխարհիս Հայոց. քանզի երանելին Մեսրոպ եկեալ առ սուրբն Սահակ, եթէ հնար ինչ իցէ ստեղծանել նշանագիր Հայերէն լեզուի. և եգիտ զնա առաւել ևս պնդմ փափաքող. քանզի ցայն վայր ոչ ունէին գիր Հայերէն, այլ Ցյն և Ասորի գրով և նշանագրով վարէին: Եւ ծանուցանեն զխորհուրդն Վռամշապհոյ թագաւորի. և նա ասաց, թէ մինչ էր ևս ի կողմանս Ասորոց, ասաց ինձ ոմն եպիսկոպոս՝ Դանիէլ անուն, թէ ունիմ ևս նշանագիր Հայերէն լեզուի, և ես անիծեալ արարի

առ ժամն. և առաքեն զնախարար ոմն, Վրաթաձայ անուն, առ Դանիէլն խնդրել ՚ի նմանէ զնշանագիրն. և առաքէ ՚ի ձեռն Հաբելի երիցու. իբրև տեսին՝ ուրախ եղեն, և սկսան ՚ի Հայ լեզու փոխել զամենայն գիրս Աստուածաշունչս. բայց Հայեցեալ տեսին զի ո՛չ է բաւական զամենայն սիղոբայսն ողջ ածել, և զշաղկապս և զբառս, սկսան դարձեալ ՚ի հոգս մտանել վասն այնորիկ: Իբրև Թախիեցան յամենայն մարդկային հնարից, ապաւինեցան յայն՝ որ ամենայն ինչ հնարաւոր է նմա, աղօթիւք խնդրեալ ՚ի տեառնէ՝ յանձն առեալ զպահոց պնդութիւն և զաղօթս: Իսկ այն՝ որ զկամս իրկիւզածաց իւրոց առնէ և աղօթից նոցա լսէ, ո՛չ անտես արար զբարի խնդրուածսն: Երևեալ Թաթէ ձեռին Հզօրին, գրելով ՚ի վերայ վիմի, և ծանուցեալ զամենայն հանգամանսն, և յարուցեալ ստեղծ զգիրն: Եւ ժողովեն մանկունս բազումս, և ուսուցանեն զբովանդակ աշխարհն, և բաժանեն զմանկունս մատաղս և քաջուսումնս փափկաձայնս և երկարոգիս յերկուս, և կարգեն զպարոցս ասորերէն և յունարէն. և ուսեալ մանկունքն այնորիկ զամենայն իմաստասիրութիւնս ներքինս և արտաքինս, եղեն թարգմանիչք ճշմարտութեամբ, և թարգմանեցին զամենայն գիրս Հին և Նոր կտակարանաց, սկսեալ յառակացն Սողոմոնի, բովանդակեցին զամենեսեան: Սոքա ոչ միայն թարգմանիչք, այլ և վարդապետք և ուսուցիչք և մարգարէք պատմողք ապագայից: Սոքա լցեալք Հոգւովն սրբով, խօսողք լեզուաց ազգաց, և թարգմանողք յազգաց ազգաց, զբանս խրթինս յայտ ածողք, և խորհրդոյն խօսից պարզ մեկնիչք: Սոքա սիւնք եկեղեցւոյ և ամրափակ պարիսպք որդւոց Նոյա, աշտանակալուսաւուք, և ջահք բորբոքեալք ընդհանուր ծաւալելով ընդ ոլորտս տիեզերաց: Սոքա աստուածարանք բանին կենաց, և արդուիչք պատգիլոց անձանց, զուարճուիչք տապոյ չերմութեան բանսարկուին, և չեռուիչք ցրտացելոց ՚ի հաւատս: Սոքա երգեցող ծիծառունք, տատրակք քաղցրախօսք և ողջախոհք, սրբութեան սիրողք՝ և աղտեղութեան անարգիչք: Սոքա մանկանց դաստիարակք, և երիտասարդաց բարւոյ օրինակք, կուսանաց զարդք, ամուսնացելոց օրէնք, ծերոց սփոփիչք

և տկարաց Ղևիթարիչէք, գլորելոց կանգնիչէք և մեղուցելոց գարձուցիչէք, հեղդացելոց խթանք յարուցիչէք և ժրացելոց ՚ի նոյն յօժարացուցիչէք, ուսման սիրիչէք և ատենողացն յանդիմանիչէք: Որոց վարդապետք և ուսուցիչէք սուրբն Սահակ և Մեսրոպ, և գլխաւորք յաշակերտացն սուրբն Յովսէփ և Յոհան և Ղևոնդ և Սահակ և Մովսէս քերդողահայր և Մամբրէ վերծանող նորուն նղբայր, Եզնակ և Կորիւն, սուրբն Եղիշէ, Դաւիթ փիլիսոփայ, և Յովաննէս, տէր Աբրահամ, Արձան, Մուշէ, Խոսրով, Ղազար, և յետոյ Ստեփանոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, և որ զգիրսն յարմարեր գեղեցիկ, Հռոմանոս Սամոսատացի, և այլք բազումք, յորոց ոմանք և յեպիսկոպոսութենէն աստիճան հասին. և այլք առաջնորդք ժողովրդոց կարգեալք, և ՚ի նոցանէ ոմանք ՚ի վերայ թարգմանութենէն և գիրս յինքեանց շարադրեցին. որպէս սքանչելին Մովսէս զՀայոց պատմութիւնն ՚ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ, և զպատմութիւն սրբուհոյ Աստուածածնին և պատկերի նորա ՚ի խնդրոյ իշխանացն Արծրունեաց, և զպէտքն ՚ի խնդրոյ Թէոդորի ումեմն, և զներբողեան սրբոյ Հռիփսիմեանցն, և զԼարդաւառն, և այլ ճառս և խօսս իմաստասիրականս: Եւ Կորիւն զպատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ, և այլ ժամանակաց: Եւ Եղիշէ զպատմութիւն սրբոց Վարդանանցն, և զգիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց և զչարչարանաց փրկչին: Եւ Ղազար զգիրս իւր: Եւ Եզնակ խօսս յորովք ևթող՝ յօգուտ լսողաց: Եւ Դաւիթ փիլիսոփայ զգիրս սահմանաց և զեակաց, և զմեկնութիւն Արիստոտէլի, և ներածութենէնցն Պորփիւրի, և այլ հարցմունս և պատասխանիս, և զներբողեանն սրբոյ Խաչին, և ծննդեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Նմանապէս և Մամբրէ վերծանող ասաց ներբողեանս ՚ի չաւուրն արմաւենեաց ՚ի գալուստն Քրիստոսի Երուսաղէմ յաւանակաւ: Եւ յետոյ մեծն Ստեփանոս՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս, բազում մեկնութիւնս գրոց սրբոց ևթող, աւետարանացն համառօտ, և Յոբայ, և Դանիէլի, և Եզեկիէլի, և զպատասխանիս թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքի Կոստանդնուպօլսի: Արարին և երգս շարականաց քաղցր և

դնդեցիկ եղանակաւ և մեծ խորհրդով ծննդեանն Քրիստոսի և քառասնօրեայ գալստեանն ՚ի տաճարն, մկրտութեանն և նկատողութեանն ՚ի Բեթանիա և Յերուսաղէմ մեծի շաբաթուն չարչարանաց և յարութեանն, համբարձմանն և Հոգւոյ գալստեանն, խաչի և նկեղեցւոյ, և այլ ծանից տէրունականաց, և սրբոց ամենեցուն, ապաշխարութեան՝ և ամենայն ննջեցելոց, պէսպէս և զանազան եանթիւս, որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցի Հայաստանեայց:

Ւսկ սուրբ վարդապետն Մեսրոպ, իբրև եղեւ զերկիրս Հայոց ուսմամբ և թարգմանութեամբ, յանձն առնէ զամենայն կաթուղիկոսին Սահակայ, և ինքն գնացեալ Աղուանս՝ առնէ և նոցա նշանագիրս. և վարդապետս թողեալ նոցա՝ գայ յաշխարհն Վրաց, առնէ և նոցա նշանագիրս ըստ տուելոյ նմա շնորհացն ՚ի վերուստ. և այնպէս զուարճացուցեալ զաշխարհս ամենայն անպայման խընդութեամբ, թողեալ և նոցա վարդապետս յիւրոց աշակերտացն, գառնայ ՚ի Հայս և գտանէ զմեծն Սահակ ՚ի թարգմանութիւնս պարապեալ:

Ւսկ թագաւորն Վռամշապուհ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան՝ վախճանի բարւոք. և թագաւորէ զարձեալ խոսրով եղբայր նորա ամ մի. և ապա Արտաշէս, որ և Արտաշիր, թագաւորէ յետ նորա:

Ի նդ այն ժամանակս թագաւորանաց Յունաց բարեպաշտն Թէոդոս փոքր, որդի Արկադեայ: Եւ առաքէ սուրբն Սահակ զվարդապետն Մեսրոպ և զՀոռն իւր վարդան թղթով առ Թէոդոս կայսր, զի հրաման տացէ այնոցիկ՝ որ ընդ իշխանութեամբ նորա իցեն՝ ուսանել զգիրս հայերէնս, զի վերակացուք նոցա ոչ տային թոյլ ուսանել զգիրսն վասն նախանձու: Ւսկ հեղն Թէոդոս մեղադրեաց զառաջինն, եթէ ընդէր յԱսորւոց և ոչ ՚ի Յունաց իմաստասիրաց, որ ՚ի մերում քաղաքիս, խնդրէիք զգիրս. և պատմեաց Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստին ՚ի շնորհաց Հոգւոյն եղև: Ցայնժամ գոհացեալ զԱստուծոյ բարեպաշտ թագաւորն, հրամայեաց զՄեսրոպ պատուել, իբրև զձշմարիտ և զիմաստուն վարդապետ: Նա և պատրիարքն Ատիկոս և ամենայն ուխտ եկեղեցւոյն Հանդերձ թագա-

ւորաւն գրեցին զՄեսրոպ ընդ առաջին վարդապետս եկեղեցւոյ՝ ընդ Աթանասի և ընդ Գրիգորիանոն, ընդ Բարսեղի և ընդ Յովհաննու Ոսկեբերանի. և զվարդան արար ստրատելատ բարեպաշտն Թէոդոս. գրեցին Թուղթ և առ մեծն Սահակ, տալով նմա ևս վկայգոյն. և հրաման ետ Յիշխանութեան իւրում ժողովել մանկունս մտավարժս յուսանել զգիրսն, և գարմանք՝ և ծախք յարքունուստ կարգեաց. ետ հրաման և յաշխարհին Հայոց շինել քաղաք ի կարին քաղաքի, և անուանեաց զքաղաքն Թէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք: Եւ եկեալ Մեսրոպայ՝ ուսոյց ևս զկէս ազգին, որ ընդ իշխանութեամբ Թէոդոսի:

Իսկ Թագաւորն Հայոց մանուկն Արտաշիր էր զաղբագործ գիճասէր, որ ոչ միայն ի գիշերի, այլ և ի տուընջեան գործէր զգործն անարժան, և խրատու սրբոյն Սահակայ ոչ լսէր: վասն որոյ տաղտկացան ամենայն նախարարքն և եկին առ մեծն Սահակ, զի նովաւ հանդերձ ամբաստան լինին Պարսից արքային՝ ընկենուլ զԱրտաշիր յաթոռոյն: Իսկ սուրբն Սահակ ոչ առ յանձն ընկենուլ զգառն գայլոց: Եւ նոքա երթեալ առ արքայն Պարսից վռամ՝ ընկենուն զնա ի թագաւորութենէն. Հանեն և զսուրբն Սահակ յաթոռոյն, զի ոչ հաւանեցաւ կամաց նոցա: Եւ ապա բարձաւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յետ Արտաշրի՝ որ թագաւորեաց ամս վեց, և տեւեաց թագաւորութիւնն Արշակունեաց ի Հայս ամս չիք: Դադարեաց և քահանայապետութիւնն յարժանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, զի թէպէտ ևկաց սուրբն Սահակ յետ այնորիկ ամս վեշտասան, և լուսաւոր վարդապետութեամբ պայծառացոյց զաշխարհս, սակայն անարժան վերակացուօք և պարսիկ մարզպանաւ, որպէս զի նկմիհրշապուհ՝ փոխանակ Արտաշրի թագաւորին, և զսոսոխասէրն Սուրմակ՝ փոխանակ սրբոյն Սահակայ, որ եկաց ամ մի: Եւ յետ Սուրմակայ Բզբիշոյ Ասորի, վատթար քան զնա, ամս երիս: Եւ յետ նորա Շանվէլ ևս անպիտան ամս հինգ:

Իսկ սուրբն Սահակ աղօթից և վարդապետութեան պարապեալ: Եւ ապա եկեալ նախարարքն Հայոց, անկա-

Նէին առաջի սրբոյն Սահակայ, զմեղանս յանձն առեալ՝ թողութիւն խնդրէին ՚ի նմանէ, և ապաչէին զնա՝ դառնալ ունել զաթոռ իւր, և ոչ հաւանէր նոցա. և իբրև կարի ստիպէին, յայնժամ պատմեաց նոցա զտեսիլն՝ զոր ետես, եթէ ՚ի տեառնէ եղև այդ, դադարիլ քահանայապետութեան ՚ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, և թագաւորութեան ՚ի տանէ Արշակունի. և թէ մերձ յերեւումն նեռինն դարձեալ կանգնելոց է Աստուած զթագաւորութիւնն Արշակունեաց և զքահանայապետութիւնն յազգէ սրբոյն Գրիգորի, և ապա թոյլ ետուն նմա կալ ըստ իւրոց կամաց: Եւ արքայն Պարսից զՎարդան մարզպան արարեալ Հայոց, տայ զաշխարհս ՚ի ձեռս նորա: Եւ սուրբն Սահակ կալեալ զՀայրապետութիւնն ամս չիսուն և մի, փոխի խաղաղական մահուամբ ՚ի կարգս հրեշտակաց, տուեալ զաթոռն ցսուրբն Մեսրոպ, որ և նա ՚ի նոյն ամի ելից զկենցաղս, յիշատակ բարի թողեալ ապագայիցս, յիսկզբան առաջին ամի Ցազկերտի Պարսից արքայի, որգոյ Վռամայ երկրորդի: Եւ առնու զաթոռն սուրբն Ցովսէփ աշակերտ նոցա:

Իսկ Ցազկերտ արքայ բռնադատէր զամենայն քրիստոնեայս ուրանալ զՔրիստոս, և դառնալ յօրէնս Մազդեզանց. որում ոչ հաւանեալ զօրացն Հայոց՝ դառնան ընդդէմ հրամանին, սպանանեն զմոգն և զմոգպետան, որ եկեալ էին աւերել զեկեղեցիս, և բառնալ զՀաւատս: Իսկ Ցազկերտ իբրև լուաւ զայն ամենայն, առաքէ զօրս բազումս, պատերազմել ընդ զօրացն Հայոց, որոց գլխաւորք էին՝ սուրբն Վարդան և ընկերք իւր. և Պարսից աւերեալ զաշխարհս, խաղացուցանեն ՚ի գերութիւն ՚ի խրատու ուրացչին Վասակայ զմեծացեալ նախարարն և զսուրբն Ցովսէփ և զՍահակ և զՎռնդ և զընկերս նոցա, և տան ՚ի կապանս արքունի. և յետ այնորիկ սպանեն զսուրբն Ցովսէփ և զնորին ընկերս, և զնախարարն արգելուն ՚ի բանտ մինչև յաւուրս Պերոզի արքայի. և ապա արձակեալք ՚ի կապանաց խնամօքն Աստուծոյ, խոստովանական անուն ժառանգեալք, դառնան յաշխարհս Հայոց:

Իսկ յետ մահուան բարեպաշտին Թէոդոսի կայսեր առնու զթագաւորութիւնն Մարկիանոս, որ արար զժողովն

քաղկեդոնի վեց հարիւր երեսուն և վեց եպիսկոպոսաց ՚ի քահանայից ուղղափառ հաւատոյ, որ ելից զտիեզերս մինչև ցայսօր՝ հայհոյութիւն նոցա։

Յետ սրբոյն Յովսէփայ առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Գիւտ ամն հնգետասան, որ խնդրեաց ՚ի Դաւիթ փիլիսոփայէ զՔարձրացուցէքն։ Եւ ապա Յոհան Մանդակունի ամն երկոտասան։ Սա բազում կարգաւորութիւնս եմոյծ յեկեղեցի. կարգեաց քարոզս աղուհացիցն և զաղօթս նոցա զերրորդ ժամուն և զվեցերորդին և զիններորդին, և զեկեղեցւոյ հիմնարկէքն, և ժամահարի, սկհւոյ և մաղզմայի և գիրք և կնունք և խաչ օրհնել և ատակ, զայս ամենայն կարգեալ, այլ և առաջի պերոզի արքայի համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս, և ոչ երկեաւ ՚ի սպառնալեացն նորա, որ հրապուրէր ՚ի բաց կալ ՚ի Քրիստոսէ, և ՚ի հաղորդութենէն Յունաց. և կատարեալ ամենայն առաքինութեամբ՝ փոխի առ Քրիստոս։

Ի սկ յետ Մարկիանոսի թագաւորեաց Յունաց Լևոն մեծ, և պերոզ պարսից արքայ զՄանդնոս մարզպան արար Հայոց ամն քսան։ Յայսոսիկ աւուրս ժամանեաց Մովսէս քերթողահայրն։ Ի սոյն ժամանակի պայծառանայր յերկրի սքանչելի վարուք միայնաւորութեամբ սուրբ Հայրն Թաթուլ՝ հանդերձ վարուխս եղբարբ իւրով և Թումայիս աշակերտիս։ Եւ յետ Յոհաննու Մանդակունոյ առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Բաբգէն ամն հինգ, յաւուրս Զենոնի կայսեր։ Այս Զենոն նզովեաց զժողովն քաղկեդոնի, երկոտասան գլուխ նզովից կարգեաց ընդդէմ նորա. զզսմանէ ասէն թէ յաճախ ուտէր միս. և յաւուր միում յաճախ ուտելոյն քացախեալ յորովայնի նորա կերակուրն, յայնմանէ տաղտկացեալ, օրէնս եդ զերկու շաբաթս բարեկենդանին ոչ ուտել միս, այլ՝ պանիր, զոր պանրատան անուանէն մինչև ցայսօր։ Ասէն թէ Յուլիանոս ևկեալ ՚ի կոստանդնուպոլիս, հրամայեաց յամենայն կերակուրս վաճառոցն խառնել յարևնէ զօհիցն, և սուրբն Թէոդորոս խմացոյց քրիստոնէիցն. և նորա ասացին, թէ մեզ չէ օրէն այս երկու շաբաթս միս ուտել, այլ պանիր, և վնասն եդաւ պանրատէքն։ Եւ յաւուրս սորա եգիտ Գառնիկ երանելի

թէպէտ և կամէր, ոչ իշխեաց յահէ երկաբնակացն, որք սպառնային նմա մահու: Եւ առ սա եկեալ չարախորհ Հրեայ մի, ասաց՝ թէ պարտ է զՑեառնընդառաջն առնել ընդ Ծննդեանն՝ զոր առնեն Ցոյնք, և ոչ ըստ յայտնութեան՝ որ 'ի վեցն Յունվարի. զի մինչև ցայն վայր առաքելական դրութեամբն առնէին ամենայն քրիստոնեայք 'ի Ֆ տրուարի: Եւ կայսրն հաւանեալ անօրինին՝ այնպէս առնել, առաքէ Երուսաղէմ առնել այնպէս: Իսկ Երուսաղէմացիքն ոչ առին յանձն փոխել զսուրբ Հարցն աւանդութիւնս, որ մինչև ցայն օր պահեալ էր: Եւ հրամայէ կայսրն զօրավարին բռնութեամբ առնել, և թէ ոք ընդդիմանայ՝ սպանանել. և ամենեքեան 'ի մահ դիմեցին յաղագս ճշմարտութեան: Իսկ մարդասէրն Աստուած ոչ եթող զյուսացեալսն իբր ընդ վայր, այլ ահեղ սքանչելութեամբ զարհուրեցոյց զյանդգնեալսն. այլ աստուածային երևեցաւ 'ի սուրբ մատրանն, այլ և նշան ահեղ հրաշափայլ յերկինս՝ և արիւնատեսակ, և զարհուրեալ յայնմանէ՝ դադարեցին 'ի խնդրոյն: Եւ 'ի գալ միւսոյ ամին՝ նոյն խռովութիւն յուզէր. զի հրաման ետ սաստիւ կորուսանել զընդդիմացօզսն. և նոքա առ հասարակ պնդեցան 'ի մահ, քան 'ի կեանս խղճիւ: Եւ տեսեալ բարերարին Աստուծոյ զհաւատս մարդկան՝ այլ արար հոտի իւրում, երևեալ սրբուհւոյ Աստուածածնին 'ի ծիրանի սեանն, ունելով 'ի գիրկս իւր զմանուկն Յիսուս, և ջուր բղխեալ 'ի սեանէ անտի, և որք օծանէին 'ի ջրոյ անտի, բժշկէին յիւրաքանչիւր ցաւոց. և այսպէս դադարեցին յունայն խնդրոյն: Եւ 'ի ժամանակս Ցուստիանոս խաւարեցաւ արեգակն ՃԵ ամիս, Ֆ ժամ լոյս տայր յօրն, և զայլն ոչ տիւ և ոչ գիշեր. և պտուղք տարւոյն այնորիկ ոչ հասան. և եղև ամենայն երկիր իբրև զքաղմօրեայ հիւանդս: Եւ եղև մարդամահ տարաժամ, որ բնաւ չէր լեալ, և նախ 'ի Կոստանդնուպոլիս սկսաւ, և մեռան յառաջին օրն հինգ հազար, և յերկրորդն տասն հազար, և յերրորդն հնգետասան հազար, և 'ի չորրորդն ութետասան հազար, և թուեցին մինչև երեք հազար, որք մեռանէին 'ի յօրն. 'ի մէջ ձեռացն բուշտ ելանէր և առժամայն մեռանէր, մտանէր մարդ 'ի տուն և տեսանէր

թէպէտ և կամէր, ոչ իշխեաց յահէ երկաբնակացն, որք սպառնային նմա մահու: Եւ առ սա եկեալ չարախորհ Հրեայ մի, ասաց՝ թէ պարտ է զՑեառնընդառաջն առնել ընդ Ծննդեանն՝ զոր առնեն Ցոյնք, և ոչ ըստ յայտնութեան՝ որ 'ի վեցն Յունվարի. զի մինչև ցայն վայր առաքելական դրութեամբն առնէին ամենայն քրիստոնեայք 'ի Ֆ տրուարի: Եւ կայսրն հաւանեալ անօրինին՝ այնպէս առնել, առաքէ Երուսաղէմ առնել այնպէս: Իսկ Երուսաղէմացիքն ոչ առին յանձն փոխել զսուրբ Հարցն աւանդութիւնս, որ մինչև ցայն օր պահեալ էր: Եւ հրամայէ կայսրն զօրավարին բռնութեամբ առնել, և թէ ոք ընդդիմանայ՝ սպանանել. և ամենեքեան 'ի մահ դիմեցին յաղագս ճշմարտութեան: Իսկ մարդասէրն Աստուած ոչ եթող զյուսացեալսն իբր ընդ վայր, այլ ահեղ սքանչելութեամբ զարհուրեցոյց զյանդգնեալսն. այլ աստուածային երևեցաւ 'ի սուրբ մատրանն, այլ և նշան ահեղ հրաշափայլ յերկինս՝ և արիւնատեսակ, և զարհուրեալ յայնմանէ՝ դադարեցին 'ի խնդրոյն: Եւ 'ի գալ միւսոյ ամին՝ նոյն խռովութիւն յուզէր. զի հրաման ետ սաստիւ կորուսանել զընդդիմացօզսն. և նոքա առ հասարակ պնդեցան 'ի մահ, քան 'ի կեանս խղճիւ: Եւ տեսեալ բարերարին Աստուծոյ զհաւատս մարդկան՝ այլ արար հոտի իւրում, երևեալ սրբուհւոյ Աստուածածնին 'ի ծիրանի սեանն, ունելով 'ի գիրկս իւր զմանուկն Յիսուս, և ջուր բղխեալ 'ի սեանէ անտի, և որք օծանէին 'ի ջրոյ անտի, բժշկէին յիւրաքանչիւր ցաւոց. և այսպէս դադարեցին յունայն խնդրոյն: Եւ 'ի ժամանակս Ցուստիանոս խաւարեցաւ արեգակն ՃԵ ամիս, Ֆ ժամ լոյս տայր յօրն, և զայլն ոչ տիւ և ոչ գիշեր. և պտուղք տարւոյն այնորիկ ոչ հասան. և եղև ամենայն երկիր իբրև զքաղմօրեայ հիւանդս: Եւ եղև մարդամահ տարաժամ, որ բնաւ չէր լեալ, և նախ 'ի Կոստանդնուպոլիս սկսաւ, և մեռան յառաջին օրն հինգ հազար, և յերկրորդն տասն հազար, և յերրորդն հնգետասան հազար, և 'ի չորրորդն ութետասան հազար, և թուեցին մինչև երեք հազար, որք մեռանէին 'ի յօրն. 'ի մէջ ձեռացն բուշտ ելանէր և առժամայն մեռանէր, մտանէր մարդ 'ի տուն և տեսանէր

զամենեսին մեռեալ. և նենգեցաւ քաղաքն, և ոչ կարէին թաղել զմեռեալս. և տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր. և բազում քաղաք անմարդ մնացին. բայց միայն Հեմն ապրեցաւ. զի ապաւինեցան 'ի գլուխն Յովհաննու Մկրտչին, որ կայր անդ: Հաշտեցան ընդ միմեանս Յուստիանոս և Խոսրով Պարսից արքայ. և ծաղկեր ուխտ ամենայն քրիստոնէութեան ընդ տիեզերս:

Իսկ Վահան Մամիկոնեան վախճանեալ բարւոք, յետ որոյ եկաց Վարդ եղբայր նորա ամս երիս, և յետ նորա Պարսիկք մարզպանք ամս երիս. և ապա Մեժեժ գնուն ամս երեսուն և չորս:

Իսկ յետ Ներսիսի առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս ամս հնգետասան. յաւուրս սորա մարդամահ սաստիկ եղև, սկսեալ յարևմտից: Եւ յոստանէն Հայոց սբանչելի եղև, զի հուր բորբոքեալ այրէր զապարանսն Համակարին Պարսկի, որ վերակացու էր աշխարհիս. իբրև ոչ կարէին շիջուցանել, ապաւինէին 'ի խաչն Քրիստոսի և աղաչէին զպաշտօնեայսն փութալ տանել զնաչն. իբրև մատ եղև նշանն փրկական, առաժամայն շիջաւ բոցն, և տեսեալ ամենեցուն՝ փառաւորէին զիրկիչն Քրիստոս, և դովէին զՀաւատս քրիստոնէից, յոր Հաւատոց երանելին Մաշտոց, որ և վկայութեամբ կատարեցաւ 'ի Քրիստոս:

Եւ յետ Յովհաննիսի առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Մովսէս. յառաջին ամի սորա սուրբն Մանաճիհր, որ անուանեցաւ Գրիգոր, ազգաւ Ասժիկ, մարտիրոսութեամբ կատարեցաւ. և յերրորդ ամի նորա լցեալ լինի 'ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք չգ. և բովանդակեցաւ կանոնք երկերիւրեակին՝ զոր կարգեաց խմաստասէրն Անդրէաս, եղբայր Մանգնոսի եպիսկոպոսի, Հրամանաւ Կոստանդնի կայսեր վասն լրմանցն զատկաց և այլ ծննդից. զի իբրև լցաւ երկերիւր ամ, լրումն զատկին 'ի Մարտի լե էր. և յիսկզբան Ապրիլի ջ. և զի ոչ 'ի սկիզբն կարացին գնալ, զի յետ լեին քՁանն էր Ապրիլի. և ի լրմանէ 'ի մէջ կային, և այնր աղագաւ սկսան շրխիլ ծնունդք ամենայն, և ամենայն արհեստք տոմարականք: Ապա Հայրապետն Մովսէս ժողովեաց զնմաստունսն՝ որ էին 'ի ժամանակին, յորս էր և Աթանաս՝

'ի վանաց սուրբ Կարապետին, և կարգեցին Թուական Հայոց, որով ուղղեսցեն զպատիկ Տեառն այլովքն Հանգևրձ։ Բայց ոչ կարացեալ կեալ 'ի ճշմարտութեան անսխալ զամս ինն։ Իսկ 'ի տասներորդ Թուականին Էաս անուն ումն Աղէքսանդրացի, այր կորովի և խմաստուն, իբրև ետես զայնպիսի շփոթումն, որ յամենայն եկեղեցիս, ձայն արկեալ առ ինքն հաւաքեաց զամենայն խմաստունս որ յամենայն ազգաց, զԱգդէ՝ 'ի Գամրաց, զԳիգան՝ յԱսորւոց, զԵլոգս՝ 'ի Յունաց, զՓիլիհէս՝ 'ի Հրէաստանէ, զՅոհան՝ յԱրաբիոյ, և այլ արս երևսուն և վեց իւր նմանիս, և այլ բազմութեամբ. և յառաջ վարեալ զարուեստն Անդրէասի չէք, այլ 'ի նոյն զարձաւ։ Ապա կարգեցին զանտարակուսելի օրինակն որ շեահն անուանի, բազմիմաստ և անսխալ, գլուխ եղեալ բոլորին զՁն Ապրիլի. զի իբրև աւարտի չէք ամն, այլ 'ի նոյն դառնայ. և սկսան ուղղել ամենայն տօնք և արուեստք իրողութեան։ Բայց զԻրոն ումն 'ի դրան Յուստինիանոսի ոչ կոչեցին 'ի ժողովն. քամահանս վարկաւ անձին իւրում. իբրև տարաւ Իրոն քննել մասունս Է կի և չկի որ ոչ երբեք լեալ էր. զի Է նակն և չնակն մասունք են՝ միոյ արեգական և միւսն լուսնի. այլ նա զկահատակն արար. զի փոխանց զԱպրիլի Ը 'ի Ը, և զՁ 'ի Է. այն վկայասանն չբերէ ինչ սխալ, այլ այն Ձն եղեալ Ը կիրակի ածէ մեզ. իսկ այն Է նոցա շարաթ ըստ Իրոնի գործելացն, և ընդ Հրեայսն առնեն զատիկն, և 'ի սուրբ ժողովոյն Նիկիայ նզովքն անկանին, որք օրինադրեցին ոչ առնել զատիկ ընդ խաչտհանուսն։ Իսկ մեք 'ի միւս կիրակէն տամք և զերծանիմք 'ի նզովից. զի Հայք ոչ ընկալան զմիւր օրինակն, որպես և ոչ զժողովն քաղկեդոնի, ընդ իշխանութեամբ պարսից գոլով։ Զի յետ ութ ամի երևեցաւ եղծումն իրացն։

Իսկ յետ Մեժեժայ մարզպանի Հայոց Պարսիկք աւերեն ամ երևսուն և վեց։ Ընդ ժամանակս ընդ այն վախճանի եպիսկոպոսն Վրաց, և եկեալ առ տէր Մովսէս, զի տացէ նոցա եպիսկոպոս. և նա ձեռնադրեալ զոմն փակաւ իւրոյ եկեղեցւոյն Սիւրոն անուն, տայ նոցա հաւատա-

ցեալ ՚ի նա՝ եթէ պահեսցէ զսէր և զմիաբանութիւն առ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, զի մինչև ցայն վայր ՚ի Հայոց առնուին զձեռնադրութիւնսն Վրոց։ Ապա կիւրոն, չետ վախճանելոյն Մովսիսի, ՚ի բաց քեցեցաւ ՚ի դաւանութենէ ուղղափառ եկեղեցւոյն Քրիստոսի. և զքաղկեդոնի դաւանութիւնն խոստովանեցաւ, զի՚ի մանկութենէ խմորեալ էր յաղանդն յաշխահին Յունաց լինելով նորա, և ՚ի ծածուկ ունէր զչարութիւնն, որպէս հուր ընդ յարդիւ թագուցեալ. բայց ոչ իշխէր յայտնել ՚ի կենդանութեանն Մովսիսի. զի զերեսուն ամ՝ կալեալ զՀայրապետութիւնն տէր Մովսէս՝ վախճանի, և տայ զտեղապահութիւնն աթոռոյն ՚ի Վրթանէս քերթող։ Իբրև եւս զերութիւնն Կիւրոնի Մովսէս Յուրատաւայ եպիսկոպոսն, ազգ առնէ Վրթանիսի, զի թերևս կարասցէ ինչ օգնել մոլորեալ մտացն Կիւրոնի, առ որ բաղում անգամ գրեաց աղաչանօք ՚ի բաց կալ յանհանճար աղանդէն. իսկ նա ոչ միայն ոչ հաւանեցաւ գրելոցն, այլ և հալածեաց զՄովսէս եպիսկոպոս։ Իբրև յաջորդեաց զաթոռ կաթուղիկոսութեանն Հայոց տէր Աբրահամ, չետ տէր Մովսիսի, նոյնպէս և նա գրեաց երկիցս և երիցս Թուղթ, յիշեցուցանելով զմիութիւնն։ Իսկ Կիւրիոն պատճառէր ոչ այլ ինչ խորհել, բայց զոր նոքայն խորհին. և ասէր զՄովսէս՝ զրպարտող նորին։ Իսկ իբրև ասացաւ ժողով քննութեան լինել և տեսանել վասն այնր, յայտնապէս խոստովանեցաւ Կիւրիոն զդաւանութենէն քաղկեդոնի. յայնժամ իբրև եւս Աբրահամ՝ եթէ ոչինչ օգտեցաւ, այլ առաւել յանդիմանութիւն եկն, յայնժամ գրեաց Թուղթ շրջաբերական առ վիճակեալս իւր, զի մի ամենևին հաղորդեսցին ընդ Վրս՝ եկեղեցեաւ, կամ ուխտիւ, կամ ամուսնութեամբ, կամ այլ ինչ հոգևորական իրօք. բաց ՚ի վաճառէ իմիք՝ որպէս ՚ի հեթանոսաց. զի մի մարմնական ծանօթութեամբն ՚ի հոգևոր վնասն ընկղմեսցին. և յայնմ հետ բարձաւ ձեռնադրութիւնն Վրաց՝ որ ՚ի Հայոց. զի սկսան նոքա զՅունօք թևակոխել։ Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս, զի նա զամենայն լուով գրեաց զԹուղթն և զպատասխանին, և զքաջախոհութիւնն պետրոսի եպիսկոպոսի,

որ պատգամաւոր էր տեառն Աբրահամու՝ առ Կիւրիոն, զոր Վիրք վասն Համարձակութեան նորա՝ Գայլ կոչեցին զնա։

Յետ Յուստիանոսի կայսեր՝ միւս Յուստիանոս, այր չար և պիղծ, որ զբազումն նպաստ յուղղափառաց, և ինքն և պատրիարքն Յոհան այսահարեալք մոլեգնէին. և այնպէս սատակեցան։ Եւ ապա Թագաւորեաց Տիբեր, և յետ նորա Մօրիկ։ Զսա ասեն ի Հայոց, ՅՕշական գեղջէ, և այլք թէ ի Տարօնոյ. աղքատութեան աղագաւ երթեալ ի Կոստանդնուպոլիս, և անդ ի դիպուածէ խիզէք բարեբախտիկ եղեալ՝ Թագաւորեաց այսպիսի պատճառաւ։ Եղև մեռանիլ Տիբերի կայսեր, և մեծամեծքն ընդ միմեանս հակառակեալ, ոչ հնազանդելով միմեանց. և էր մարտ անհնարին ի մէջ նոցա, որպէս թէ ո՛ յաղթիցէ՝ Թագաւորեսցէ։ Իսկ պատրիարքն ի մէջ անցեալ համոզեաց զնոսա արկանել վիճակս, և ո՛ւմ հասանիցէ՝ նմա ունել զթագաւորութիւնն, և այլոցն հնազանդել. և զայս (արարին) երդմամբ՝ և ամենեցուն մուրհակաւ. և էր վիճակն այսպիսի, ընդ լուսանալն բանալ զաւագ դուռն քաղաքին և զայր՝ որ պատահիցէ անդ, թէպէտ կարի յանարգաց իցէ, ածել ի պալատն արքունի, և իշխանացն նստել ամենեցուն, և յայր գլուխ դիցէ զթագն, նմա ունել զթագաւորութիւնն։ Հաւանեցան ամենեքեան և դադարեցին ի խռովութենէ. և իբրև եհաս ժամն ժամադրեալ, բացեալ զդուռն քաղաքին, տեսեալ զՄօրիկ առ դրան՝ բարձեալ ցօղուն ինչ առ ի վաճառել և լնուլ զպէտս իւր, և յարիշտակեալ զօրացն՝ տարան ի բաղանիսն և լուացեալ զնա՝ զգեցուցին նմա հանդերձս ապնիւս, և տարան զնա յարքունիսն։ Եւ իբրև ասացին նմա վասն որոյ կոչեցան նա, պահանջեաց ի նոցանէ գիրս և երդմունս, զի մի սպանցեն զնա մինչև լեալքն ի թագն։ Եւ նոքա երդուան նմա սասարիկ, զի անհոգ լիցի յայնմանէ. բազմեալ էին ամենեքեան սնոտի յուսով, և իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում ասէր թէ լիցի։ Կայր աթոռն, և ի վերայ նորա թագն, և կոշնիկքն՝ հուպ առ նմին։ Անց Մօրիկ ի մէջ, և առեալ զթագն՝ սկսաւ շրջել ընդ բազմեալսն։ Իբրև ոկն առ առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց արտմեցաւ երկրորդն՝ իբրև

եթող զնա, դարձեալ կալաւ զնա տրտմութիւն, և զընկերն նորա ուրախութիւն. և այսպէս ըստ կարգի, իբրև շրջեցաւ նա երկիցս և երիցս, տրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց: Անց նստաւ ՚ի վերայ աթոռոյն, և եդ զթագն ՚ի գլուխն իւր, և տեսեալ ամենեցուն սխրացան: Բայց զի երդուեալ էին նմա, թէ Յոյր գլուխ և դնիցես դու՝ մեք հնազանդիմք նմա, մատուցեալ պատրիարքն՝ ազոյ զկոշիկն յոտս նորա. և երկիր եպագ նմա, նոյնպէս ամենեքեան երկրպագեցին և ասեն՝ կեցցէ արքայ Մօրիկ: Սա արար ժողով քննութեան վասն դաւանութեան քաղկեդոնի. կոչեաց զվարդապետս Հայոց. և չորան ՚ի բթմանէս և Դրիգոր և այլ վարդապետք, և ոչ ինչ օգտեցուցեալ զՅոյնս՝ գարձան նզովելով: Ա՛ռ սա ապաստանեալ նախարարացն Հայոց, փախուցեալք ՚ի տէրութենէն Պարսից: Իսկ սա անմարդի բարս ցուցեալ՝ ոչ ընդարձակեաց նոցա, այլ և զկարգեալ ռոճիկն յառաջնի թագաւորացն արգել ՚ի նոյանէ: Ասեն զնմանէ՝ թէ առաքեաց առ Հայր իւր թողուլ զպանդխտութիւնն և գալ վայելել ՚ի փառս նորա. և եթէ ոչ՝ խրատ առաքել նմա, որով կարասցէ վարել զթագաւորութիւնն. և երթեալ սպասաւորացն, գտին զնա՝ զի գարմանէր պարտէզ, և ասացին նմա զհրամանն արքունի. նա պատասխանի ետ և ասէ, թագաւորի Հայր ես ոչ վայելեմ, և ինքն սկսաւ զմեծամեծ կաղամբն՝ որ ՚ի պարտիզի անդ, արմատախիլ առնել, կարել զգլուխն և ծածկել ընդ հողովն, և զմանուկն փայփայել և յօրրինել. և արանցն տեսեալ զայն՝ համարեցան զնա լրխած. և թողեալ ՚ի բաց գնացին: Իսկ զոր ինչ արար նա, նորա ոչ գիտացին. և գնացեալ առ թագաւորն՝ պատմեցին զամենայն, և զյիմարութիւնն՝ զոր գործեալ ՚ի պարտիզին: Իսկ Մօրիկ իբրև լուաւ, ծիծաղեցաւ և ոչ ինչ յայտնեաց. և կալեալ զմեծամեծան՝ զոր կարծէր թէ սատան են թագաւորութեան նորա, երթալ զամենեսեան՝ զի մի դաւ ինչ լիցին թագաւորութեան նորա, և զիրարունն ՚ի տեղիս նոցա կարգեաց. և կոչեցեալ զարան զայնոսիկ՝ զոր առաքեաց առ Հայր իւր, ասէ ցնոսա. այս են խրատս Հօր իմոյ՝ զոր արար ՚ի պարտիզին, և դուք ոչ խմացայք:

կէաք ասեն զսա Աբրիսում գեղջէ կապպադովկացոց, զոր յետոյ քաղաք չինեաց, և զօրավար Տիբերի։ Բայց Մօրիկ վասն խստութեան բարուցն ազգաւ և որդւովք ողջմտեաս մահուամբ կորնչի յիւրոց զօրաց. քանզի յարեան ի վերայ նորա զօրք իւր, որոց առաջնորդ էր Փոկաս, որ Թարքմանի հուր, և սպան զնա, և ինքն թագաւորեաց ընդ նորա։

Եւ յետ Որմզդի Պարսից արքայի Թագաւորէ Խոսրով ձեռնտուութեամբ Մօրկայ։ Աստանօր Սմբատ Բագրատունի լազում մարտս յարդարէր առաւել քաջութեամբ առ Թշնամիան Խոսրովայ, վասն որոյ պատուեալ զՍմբատ՝ տայ նմա զմարզպանութիւնն Վրկան աշխարհի. և նա երթեալ գտանէ ազգս գերեալս ի Հայոց անդ՝ որ Սագաստանն կոչի, մոռացեալ զլեզու և զդպրութիւն, զոր նորոգեալ Սմբատայ, և զՀաբել ոմն եպիսկոպոս տայ նոցա՝ ձեռնադրելով կաթուղիկոսին Հայոց, կացոյց վիճակ աթոռ սրբոյն Գրիգորի։

Ի տասներորդ ամի տեառն Աբրահամու, և յԵ֊ թուին Հայոց եկին ի Հայս Ասորիք, արք քաջաբանք, և կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի, և նզովեալ Հալածեցին, բայց ոմանք ընկալան. և նորա թարգմանեցին նոցա գիրս սուտս զԳօրտոսակ, զԿիրակոսակ, զՊօղոսի տեսիլն, զԱգամայ ապաշխարութիւնն, զԴիաթեկ, զՄանկութիւն տեառն, և զՆերիոս, և զՀիւն օրհնութեան, և զանթաքէնի մատեանն, և զաւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. և որ հաւատայ նոցա, նզովի յաղղաւիտեանց։

Եւ յետ տեառն Աբրահամու առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Յոհան ի Գոգովտէ, ի գեղջէ Բագրանէ, ամս քսան և վեց. ոմանք ի պատմագրաց զերկոսեանն ի միում ամի ասեն վախճանեալ զԱբրահամ և զՅոհան, և կէաք ոչ։

Իսկ Խոսրով Պարսից արքայ, երբև լուաւ զմահն Մօրկայ, վրէժխնդիր եղէ, զի դաշնադիրք էին միմեանց, և զբազում գաւառս Յունաց աւերեաց։ Առաքէ և զխուռհան ոմն զօրավար իւր ի Պաղեստինէ, որ երթեալ պաշարեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և առ զնա. և կոտորեաց

զընակիչս նորա. գերեաց և զխաչն Քրիստոսի, և տարաւ զնա ՚ի Պարսիկս. գնաց բաղում ղօրօք ՚ի վերայ Թագաւորին Հերակլի, և ՚ի նեղ արկ զԹագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս: Իսկ կայսրն Հերակլիս ձեռնտուութեամբ Խաքանայ՝ խաղրայ Թագաւորի՝ գնաց յաշխարհն Պարսից. սպան զԽոսրով, զարձոյց և զսուրբ խաչն, և առաքեաց Յերուսաղէմ: Զայս Խաքան ծաղր արարին ընակիչք քաղաքին Տփղեաց. առեալ դդում մի՝ նկարեցին զպատկերն Խաքանայ ՚ի վերայ նորա կոյր, որպէս թէ աչք նոցա նեղ են և փոքր, և եդեալ զդդումն ՚ի վերայ սպարսպին հանդէպ նորա՝ սկսան նետաձիգ լինել: Իսկ նորա տեսեալ զայն՝ բարկացաւ յոյժ, բայց զի ժամանակ ձմերայնին էր, ոչ ինչ կարաց հատուցանել: Բայց ՚ի գալ գարնան եկեալ պաշարէ զնա, և առնու զքաղաքն. հրամայեաց կոտորել զարս և զկանայս և զմանկտի, և աւերեալ զքաղաքն, առեալ զինչս նոցա, գնաց ՚ի քաղաքն իւր:

Իսկ յետ սպանման մարզպանացն ՁԻՀՐ Ռուզբէնայ, ՁԻՀՐ Վշնասպ Սուհէնայ, ՁԻՀՐ Վղոն Միհրանայ, և այլ Տաճկաստանացն, Դաւիթ Սահառունի մարզպան լեալ ամս երեսուն: Յաւուր սորա ՚ի ՀԵ Թուականին եղև շինուած կաթուղիկէին Մրենոյ:

Յետ սորա Յոհաննիսի առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Կոմիտաս ամս ութ: Սա շինեաց զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ զվկայարանն պայծառ և հրաշալի. զի խրթին էր առաջին շինուածն, գտանէ ՚ի նմին զնշխարս ոսկերաց սրբոյն, կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ, և ոչ իշխեաց բանալ. այլ իւրով մատանեաւն կնքեալ ամիսիւ անգէն. արարեալ երգս շարականաց սրբոցն հայերէն այբուբենօք, որոյ սկիզբն է՝ անձի՞նք նըւիրեա՞լըք:

Յետ Խոսրովու Պարսից արքայի առնու զԹագաւորութիւնն կաւատ: Սա արձակեաց ՚ի գերութենէ զԼիրոյ կաթուղիկոսն Աղուանից, զոր ՚ի բանտի եդեալ էր Հայր նորա. և յետ կաւատայ Արտաշիր. և ապա Խոռհամ Հրամանաւ Հերակլի. և ապա Խոսրով. և յետ նորա Բորն, և Զարմանդուխտ. սոքա ամենեքեան սակաւակեացք. և ապա Ազկերտ:

Իսկ յետ տեառն կոմիտասայ առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Քրիստափոր ամս երկու. և ապա Եզր ամս տասն: Իսկ Հերակլի կայսեր եկեալ 'ի կարնոյ քաղաք, ժողով արարեալ, կոչէ և զԵզր կաթուղիկոս Հայոց: Իսկ նա ոչ տարաւ ընդ իւր արս իմաստունս, մանաւանդ զՅոհան վարդապետ Մայրավանեցի, որ յայժ տեղեակ էր աստուածային գրոց: Երթեալ Հաւանի աղանդոյն քաղկեդոնի: Եւ տայ նմա պարգևս կայսրն զերիր մասն կողբայ և զաղն բովանդակ: Եւ եկեալ (Եզրի) 'ի Հայս, փոխեաց զամենայն ուղղափառ կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, և զրնթերցուածն Յակոբայ և Կիւրղի, փոխանակ այնորիկ զԱրտեմոնին եդեալ, զոր յանդիմանեաց սուրբ վարդապետն Յոհան, եթէ ընդէր տգիտարար հաւանեալ եղեր, և լուծեր զբարւոք կարգաւորութիւնն՝ որ 'ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցայսօր պահեալ էր 'ի մէջ ազգիս Հայոց: Իսկ նա՝ փոխանակ զղջանալոյ՝ հալածեաց զսուրբն անարգանօք, Մայրագոմեցի կոչելով: Իսկ մի ոմն յաշակերտացն Յոհաննու, Սարգիս անուն, հերձուած յարոյց. և Եզր համբաւեաց՝ եթէ Յոհաննու է հերձուածն, և գիրս շարադրեաց. և ընդ այլ հերձուածողացն բանս եդեալ, զրանս աշակերտի նորա՝ Յոհաննու վերայ գրելով, զոր մի ոք իշխեսցէ բամբասել զսուրբն: Եւ երթեալ Յոհաննու ընտրեաց իւր տեղի լուսթեան 'ի կողմանս Գետաբակս բերդոյ, և անդ դադարեաց զաւուրս ինչ՝ հանապազ ընդ Աստուածոյ խօսելով: Եցոյց Աստուած և մեծ սքանչելիս վկայ լինել սրբութեան նորա. զի էր նորա էշ մի՝ որ սպասաւորեր զպետս նորա. պատահեաց նմա արջ մի և եկեր զնա: Եւ իրրև ասացին Յոհաննու, երթեալ ասէ ցարջն. որովհետև սպաներ զսպասաւորն մեր, արդ՝ փոխանակ նորա դու սպասաւորեա մեզ: Եւ երթեալ արջուն սպասաւորեր ամենայն հնազանդութեամբ 'ի բնակարանութիւնս և յամենայն ինչ ամն բազումս. և յետ ժամանակաց պատահեալ որսորդաց՝ սպանին զարջն. կարծելով վայրենի զնա. և իրրև տեսին եղբարք վանիցն՝ ընկեցին զնա 'ի խորափիս մի: Մինչև ցայսօր բնակիչք վայրացն երթան և առնուն հող 'ի տեղւոջէն՝ յորում թաղեցաւ արջն. և լինի դեղ ամենայն ցաւոց անաս-

նոց աղօթիւքն Յոհաննու։ Նոյնպէս և գերեզման սրբոյն դեղ է ամենայն ցաւոց և վտանգ լոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս սրբոյն։

Ետ Դաւիթ Սահառունոյ լինի մարզպան Հայոց Թէոդորոս Ռշտունի ամս քսան և հինգ։ Եւ յետ Հերակլի կայսեր Թագաւորէ որդի նորա Կոստընդին։

Իսկ իբրև լցաւ ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՈՃԸ, և Հայոց Թուականին ՆԸ, յայնմհետ ոմն սուտ մարգարէ Հեթմանոսաց, աղանդաւալ ի կիրինոսէ և յԱրիմանոսաց Մահմետ անուն, Իսմայէլի ազգաւ, յորգւոյն Հագարու։ Սա մինչդեռ վաճառականութեան աղագաւ երթայր Յեգիպտոս, հանդիպեցաւ միայնակեաց միոջ, որում անուն էր Սերգիս Բխիրայ՝ Արիանոս աղանդով, յանապատին Սինայ։ Սա ուսոյց Մահմետի զսուտ աստուածածանօթութիւն, գովեաց նմա զհին օրէնսն՝ զսաբաթն ի Մալխիա, և ասաց. եթէ լսիցես բանից իմոց, լինիս առաջնորդ և օրէնսդիր ի վերայ ազգին քո։ Եւ գնացեալ Մահմետի զճանապարհս իւր՝ յանկարծակի եմուտ ի նա ոգի պիղծ, և անկեալ փրփրեցաւ։ Եւ ընկերաց նորա տեսեալ զայն՝ կացին առ նմա մինչև սակաւ մի ուշաբերեցաւ. և ապա յարուցին զնա. հարցեալ զպատճառս այնպիսի մոլեգնութեանն, ասէր ի հրեշտակէ սրբոյ լինել զայն, և յղել զնա պատգամաւոր յազգն իւր. և երթեալ ի քաղաք իւր՝ սկսաւ քարոզել, զոր ուսոյց նմա սուտ քրիստոնեային։ Էին նմա հօրեղբարք գլխաւորք. նոքա հալածեցին զնա, սպառնացեալք մահու ջափ, եթէ այլ այնպիսի բանս ինչ լսիցեն ի նմանէ. և նա երթեալ ի տուն իւր՝ նստէր տրտում։ Եւ մեռեալ Ալի, որ էր նորա հօրեղբօր որդի և փեսայ, և հարցեալ զպատճառս տրտմութեան, և նա ասացեալ՝ թէ վասն զի զԱստուած քարոզեցի նոցա, սպառնացան մահու ինձ. և ասէ Ալի. ՚Ի՛ երթիցուք գարձեալ քարոզեսցուք. եթէ ընդդէմ գառնան մեզ, սպանցուք զնոսա սրով. զի այր զօրաւոր էր Ալի, և արք զօրաւորք՝ որ ընդ նմա։ Եւ իբրև սկան քարոզել եղև խռովութիւն յոյժ և պատերազմ. և պարտեցաւ կողմն Մահմետի. և փախեալ գնացին ի փոքր Մադիամ, ուր էին ժողովեալ Հրեայք երկոտասան հազար,

զոր հալածեալ էր կոստանդնի կայսեր. և առեալ զնոսա Մահմեթ, չոգաւ 'ի վերայ այնոցիկ՝ որ հալածեցինն զնա. և կոտորեաց զնոսա։ Իբրև տեսին Հրեայքն զյաջողուած գործոյն, կացուցին զնա իւրեանց առաջնորդ, յարեցան 'ի նոսա և այլ Մաղիանացիք, և քաղբրթ առաջնորդ, և եղեն բանակ մեծ, չոգան 'ի վերայ Պաղեստինի, Հարին զղօրսն Հոռոմոց, որք յափշտակէին զինչս վաճառականաց նոցա. և իբրև տեսին զյաղթութիւնն, չոգան 'ի վերայ տէրութեանն Պարսից, սպանին զՂզկերտ թագաւոր Պարսից, և դադարեաց թագաւորութիւնն Պարսից։ Զայսու ժամանակաւ խաւարեցաւ կէս արեգականն. Արեգ՝ աշնան ամիս, մինչև 'ի քաղոց՝ ամարան ամիս։ Ապա արձակեցին զօրս ընդ երիս կողմանս՝ մի 'ի Հռոմ Ցաղ անուն և խրատատու Ցովէլ, որք կոտորեցին 'ի Հռոմոց զեօթանասուն հազար։ Եւ 'ի Պարսից կողմն արձակեցին զՕթման ամիրայ, և զՄաւիէ զօրաւար. Նոքա Հարին զՄիրդատ քսան հազարաւ, և զՄուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպայիւն, և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Ասորւոց, Եգիպտացւոց, Մարաց և Պարթևաց. սկսան շրջել զՀաւատս նոցա, և նոքա ոչ Հաւանեցան։ Իսկ Մաղիանացիքն և Հաւանեալքն նոցա խնդրեցին օրէնս 'ի Մահմետէ, և նա ետ նոցա օրէնս՝ յոյժ խայտառականօք. ասաց մարմնաւոր լինել զաթբայութիւն 'ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ, և ամուսնութիւն յետ արբայութեանն. և կանանց կոյս մնացելոց հանապազ խառնակութիւն. ուսոյց և օրէնս հակառակ հնոյ և նորոյ օրինադրութեանց, իմանալ զանարժանս, և խոսող զանուղղայս խայտառակաց, մեծապէս ձաղանօք զուխտադրութիւնն Աստուծոյ՝ որ առ Աբրահամ, զի գրեալ է. Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու ութօրեայ։ Իսկ սա օրինադրեաց. յորժամ կամեսցի՝ թլփատել, յորում հասակի և իցէ, ոչ միայն զարս, այլ և զկանայս անգամ. և ի հանապակ լուսաւոր մկրտութեանն՝ զոր ասաց տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, Եթէ ոք ոչ ծնցի 'ի ջրոյ և 'ի հոգւոյ, ոչ մտանիցէ յարքայութիւն Աստուծոյ. սա ասաց հանապազ գործել զջարիս և ջրով լոկով ողողանիլ և սրբիլ, և այլ բազում՝ անարժանս և մոլեկան աւանդութիւնս և

ծիծաղելիս։ Սա եղև օրհնագիր պատգամաբեր ամն հինգ, և կոտորեցին զԱղնունիս, զԱղհովիտ և զՑարսն։ Եւ Մահմետ արգել զսուրն, և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցին զմեծ մասն տիեզերաց. և անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս համարձակութեամբ ունել զքրիստոնէութիւն, և վաճառաց նոցա զՀաւատս նոցա՝ յամենայն տանէ առնել չորս դրամ և երեք մոմ խորբալ՝ որ է ցորեան, և ձիոյ տոպրակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար մի։ Իսկ 'ի քահանայից և յաշատաց և 'ի հնծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զչարին, և 'ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան Ամիրմուսինք։ Եւ ի սմին Մահմետի կալան զիշխանութիւնն Իսմայէլի Ապուբաքր, Օթման և Ամր սմն երեսուն և ութ։

Յետ եղբի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ներսէս սմն քսան։ Սա շինեաց զվկայարան սրբոյն Սարգսի՝ որ 'ի Դուին. 'ի կոտորելն Իսմայէլի զքաղաքն Դուին երկոտասան հազար՝ արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ սուրբ սեղանն և աւազանն, և զայլն գերեցին աւելի քան զերեսուն ու հինգ հազար։ Եւ զոսկերս սպանելոցն ամփոփեաց Հայրապետն 'ի նոյն վկայարանն. շինեաց և զԱթրապն բզ տիզիս սրբոյն Գրիգորի. շինեաց և զսուրբն Գրիգոր, զղարմացուցիչն տեսողաց, որ յետոյ աւերեցաւ 'ի Ցաճկաց։ Առ սա եկեալ Ասորւոց ուղղափառաց՝ խնդրէին 'ի սմանէ եպիսկոպոս. և նա պահանջեաց 'ի նոցանէ գրով խոստովանութիւն հաւատոյ. և նոքա ետուն նմա զայս բան. «Հաւատամք 'ի Հայր և յՈրդի և 'ի սուրբ Հոգին. 'ի Հայր՝ որոյ Հայրութիւնն անհասանելի է, 'ի յՈրդի՝ որոյ ծնեալութիւնն անբաժանելի է, և 'ի սուրբ Հոգին՝ որ 'ի Հօրէ ելանէ, և ընդ Հօր և ընդ Որդւոյ երկրպագի և փառաւորի». զոր և կցորդ արարեալ մինչև ցայսօր, պաշտի եկեղեցիս Հայոց յաւուր ճրագալուցի յայտնութեան տեառն։ Եւ ապա ձեռնադրէ նոցա եպիսկոպոս զԱրդիսոյ։ Դեպ եղև սմա աշխարհաժողով բազմութեամբ 'ի տանի վարդավառին լինել 'ի Թագուան. և բազմացեալ էին երդք շարականաց յեկեղեցիս Հայոց, մինչև ոչ գիտել միոյ զաւառի երգեցօղ՝ զմիւսոյն. և ասացին շարական վարդավառի հարցինն, և միւս դասն ոչ կարաց փոխել ընդ, և փոխե-

ցին բազում շարականս, և ոչ զայն ևս գիտէին: Ապա Հայրապետն ներսէս հաւանութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեցին զպիտանին և զօգտակարն. զի յամենայն յեկեղեցիս յամենայն աւուր մի պաշտօն լիցի ըստ աւուրն խորհրդոյ. և ընտրեցին արս իմաստունս, զի շրջեսցին ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց, և զնոյն կարգաւորութիւնս հաստատեսցեն, որ է մինչև ցայսօր:

Յետ Թէոդորոսի եկաց մարզպան Հայոց Համազասպ ամս եօթն: Եւ յետ ներսիսի առ զկաթուղիկոսութիւնն տէր Անաստաս ամս վեց: Սա կոչեաց առ ինքն զմեծ վարդապետն Անանիա՝ ի Շիրակ գաւառէ, այր բանիբուն և հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տումարական արուեստից, զի կարգեսցին անշարժ տօմար Հայոց, որպէս այլոց ազգաց. զոր արարեալ մեծաւ ջանիւ՝ մինչ կամէին ժողովով հաստատել, վախճանի սուրբն Անաստաս, անիծեալ եղեալ իբր զկնի եկելոցն, այլ առաջին կարգաւն վարէին: Ի հինգերորդ ամի Անաստասայ եղև շինուած կաթուղիկէին՝ որ յաւանն Արուճ, զոր շինեաց Գրիգոր Պարթիկն, յորում միրոն նահատակն Դաւիթ, ազգաւ Պարսիկ, որ յաւուրսն Սուրհան կոչէր, և վասն վկայութեանն Քրիստոսի կախեցաւ զփայտէ՝ ի Դուին:

Յետ Համազասպայ եղև մարզպան Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան ամս տասն, զոր սպանին խաղիրք: Եւ ներսէս Շիրակացի իշխան եկաց ամս երիք: Զկնի Անաստասայ եկաց կաթուղիկոս տէր Խոսրէվ ամս վեց. և ապա տէր Սահակ ամս քսան և վեց: Սա չոգաւ դեսպանութեան առ Մահմետ զօրավարն Իսմայէլի, որ գայր՝ ի կոտորել զազգս Հայոց վասն ապստամբութեանն՝ ի Յաճկաց. և հասեալ՝ ի խառան՝ հիւանդացաւ և մեռաւ իսկ: Եւ դեռ ևս չէր եկեալ Մահմետ՝ ի խառան՝ գրեաց գիր պաղատանաց, եթէ ես եկի ընդ առաջ քո՝ աղաչել զերեսս քո վասն ազգին իմոյ, և ոչ ժամանեցի տեսութեան քո, զի որ ամենեցուն շնորհարանն է՝ կոչեաց զիս: Այլ երդումն տամ քեզ զուխտադրութիւնն Աստուծոյ առ Աբրահամ և առ Իսմայէլ հայրն ձեր, զի մի՛ ինչ արասցես չար ազգիս իմոյ, և հարկեսցին ձեզ. եթէ լուիցես աղա-

ջանաց իմոց, եկեսցեն օրհնութիւնք իմ 'ի վերայ քո, և եթէ ոչ լուիցես՝ անէծք ժամանեսցեն քեզ. և դարձուցէ Աստուած զսիրտս զօրաց քոց ոչ առնել զկամս քո: Եւ իբրև եկն Մահմետ 'ի Խառան, ասացին նմա զամենայն, և նոյն նմա զհնազանդեն. և իբրև ընթերցաւ, հարց՝ եթէ ուր իցէ գերեզմանն. և ցուցին նմա զտեղին, զի առ ժամայն էր վախճանեալ, և չէ ևս էր թաղեալ. և երթեալ վազվաղակի ըստ տիրին իւրեանց՝ ողջոյն ետ մեռելոյն իբրև կենդանւոյ: Եւ ասեն՝ թէ մեռեալ մարմինն պատասխանի ետ, և ընկալաւ զողջոյնն իբրև զկենդանւոյ, և ասաց Մահմետ. 'ի քումէ գրոյ ծանեայ զքեզ, այրդ Աստուծոյ. արարից և կատարեցից զամենայն հրամանս քո: Եւ վազվաղակի ելոյծ զերշնամութիւնն, և ոստիկանս առաքեաց Հայոց՝ հարկ եդեալ 'ի վերայ նոցա. և ինքն դարձաւ յաշխարհ իւր: Եւ յետ Սահակայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Եղիայ:

Իսկ յետ Հերակլի առնու զթագն որդի նորա Կոստընդին: Ի սորա աւուրս եղև յարձակումն Իսմայէլի ընդ աշխարհս ամենայն. և յետ նորա որդին իւր Համանուն հօրն: Իսկ զերշանութիւնն Իսմայէլի, յետ Աբուբաքրայ և Օթմանայ և Մարի, առնու Մաւիէ: Իսկ զմարզպանութիւնն Հայոց յետ Ներսհի առնու Աշոտ՝ որ սպանաւ 'ի Ցաճկաց, ամն երիս: Եւ յետ նորա Սմբատ Բագրատունի Թիւրատան ամս քսան: Սա պատերազմեցաւ ընդ զօրս այլազգեաց 'ի վարդանակերտն աւանի, և յաղթեաց քաջութեամբ 'ի Բագրեւանդ գաւառի: Ի ՃՀ ամի սորա Մահմետ զծոմն գնդամայ արձակեաց և առ զՄեքան, և 'ի ՃՀՀ ամի սորա կաստ ամիրայ զերշանան վաստուրականի կոտորեաց:

Եւ յետ կոստանդնի կուսակր թագաւորեաց Յուստինոս. 'ի վերայ սորա յարեան նախարարք իւր, և հատին զքիթս նորա. և փախեաւ 'ի Խազիրս, և առեալ անտի իւր կին, և զօրս բազումս, և գայ գարձեալ թագաւորէ: Եւ յետ նորա առնու զթագն Լևոն, և յետ նորա Ափսիմերոս, և յետ նորա Յուստինոս, և յետ նորա Փիլիկոս վարդան, և յետ նորա Թէոդորոս, և յետ նորա Լևոն:

Եւ զերշանութիւնն Իսմայէլի յետ Մաւեայ առնու

Իղիտ, և յետ նորա Մրվան, և ապա Ապդլմէլէք. սա այրեաց զիշխանն Հայոց՝ի Նախջաւանի յեկեղեցւոջն. և ապա որդի նորա Վլիտ, և ապա Սուլիման. սա զՊարբանդ էառ, և Հրամայեաց քակել զպարիսպն. և մինչդեռ քակէին, գտին քար մի՝ յորում գրեալ էր. Ես Մանկուն կայսր շինեցի զքաղաքի աշտարակս յիմոց դանձուց. ՚ի վերջին աւուրս քակեսցի սա յորգւոյն Խմայէլի և յիւրեանց դանձուց շինեսցի. և իբրև տեսին զքարն՝ դագարեցին, և շինելոյ ակնկալն արարին։

Օ.կնի Սուլիմանայ առնու զիշխանութիւնն Ումառ։ Սա գրեաց առ Լևոն կայսր տեղեկանալ վասն քրիստոնէական ուսմանցս, և կայսրն գրէ պատասխանի լի իմաստութեամբ, կարի ձաղեալով զօրէնս նոցա։ Եւ իբրև ընթերցաւ Ումառ, ամաչեաց յոյժ, և սկսաւ զգաստանալ՝ի դուրս հանել յօրինացն իւրեանց, թէպէտ ոչ համարձակեցաւ զամենայն եղծանել, սակայն բազում ինչ ուղղացոյց յանկարգիցն, և այնուհետև բարեմտութեամբ կայր առ ամենայն քրիստոնեայսն, ևս առաւել առ աղգս Հայոց. և հրամայեաց գերելոցն դարձ առնել յաշխարհն Հայոց, յորում ժամանակի արձակեցաւ և վահան Գողթան տէրն, որ վկայեաց յաւուր շահի Հէշմայ, քանզի յետ Ումառայ առ զիշխանութիւնն Իղիտ, և ապա Շամ, և ապա Վլիտ, և զկնի նորա Մրվան։

Իսկ յետ տեառն Եղիայի առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Յոհաննէս Օձնեցի։ Սա էր այր իմաստասէր և սուրբ, և վայելուչ հասակաւ մարմնով, և հոգւով ևս առաւել զնդնեցիկ։ Զսա կոչեաց Հէշմ՝ի դուռն իւր, և վասն վայելչութեան երեսաց նորա մեծապէս պատուեաց զնա. քանզի խարտեաշ ոսկի, և արկեալ զմորուսն իւրոյնք եմուտ առ նա։ Եւ տեսեալ Հէշմայ զարմացաւ ընդ գեղեցկութիւնն, և ասէ ցնա հնազանդութեամբ. վասն քրիստոսին ձերոյ ասեն, եթէ կարի յոյժ հնդ էր և խոնարհ, և զաղքատութիւնն առաւել սիրէր. զայս յայտ առնեն և կարգք քրիստոնէից, զի որ նոցա առաջնորդքն են՝ զաղքատութիւն և զգծծութիւնն առաւել մեծարեն քան զփարթամութիւն և զճոխութիւնն. իսկ դու ընդհէր այպիսի զարդարեալ ես։ Ասէ

ցնա սուրբն. դու քան զծառայն քո առաւել ինչ ոչ ունիս, բայց միայն զհագդ և զհանդերձդ թագաւորական, և վասն այդորիկ երկնչին 'ի քէն և պատուեն զքեզ: Առաջին հարքն մեր նշանագործք էին և սքանչելի վարուք. վասն այնորիկ երկնչէին 'ի նոցանէ ընդ ձեռամբ անկեալքն, և կատարէին զհրամանս նոցա զողութեամբ: Իսկ մեք այնպիսիք ոչ եմք, վասն այնորիկ զարգարիմք մեք 'ի հանդերձս և 'ի ձև, զի մի արհամարհեսցի հրամանք մեր. և մերկացուցեալ զկուրծս իւր՝ եցոյց նմա զմաղեղէնն, զոր զգեցեալ էր 'ի ներքոյ հանդերձին երևելոյ, և ասէ. այս է իմ հանդերձ. և զարմացաւ արքայ, և գովեաց զՀաւատս քրիստոնէից, և ասէ ցսուրբն. խնդրեա զինչ և կամիս, և արարից քեզ. ասէ Հայրապետն. երիս իրս խնդրեմ 'ի քէն, որ քեզ դիւրին է տալ: Առաջինն այս. 'ի քրիստոնէից զոք մի բռնադատեսցես թողուլ զՀաւատս իւր, այլ յիւրաքանչիւր կամս թողցես. և երկրորդ՝ զաղատութիւն եկեղեցւոյ ընդ Հարկաւ մի դնիցես, և 'ի սարկաւագաց և 'ի քահանայից մի ինչ առնուցուս. և երրորդ՝ ուր և իցեն քրիստոնեայք 'ի տէրութեան քումմ, համարձակութեամբ պաշտեսցեն զպաշտօնս իւրեանց. զայս գրով տուր մեզ. և ամենայն ազգ իմ ծառայեսցեն քեզ: Եւ վաղվաղակի հրամայեաց գիր գրել ըստ խնդրոյ նորա, և կնքեաց մատանեաւ իւրով, և ետ նմա պատիւս բազումս, և գումարեաց զօրս բազումս ընդ նմա, և առաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց: Եւ նորա եկեալ հալածեաց զամենայն Ցոյնս՝ որք էին յաշխարհին Հայոց, եթէ վերադարձուք, եթէ ջինուորք. և նոցա փախուցեալք այնքան շտապով, մինչև զգանձս ևս անգամ ոչ ժամանել տանել ընդ իւրեանս. այլ աստէն յաշխարհիս թաղեալք, և զհանգամանս տեղւոյն գրով ընդ իւրեանս տարեալ: Եւ սրբոյ Հայրապետին զաշխարհս ընդ իշխանութեամբ Խմայելի նուաճեալ, ինքն ժողով առնէ 'ի Մանազկերտ. կոչէ և զԱթանաս պատրիարք Ասորւոց. և նա առաքէ վնց եպիսկոպոս, և նղովէ զՑուլիանիտան և զապականացու աստղ 'ի քրիստոս, և զքարշապուհ և զԴարբիէլ բանսարկուս Հայոց և Ասորոց, և կանոնական օրինադրութեամբ պայծառացոյց

ՀԻՆԿՆԱԳԻՐ, 'Ի ԲԱՑ ԸՆԿՆՑԱԼ ՂԱԶԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ, ՈՐ ՅԱՒՈՒՐՑՆ ՀԵՐԱԿԼԻ ԿԱՅՍԵՐ ԵՒ ԵԳՐԻ ԳԱՅԹԱԿՂՈՍԻ ՈՒՆԷՐ ԱՆԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՁԱՇԱՌՀՍ ՀԱՅՈՑ։ ԿԱՐԳԱԼ ԶԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆ ՍՐԲՑՆ ՅԱԿՈԲԱՅ ԵՒ ԿԻՒՐՂԻ, ԵՒ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ՏՈՆՆ՝ ՈՐՊԷՍ ԿԱՐԳԱԼ ԷՐ ՍՐԲՑՆ ԳՐԻԳՈՐԻ՝ ՏՈՆԵՑԻՆ 'Ի ՅԷ ԴԻԿՏՄԵՐԻ ԱՄՍՈՑ ԴԱՒԹԻ ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ ԵՒ ՅԱԿՈԲԱՅ ԱՌԱՔԵԼՑՆ, ՁՈՐ ՅԱՅԼ ԱԶԳՍ ԾՆՆԳԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՏՈՆԵՒԻՆ, ԵՒ ԵՐԳԱՑ ՇԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ. ՄԵՂՔ ՅԱՄԵՆՍԻՆ ԵՒ ՁԱՅԱՏԱՒԻ". ՈՐ ՄԻՆՉԵ ՑԱՅՍՕՐ ՊԱՇՏԻ ԱՒԿՆԱԳԻՐՍ ՀԱՅՈՑ, ՍԿՍԱԼ 'Ի ՃՂԵ ԹՈՒԱԿԱՆԷՆ ՄԻՆՉԵ 'Ի ՌՁ ԹՈՒԱԿԱՆՍ, ՈՐ ԱՅԺՄ ՅԱՒՈՒՐՍ ՄԵՐ Է։ ԵՒ ԱՅՍՊԷՍ ԿԱՐԳԱՒՈՐԱԼ ԶՁՇԽԱՐՀՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՄԲ, ԵՒ ԻՆՔՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՂՕԹԻՑ ՊԱՐԱՊԱԼԱԼ՝ ՀԻՆԵՔ ԵՒ ՒԿՆԱԳՐԻ ՄԵԾ 'Ի ԳԻՒՂՆ ԻՒՐ ՕՃՈՒՆ, ՈՐ ՀՈՒԱՊ Է ԱՌ ՔԱՂԱՔՆ ԼՕՌԷ, ԵՒ ԻՒՐ ԸՆՏՐԱԼ ՏԵՂԻ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՍԱԿԱՒ ՄԻ 'Ի ԲԱՑԱՅ 'Ի ԳԻՒՂՆ՝ ԱՆԴ ԴԱԴԱՐԵՐ։ ԵՒ ԵՂԵՒ ՕՐ ՄԻ՝ ԶԻ ՅԱՂՕԹՍ ԷՐ ՍՈՒՐԲՆ, ԵՐԿՈՒ ՎԻՇԱՊՔ ԱՀԱԳԻՆՔ ՅԱՐՁԱԿԵՑԱՆ 'Ի ՏԵՂԻՆ, ՈՒՐ ԿՅԱՆՔՆ ԱՌԱՔԻՆԷՑՆ, ԵՒ ՏԵՍԱԼ ՊԱՇՏՕՆԷԻՆ ՆՈՐԱ՝ ԶԱՐՀԱՐԵՑԱԼ, ԱՂԱՂԱԿԱՑ ԱՌ ՍՈՒՐԲՆ ՕԳՆԵԼ։ ԵՒ ՍՈՒՐԲՆ ԿՆՔԱՑ ԸՆԴԳԷՄ ՆՈՑԱ, ԵՒ ԱՌ-ԺԱՄԱՅՆ ՔԱՐԱՑԱՆ, ԵՒ ԵՆ ՄԻՆՉԵ ՑԱՅՍՕՐ. ԵՒ ՁՈՒՐ ԲՂՈՒԱՑ 'Ի ՊՈՐՏՈՅ ՎԻՇԱՊԻՆ ԵՒ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ Է ԱՄԵՆԱՅՆ ՕԱՁԱՀԱՐԻ, ՈՐՔ ՀԱՒԱՏՈՎ ԱՊԱՒԻՆԻՆ ՅԱՂՕԹՔ ՍՐԲՑՆ։ ԵՒ ԿԱԼԵԱԼ ՀՅԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ ԱՄՆ ՄԵՏԱՍԱՆ, ՀԱՆԳԵԱՒ 'Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ՊԱՐԿԵՇՏ ՎԱՐՈՒՔ։

ԵՒ ՅԱՏ ՆՈՐԱ ԱՌՆՈՒ ԶԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆՆ ՏԷՐ ԴԱՒԻԹ ԱՄՆ ԵՐԻՔՏԱՍԱՆ։ ՍԱ ԷՐ ՀԱՐԱՄՈՒՆԱՑ 'Ի ԿՈՏՏԱՅ ԳԱՒԱՌԷ. ՍԱ ՓՈԽԱՑ ԶԱԹՈՈՒՆ 'Ի ԴՎԻՆՅ ՀԱՐԱՄՆՈՆ՝ ՇԻՆՆԱԼ ՒԿՆԱԳԻՐ ԵՒ ՏՈՒՆ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ, ԶԻ ՆՆՂԱՑԱԼ ՆԱ ՅՕԾՐԱԳՈՐԾ ԱՊԳԻՆ ՄԱՀՄԵՏԻ։ ԵՒ ՅԱՏ ՆՈՐԱ ՒԿԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՏԷՐ ՏՐԴԱՏ ԱՄՆ ՔՍԱՆ ԵՒ ԵՐԻՔ։ ՍԱ ԷՐ ՅՕՀՄՍՑ ԳՂՂԵՔ, ՍՐ ՊԱՐԿԵՇՏ ԵՒ ՍՈՒՐԲ, ԵՒ ՓԱՅԼԵԱԼ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՄԲՔ, ԵՒ ՅԱՒՈՒՐՍ ՍՈՐԱ ԴԱԴԱՐԵՑԱՆ ՀԵՆՔՆ ԽՄԱՅԼԻ։ ԵՒ ՅԱՏ ՆՈՐԱ ԵՂԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԻՒՍ ՏԷՐ ՏՐԴԱՏ ԱՄՆ ԵՐԻՔ։ ԵՒ ԱՊԱ ՏԷՐ ՍԻՄՈՆ ԱՄՆ ՈՒՂԻ։ ՍԱ ԱՌ ԱՌԱՄԱՆ ՍԻՄՈՆ ԿՈՉԵՑԱԼ ԼԵՐԻՆ ԶՅԱՄԱՔԱԼ ԱՂԲԻՒՐՆ ՀԲԿՄԱՄԲ ԱՂՕԹԻՑ ԴԱՐՁԱԼ ԲՂՔԵՑՈՑ։

Ինչպես Լևոնի կայսեր Թագաւորէ որդի Նորա Կոստանդին. սա կոչեցաւ կաւալինոս այսինքն Թրքաժողով. զի ըստ Տաճկաց բանակեալ էին առ ափն Ալես գետոյն, հրամայեալ Թրիք ժողովել և արկանել ի գետն. և նոցա տեսեալ՝ ահաբեկ եղեն, կարծեցեալք անհիւ լինել զօրացն, և փախեան ի նմանէ: Պատմի ի միում աւուր զկնի միմեանց հինգ առիւծ սպանանել սորա: Սա զկարնոյ քաղաք էառ, և յետ երկու ամի շինեաց զնա Եղիտ ամիրայ:

Յետ Մրվանայ առնու զիշխանութիւնն Խամայէլի Ապտլայ, և յետ նորա միւս Ապտլայ, այր ժանդ և արծաթասէր, զոր կոչէին զնա ազգ Ապտլ-Գանգի, այսինքն է՝ ծառայ դանգի. զի ըստ լեզուին Հագարացւոց՝ այսպէս կոչի. զի զգանգ առաւել սիրէր քան զԱստուած: Սա շինեաց զՊաղատադ. սա բազում՝ չարիս անցոյց ընդ աշխարհս Հայոց հարկապահանջութեամբ և յափշտակութեամբ, և այնքան նեղ՝ւաց, մինչև զմեռելոցն ի կենդանեացն պահանջել զչարիս, և հատաւ գիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց, և կոտորումն եղև ք. զինու, Մրենոյ, Թաւնոյ, ուր սպանան ոգիք հօթն հարիւր. և գերեցան հազար և երկու հարիւր: Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան և Սամուէլ այլովք ազատօքն Հայոց կոտորեցան յաւուր զատկացն յԻսմայէլացւոց:

Յայսմ ժամանակի ի թուականի Հայոց ՆԽ էր Ստեփաննոս դրան երէց, որ բանիբուն ճանաչիւր, նհաս ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ առաքինութեամբ հոգևորական: Էին և վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք և լուսաւորք՝ տէր Եփրեմ և Անաստաս, Խաչիկ և Դաւիթ Հոռոմայրեցի, և մեծն Ստեփաննոս Սիւնեցի աշակերտ Մովսիսի, զոր ի վերագոյնն յիշատակեցաք, որ թարգմանիչ եղև ի Յունականէն ի Հայ լեզու, և ի վերայ թարգմանութեանն արար և երգս հոգևորս քաղցր եղանակաւ, շարականս և կցուրդս և այլ երգս. արար և մեկնութիւն համառօտ՝ աւետարանացն, և քերականին, և Յոբայ, և Ցէր ևթէ շրթանցն գիշերոյ: Ասի վասն սրբոյն Ստեփաննոսի, թէ ի մանկութեանն վարժ և կիրթ էր գրովք սրբովք: Հանգիպի նմա. կաճառ ասպետն Սմբատ՝ երկարնակ այր. և մողնալ զնա

յանհաւանութեան՝ գնաց ՚ի Հռոմ. և գտեալ անդ միայնակեաց մի ուղղափառ՝ դադարեաց առ նմա, և ուսանէր ՚ի նմանէ: Եւ լուեալ Սմբատայ, գրէ առ Թագաւորն Հռոմոց, թէ Ստեփանոս հերձուածող՝ որ հայհոյէ ղաւանութիւնդ ձեր, այդր դադարեալ է առ այս անուն միայնակեաց: Եւ յոյժ ցասուցեալ Թագաւորն՝ խնդրէ զնա. և խրատ ետ նմա միայնակեացն ասել զինքեանէ, թէ մուրացիկ եմ Թափառական: Եւ լուեալ զայն կայսերն՝ շինջաւ ցասումն բարկութեան նորա: Եւ գտեալ համարձակութիւն Ստեփանոսի՝ աղաչեաց զկայսրն բանալ նմա զարկեղը գրոց սրբոց. և գտեալ մատեան մի ոսկետուփ սակս հաւատոյ՝ մատոյց առաջի կայսեր՝ և ընթերցեալ զայն՝ յղէ զնա ՚ի Հռոմ քաղաք. բերեալ անտի երիս գիրս՝ համաբարբառս այնմ գրոց՝ յաղագս ճշմարիտ հաւատոյ, զի զաշխարհն յայն կրօնս դարձուսցեն: Իսկ նորա զգրեանն ՚ի Հռոմայ առեալ՝ անիրաւի զհրաման ինքնակալին արարեալ, գայ ՚ի Դուին քաղաք՝ զիւր աշխարհն նզովք լուսաւորել: Եւ ձեռնադրէ զնա տէր Պաւիէ՝ եպիսկոպոս Սիւնեաց, ՚ի խնդրոյ Փուրթոյի և Բաբգենի իշխանաց Սիւնեաց. և զմի ամ կալեալ զաթոռն, սպանեալ եղէ ՚ի պոռնիկ կանանց ՚ի Մոզն գաւառի. զորոյ զմարմինն առեալ բերին յարկաղան սենեակն, և անտի ՚ի Թանատաց վանս փոխեցին ՚ի Հանգիստ: Եւ բերեալ զգրեանն երանելւոյն Ստեփանոսի ՚ի Հռոմայ՝ յեպիսկոպոսութիւնն Սիւնեաց, յերրեակ դասու եպիսկոպոսացն Հայոց կարգեցաւ: Իսկ միայնակեացն ոմն, նոյ անուն, տեսանէր ՚ի տեսլեանն, զի Ստեփանոս զգոգն արեամբ լի առաջի փրկչին ունէր և ասէր. տէս Տէր զայս, զի քոյ են դատաստանք արդար. և ազդեալ միայնակեացն ՚ի գաւառն զգալ բարկութեանն, և բողբոջ կալ յաղօթս: Եւ ահա խաւար ՚ի վերուստ անտեսանելի կալաւ զՄոզանն սահմանն, և զաւուրս քառասուն շարժեց. ցաւ վայրն, և խորասոյզ եղեալ ընկղմեցան կենդանւոյն ոգիք իբրև տասն հազար: Վասն այնորիկ վայր Չոր անուանեցաւ մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ բաղում բժշկութիւնք լինին ՚ի նշխարաց նորա, որք հաւատով ապաւինին ՚ի բարեխօսութիւն սրբոյն, ախտացելոց ՚ի պէսպէս

ցաւս և 'ի հիւանդութիւնս. զի Աստուած զիտաւորիչս իւր փառաւորէ աստ և 'ի հանդերձեալն։

Եւ ապա տէր Եսայի, յեղապատրուշ գեղջէ, կոչէ ընորհօքն Աստուծոյ 'ի պէտս ժողովրդեան իւրոյ 'ի քահանայութեան և յեպիսկոպոսութեան կարգէ 'ի հայրապետութիւն արժանապէս ամս երիսդատասան։ Եւ յետ վախճանի նորա Խոնդաւկլ կողոպտէ զնկեղեցին, և բազում կաշառօք յաջորդէ տէր Ստեփանոս ամ մի. սա էր 'ի Դվնայ։ Եւ յետ նորա Յովաբ ամ մի. սա Յուստինէն 'ի կուբապաղատէն։ Եւ զնկնի նորա տէր Սողոմն ամ մի. սա էր 'ի Մաբենոցաց վանիցն ծերացեալ յոյժ։ Եւ յետ նորա տէր Գէորգ ամս երիս, որ Խոյլ Սրբոն կոչէր. սա էր յԱրագածոտանէ։ Եւ յետ նորա տէր Յովհէփ ամս միտասան. սա էր յԱրագածոտանէ 'ի բնակչաց սրբոյն Գրիգորի։

Իսկ յետ կոստանդնի կայսեր առնու զթագն Լևոն, և յետ նորա կոստանդին, և Եռինէ մայր իւր։ Ի սոցա աւուրս կանգնումն եղև պատկերացն 'ի Հռոմ, և եղև սոցա տասանել տապան մի մեծ մարմարեայ, և զարմացան և հրամայեցին բանալ զտապանն, և գտին գրեալ 'ի նմա, թէ զինչ օգուտ է ծածկելդ զիս, զի յաւուրս կոստանդնեայ և Եռինեայ մօր նորա տասանելոց է արեգակն զիս. և յետ տասն ամի 'ի միասին թագաւորելոյ ընկէց զմայրն իւր կոստանդին և ինքն թագաւորեաց ամս հինգ. և ապա բմբռնեալ մօրն զորդին՝ փորեաց զաչս նորա, և ինքն թագաւորեաց ամս հինգ։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց Նիկիփոռ։ Յաւուրս սորա երկու եղբարք Սահակ և Յովսէփ Խամսէլացիք՝ կատարեցան վկայութեամբ 'ի Քրիստոս 'ի կարնոյ քաղաք յԱրաց 'ի ՃԼ։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց Միքայէլն։ Յաւուրս սորա սով սաստիկ բնդհանուր. յաւուր միում 'ի քաղաքին կարնոյ գտան մեռեալք երեք հազար։ Եւ յետ նորա Լևոն։ Սա զպատկերն ընկէց, և շինեաց զԲիւզու և զԱրկադուպոլիս։

Իսկ յետ պրելոյ զիշխանն Հայոց 'ի Նախճաւանի, յետ ամի Հայոց մարզպան եղև Աշոտ Բագրատունի ամս հօթն և տասն. և յետ նորա Սմբատ ամս քսան և երկու։ Եւ յետ նորա Աշոտ Ողորմած ամս քսան. և ապա Սմբատ՝

որդի Աշտոդ, որ Արշապան կոչէր, ամս երեսուն և հինգ։ Սա շինէ զսուրբ քաւարանն մեծապայծառ զարդու յերուսաղէմ, որ արդ՝ Շիրակաւանն կոչի։

Իսկ զիշխանութիւնն խամախէլ յետ Արգլայի առնու Մահադի, և ապա Մուսէ, և յետ նորա Ահարոն, և յետ նորա Մահամատ, և ապա Մահմուն, և ապա Ապուսահակ Մահմետ, և յետ նորա Ահարոն։

Իսկ յետ Յովսէփայ եղև կաթուղիկոս տէր Դաւիթ ամս քսան և հինգ։ Սա էր 'ի Մազազայ՝ 'ի գեղջէ կակաղայ։ Եւ յետ նորա տէր Յոհաննէս ամս քսան երիս։ Սա էր 'ի գաւառէ Կոտայից՝ 'ի գեղջէ Ովայից։ Յունիսորդի ամի սորա չարաչօսք ոմանք 'ի նմին տանէ բանս հայհոյութեան խօսեին զսրբոյն, որք չարամահ սատակեցան նանրալեզուքն, որպէս այնոքիկ՝ որք առ Նարկեսոսիւն էին, երուսաղէմի եպիսկոպոսիւ։ Եւ յետ նորա Զաքարիայ։ Սա էր 'ի Կոտայս գաւառէ՝ 'ի գեղջէն Զագայ. 'ի միում աւուր ամենայնին արժանաւորեալ՝ սարկաւագութեան և քահանայութեան և կաթուղիկոսութեան, այր սուրբ և առաքինի ամս քսան երիս։ Ի սորա աւուրս եկաց գլուխ խամախէլի այր ոմն անօրէն և Աստուածատեաց, Զամբր անուն նորա. սա յոյժ մախայր ընդ անունն Քրիստոսի, և զպատուական հրապուրեր յուրացութիւն, և զևս բազումս՝ որք ոչ հաւանէին նմա, սպանանէր զառն տանջանօք։ Բազում չարիս գործեաց նա ընդ աշխարհս, որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին, ևս առաւել ընդ աշխարհս Հայոց սպանմամբ և գերութեամբ. քանզի առաքեաց ոստիկան մի Ապուսէթի անուն, որոյ եկեալ կալաւ զիշխանն Տարօնոյ զԹագարատ և զայլս բազումս. զոր իմացեալ բնակիչք լերինն Խղթայ՝ որ Սասունք անուանէին, եկեալ սպանին զԱպուսէթն. զոր լուեալ Զամբրի բարկացաւ յոյժ, և առաքեաց զօրագլուխ մի՝ Բուղայ անուն, Թուրք ազգաւ, այր խորամանկ և անօրէն. որ եկեալ աւերեաց զաշխարհս Հայոց զօր խարէութեամբ և զօր պատերազմաւ, և խաղացոյց 'ի գերութիւն 'ի Սամարայ, որ և զՄրատ ասպարապետն Հայոց խաբէութեամբ տարաւ առ Զամբր. և նա եդ զնա 'ի բանտի, զի ուրասցի զՔրիստոս. որ ոչ հաւանեալ անօրինին, այլ համարձակա-

պէս զՔրիստոս խոստովանեցաւ և պահեցաւ ՚ի նմին բանտի, մինչև անդէն մեռաւ, և զխոստովանողական անունն ժառանգեաց. և այլ բազումք վկայեցին վասն Քրիստոսի, և մեռան յանօրինէն: Եւ զսարկաւագ ոմն Ասորի, անուն Նանան, վասն համբաւոյ վարդապետութեանն նորա ըմբռնեալ ածին առաջի Ջամբրի. և համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս. և տանջեալ զնա՝ արգել ՚ի բանտ յոլով ժամանակս. յետոյ արձակեցաւ խնամօքն Աստուծոյ, որ և գրեաց զմեկնութիւն աւետարանին Ցոհաննու լուսաւոր բանիւք: Նոյնպէս և յիշխանացն Հայոց Ստեփաննոս անուն, որ Կոնն կոչէր, նահատակութեամբ կատարեցաւ ՚ի Քրիստոս, և բազումք ուրացան զձշմարիտն Աստուած վասն երկիւղի մահուն. և այլ յոլովակի չարիս անցոյց ընդ յաշխարհս, զորս գացես ՚ի գիրս Թումայի և Շապուհոյ և այլոց պատմագրացն: Ի թուիս Հայոց ՃՂԲ, և Ասորւոց ՌՀՔ, շինեաց Ջամբր զՊաղտատ ՚ի վերայ Տիգրիս գետոյ չորս աւուր ճանապարհաւ հեռի ՚ի Բարիլոնէ. և ծնաւ կին մի, երեսուն տարի ապրեցաւ, ոչինչ կերաւ:

Իսկ զկնի մահուան խոստովանողին Ամրատայ առնու զիշխանութիւնն Աշոտ որդի նորա: Սա ամենայն նախնեաց վեհագոյն գտաւ, զի զկնի սպարապետութեան իշխանաց իշխան եղև: Եւ ապա թագաւորեաց յերկոցունց թագաւորացն Իսմայէլականէն և Յունականէն: Քանզի յետ Ջամբրի առնու զթագն Մահմետ. և ապա Ահմատ. ապա Արդիլա. և ապա Մահմետ: Սա իշխանացոյց զԱշոտ, և ապա թագ եդ նմա:

Իսկ յետ Լեւոնի կայսեր առնու զթագն Միքայէլն. և յետ նորա Թէոփիլոս. և զկնի նորա Միքայէլն. և յետ նորա Վասիլն: Զսա ասեն ՚ի Տարօնոյ, ՚ի գեղջէ Թլայ: Սա շինեաց զսուրբ Զօրաւարն. սա դարձեալ թագ եդ Աշոտոյ ՚ի վերայ Իսմայէլականին: Եւ Աշոտ գրեաց թուղթ պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի Փոտ, և առաքեաց մասն ՚ի խաչէն տէրունական, որոյ պատասխանի գրեաց Հրամանաւ Աշոտոյ վարդապետն Խաչակ գեղեցիկ և իմաստասիրական: Արդ ՚ի բառնալոյ թագաւորութեանցն Արշակունեաց մինչև զթագաւորութիւնն Բագրատունեաց լինին ամք չորս հարիւր երեսուն և չորս:

ՅԸ թուականին Հայոց թագաւորելոց Աշոտ, այր երկիւղած Աստուծոյ և բարեպաշտն, և զարդարիչ եկեղեցւոյ, և սիրող պաշտօնէից Աստուծոյ, որ զարդարեաց զեկեղեցիս Հայոց մեծաւ զարդուք և պայծառութեամբ, և բնաւն երկուքեամ՝ իշխանաց իշխան կացեալ, և հինգ ամ թագաւորեալ Հայոց, և փոխեցաւ՝ի Քրիստոս բարիոք մահուամբ և ճշմարիտ դաւանութեամբ: Եւ յետ Նորա թագաւորեաց որդի իւր Սմբատ՝ ամս քսան չորս: Սա վկայութեամբ կատարեցաւ՝ի Քրիստոս՝ի Դուին, կախեալ զփայտէ՝ի Ցուսփայ՝ որդւոյն Ապուսաճէայ:

Իսկ յետ Զաքարիայի առնու զկաթուղիկոսութիւնն տէր Գէորգ՝՝ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ. սա գերեցաւ յիսմայէլացւոցն. և իշխանքն Աղուանից գնեցին և արձակեցին: Եւ յետ Նորա եկաց կաթուղիկոս տէր Մաշտոց՝ ամ մի: Սա էր այր սուրբ և առաքինի, և լցեալ Հանճարով և իմաստութեամբ, բնակէր՝ի կղզւոջն Սիւան մեծաւ ճգնութեամբ, զամն քառասուն հաց ոչ եկեր, և ջուր ոչ արբ, միահանդերձ և բոկոտն: Սա կարգեաց զդիրան՝ որ ըստ անուան իւրոյ կոչի Մաշտոց, ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթսն և զընթերցուածսն՝ի միասին յարմարեալ յաւելուածով յիւրմէ, որ ունի յինքեան զամենայն կարգս քրիստոնէութեանն, և հասեալ՝ի ծնրադրութիւն պարարտութեանն, հանգեաւ՝՝ի Քրիստոս փառաւորապէս. և եգաւ մարմին Նորա՝՝ի գերեզմանի՝՝ի Գառնի. և շինեցին՝՝ի վերայ Նորա եկեղեցի վայելուչ: Եւ յետ Նորա յաջորդէ զաթոռն տէր Յովհաննէս աշակերտ Նորին և ազգային ամս քսան ութ: Սա էր այր իմաստուն և բանաւոր՝՝ի քաղաքագեղջէն Գառնոյ, ուստի սուրբ Հայրապետն Գէորգ էր: Սա գրեաց պատմութիւնս գեղեցկայարմարս, և զոր ինչ գործեցին անօրէնն ազգն Հագարացւոց ընդ աշխարհս ամենայն մեծամեծ չարիս:

Ընդ այսմ վայրի կամ է ինձ սակաւ մի երկրորդել վասն պատահմանն չար ազգին Իսմայէլի. զի հրամայէ Փրկիչն մեր և Աստուած տէր Յիսուս Քրիստոս, եթէ ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն՝ աւերի, որպէս և սոցայս. զի՝ի բազումս բաժանեալ տէրութիւնն. զի Սուիարն տիրէր աշխարհին Խորասանու, և Աւալիկն

Ապուհորոպ ՚ի Բասրացւոց քաղաքին, և Ցիսէ Շևհայ որդի ՚ի Պաղեստինէ, և որդին Ապլտիոյ՝ ՚ի Դիլմայ աշխարհին. և այլք ոմանք ՚ի տեղիս տեղիս խռովութիւնս յարուցեալ՝ ջանային բռնութեամբ տիրել երեքաց։ Վասն որոյ և գժուարագիւտ եղև անուանք անբարշտացն, բայց յորոց և է ոստիկանք չարք և անմարդի արձակեալք լինէին յաշխարհս մեր, որպէս գազանաբարոյ Բուղայ և անօրինագոյնն Ափշին, որդի յառաջագոյն նկուղոյն չարագործին Ապատճիթայ, և կամ ևս չարագունին Յուսփայ, եղբօր Ափշնոյ, որ սպան զՄմբատ թագաւորն ՚ի Դուին, և թագաւորեցոյց զԳագիկ ոմն ՚ի տանէն Արծրունեաց, զորդի Դերենկանն, այր բարի և Աստուածասէր, որդի քեռ թագաւորին Սմբատայ Բագրատունւոյ։ Սա շինեաց զկղզին Աղթամար, որ ՚ի ծովուն Բզնունեաց, քաղաք թագաւորական, և եկեղեցի հրաշալան և պայծառ յօրինուածով։

Այսոքիկ ամենեքեան չար վերակացուք, որ գային յաշխարհս մեր աւերել և եղծանել, մինչև բարձաւ թագաւորութիւն Ամիրմումնեանց, և փոխանորդեցին Սկիւթացիքն, ոչ Եզդենախորհքն, այլ՝ բարբարոսականքն. քանզի զրազում՝ ազգս հարեալ հնազանդեցուցին, և ինքեանք իշխեցին. ընդ որս և պիշխանութիւնն Տաճկաց հնազանդեցուցին. բայց զի զանուանս նոցա ոչ ուրուք գտաք գրեալ. վասն այնորիկ և ոչ մեք կարացաք գրոշմել. թուի թէ՝ և ոչ ՚ի գպրութիւն կենաց, այլ յարձանս անբարբառս. վասն այնորիկ լքեալ՝ թողցուք զնոսա իբրև զբանից յուսացելոց ՚ի զօրութիւնս իւրեանց, որք խլեցան յարկացն Աստուծոյ։

Ի սկսանել թագաւորութեանն Թուրքաց՝ արք յիսուն, Հայ ազգաւ, նեղեալք ՚ի նոցունց, ելին յանապատ սպառազինեալք, և եկին ՚ի Մարաշ. գոն այր մի քաջ, Փիլարտոս անուն, Հայ, եդին զնա գլխաւոր, և մնալ ՚ի Ակիլիկիա, առին զբովանդակ աշխարհն, յորս էին և Ռուբինեանք սերեալք թագաւորազունքն, զի մինչև ցՄելիք շահ Սուլտանն գրեալ էր զպատճառս տիրոջն նոցա մեծիմաստ վարդապետին՝ որ Սարկաւագն կոչէր, և երկրորդեալ

էր Սամուէլ քահանայ։ Ա՛յլ և զՀօր նորա զարիւնանախանձին Ալիփասլանայ և զնորին Հօր և Հաւուց, որ Տուղլուպէկ և Մահմուտ և Սաբչուկ անուանք են նոցա։ Ա՛յլ մեք գարձցուք անդրէն ՚ի կարգ ոճոյն, ուստի ելաք. Հանցուք արտաքս զմինն և ասասցուք խրախուսութեամբ. Նո.քա ՚ի ձեռանէ քումմէ մերժեցան. մեք ժողովուրդք և խաշն արօտի քո։

Վ՚Հանզի յետ մահուանն Սմբատայ Բագրատունւոյ թագաւորէ Հայոց Աշոտ որդի Նորա Հրամանաւ Յոմանոսի կայսեր, յետ եօթն ամի սպանման Հօրն, ամն ութ։ Իսկ յետ Վասլի կայսեր թագաւորեաց Լևոն, և ապա Ալէքսն։ Եւ զկնի Նորա Յոմանոս. սա Հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զքահանայս Հայոց, որք էին յաշխարհէն Յոռոմոց, զի ո՛չ Հաւանեցան դաւանութեանն քաղկեդոնի. և եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս Աբասայ՝ որդւոյ Սմբատայ, Հաստատեցին վանորայս զկամրջաձոր և զկապույտ քարն ՚ի գաւառին Արշարունեաց, և զՀօրէականսն Յոռոմոսին կոչեցեալ վանք, և զԴպրեվանք ՚ի Շիրակ գաւառին. շինեցին և եկեղեցի մի յանուն ամենասուրբ Աստուածածնին ՚ի վանքն՝ որ կոչի Սանահին, ՚ի սահմանս Լօռէ քաղաքին, և զի կոչէին զերիցուքան՝ Հոռոմոց Երէց, անուանեցին զմի վանքն՝ որ ՚ի Շիրակ Հոռոմոց վանք. որ յարգ ևս Հոռոմեցի վանք։ Եւ յետ Յոմանոսի թագաւորէ կոստանդին՝ որդի Լևոնի և ապա Յոմանոս, և զկնի Նորա Նիկիփոր. և զկնի Նորա Վիժհանն։

Իսկ յետ Յովաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ստեփաննոս ամ՝ մի. և ապա տէր Թէոդորոս ամն մեռաւան. և ապա տէր Եղիսէ ամն եօթն. և ապա տէր Անանիա Մոկացին ամն քսան երկու։ Յաւուրս սորա էր եպիսկոպոս մի ՚ի կողմանցն Սիւնեաց, Յակոբ անուն, որ սկսաւ նորաձեւութիւնս առնել խօսիլ և կարգաց. և այլ միւս եպիսկոպոս, Խոսրով անուն, որ ասէր՝ ո՛չ է պարտ Սիբակէ ասել զօրն Տէրունի. այլ Սիւռիակէ, զի Հոռոմերէն է, ասէ. Նմանապէս և Հասակաց Թողուլ ասէր զգէսս տղայոց, և ո՛չ Հատանել մինչև երկայնասցի և պատ առցէ, զի վասն այնորիկ ասէ, կոչի պատանի. և ապա կտրել Հրամայէր, վասն

այնորիկ ասէ, կոչն կորնճ։ Եւ ասէր ոչ է պարտ եպիսկոպոսի ընծայարեր լինել եպիսկոպոսի, ոչ կաթուղիկոսի. զի աւելի օրհնութիւն ոչ ունի ասէ. բայց միայն զանուանակոչութիւնն. և այլ այսպիսի անիմաստ բանիւք լցոյց զաշխարհս, և խռովութիւն յարոյց ամենայն ուրեք վասն նորաձևութեան. առ որ գրէ Թուղթս խրատականս տէր Անանիա ՚ի բաց կալ յանհանճար և ընդունայն բանիցն։ Իսկ նա փոխանակ զղջանալոյ առաւել ևս անամօթացաւ, զանձն իմաստուն կարծեցեալ, և զնոսա տգէտս. առ որ հարկաւորի դարձեալ գրել երկիցս և երիցս. գրեն և այլ իմաստուն վարդապետք, և յիշեցուցանեն նմա ՚ի գրոց զհանգամանս կարգաց։ Իսկ նա ՚ի նոյն միտս ամբարբշտութեան կացեալ, քամահէ զամենեքումբք. և ինքն Յակոբ ապստամբեալ ՚ի կաթուղիկոսէն՝ ամբանայր ՚ի բերդն Սիւնեաց. զոր ընդ բանիւք արարեալ կաթուղիկոսին՝ գրէ առ տիկինն Սիւնեաց տալ զնա ՚ի ձեռս, զի խրատեսցէ զնա, զի թերևս գայցէ ՚ի զղջումն. և նոքա ոչ կատուն զնա ՚ի ձեռս նորա. և զնոսա ևս արար ընդ բանիւ կապանաց. և ՚ի նոյն միտս եկաց մինչև մեռաւ։ Եւ ապա գնաց տէր Անանիա յաշխարհն Սիւնեաց հնազանդել զապըստամբսն։ Եւ իբրև լուան աշխարհն Սիւնեաց և իշխանքն զգալուստ հայրապետին, ելին ընդ առաջ նորա, զմեղանս յանձն առեալ. և կատուն նմա ձեռագիր երդմամբ՝ այլ ոչ ևս ապստամբել յաթոռոյ սրբոյն Գրիգորի ազգէ մինչև յաշգ. և ապա ձեռնադրեաց յազգէ նոցա զմի ոմն արք եպիսկոպոս։ Ցառաջ եպիսկոպոսի աթոռ էր Սիւնեացն, զոր պատիւ արարեալ իշխանացն Սիւնեաց, հրամայեաց խաչ տանել առաջի արքեպիսկոպոսին Սիւնեաց, ուր և երթիցէ։

Յետ մահուան տեառն Անանիայի եկաց յաթոռ նորա տէր Վահան ՚ի Բաղաց՝ ամ մի. սա գաշնադիր եղև ընդ Վիրս միաբան գաւանութեամբ. վասն որոյ ժողովեալ յամուրն Անի ՚ի թագաւորութեանն Աշոտոյ, որդւոյ Աբասայ, բազում եպիսկոպոսաց և խաչակրօն վանականաց, որք ծանուցեալ հաւաստեաւ զկերպուած կորստական մտաց նորա. զի ևս լերել պատկերս վասն նորոգման աղանդոյն

Քաղկեդոնի. և որոշեալ զնա՝ Հալածական արարին. և միաբանեալ նստուցին յաթոռ Լուսաւորչին զՍտեփաննոս Հարազատ արեան սրբոյ առն Աստուծոյ Մաշտոցի, որ ի Սևան կղզւոջն. և էր սա հետևեալ վարուց Նորա. որ ետուն յաթոռ Հայրապետութեան ամս երկու։ Բայց քանզի Վահանիկն կենդանի էր ի Վասպուրական, Տաւանեցոյց զոմանս ի պարզամտացն՝ սուտ զնմանէ կարծել զհամբաւ Հերձուածոյ. և վասն այնորիկ զմիջոց աշխարհիս Հայոց լցին նզովիւք։ Իսկ ի հրամանէ Աստուծոյ ի միում ամի մեռան երկոքեանն. և ամ մի անվերակացու լեալ։ Ապա հրամանաւ Թագաւորին Աշոտոյ, որ Ողորմածն կոչիւր, ժողովեալ ընտրելոց արանց և եպիսկոպոսաց սրբոց, կացուցանեն յաթոռն Հայրապետական զերանելի այրն Աստուծոյ զտէր Խաչիկ, զՀարազատ տեառն Անանիայի մեծի Հայրապետին, որ բանիւ վարդապետութեան սանձեաց զբերանս Հերձուածողաց, սրբասէր և քրիստոսասէր գոլով, որ կալաւ զաթոռն ամս ինն և տասն. և զկնի Նորա տէր Սարգիս ամս քսան և չորս։

Իսկ զկնի Աշոտոյ Թագաւորէ որդի Նորա Սմբատ, որ և Շահնշահ կոչիւր. սա ընդ Թագաւորելն իւրում՝ լեր արկեալ պարսպին Անւոյ բարձրարերձ բրգամբք և լայնատարած տեղւոք յԱխուրեան գետոյն՝ մինչև ցԾաղկոցաձորն կոչեցեալ, հիմնարկեաց զկաթուղիկէն պայծառ ի նմին քաղաքի և ոչ կարաց աւարտել. զի ևՀաս նմա վախճան մահու, Թագաւորեալ ամս երեքտասան։ Յաւուրս սորա սկիզբն եղև շինուածոյ հռչակաւոր ուխտին, որ Մարմաշէնն կոչի, ի քրիստոսասէր իշխանէն Վահրամայ։ Եւ յետ Նորա Թագաւորէ Գագիկ եղբայր Նորա ամս քսան և ինն։ Սա շինեաց զսուրբ Գրիգորն գերահռչակ ի վերայ Ծաղկոցաձորոյն, գաղափար առեալ զեղեցկապէս սուրբ Գրիգորն, զոր շինեաց Հայրապետն Ներսէս. և կատարեցաւ ի Հաղարամի մարմնանալոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և ի Ն֊ԷՌ Թուականին Հայոց։ Եւ կին Նորա Կատարամիտ Թագուհի աւարտեաց զկաթուղիկէն սուրբ, զոր ոչ կարաց կատարել Սմբատ Թագաւորն։ Շինեաց և Սմբատ Մագիստրոսն զվեհափառատեսս վանքն, որ Խաղնայր կոչիւր։

Իսկ յետ Կիժանեայ կայսեր առնու զթագն Վասիլն՝ ամն յիսուն երկու թագաւորեալ։ Սա էր այր բարեվիտ, յաւէտ առ աղգս Հայոց, որ և Թողեալ զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի, մերում ճշմարտութեանս հետևեաց. և եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցւոց, մկրտեցաւ 'ի վանքն՝ որ կոչի Պաղակեփակ. և ետ վանից գեղս և ագարակս և այլ ինչս բազումս։

Եւ յետ տեառն Սարգսի առնու զկաթուղիկոսութիւնն Հայոց տէր Պետրոս ամն երեսուն իննն։ Եւ յետ Դագկայ Շահընշահի թագաւորեաց որդի նորա Յովհաննէս ամն քսան։ Յաւուրս սորա մեծապատիւ Վեստն Սարգիս զկնի բազում շինուածոյ բերդից և եկեղեցեաց շինեաց և զիսառաւոր վանքն զլեցկունան և զեկեղեցին յանուն սրբոյն Սարգսի, և զԾայրաքար վանքն բերդ արարեալ, պարսպեաց ամրագոյն, և եկեղեցիս շինեալ 'ի նմա փառաւորս։

Նոյն թագաւորն Յովհաննէս գժուութեաբ լեալ ընդ Հայրապետին Պետրոսի, գնէ զնա 'ի բանտի. և զԴէոսկորոս ումն առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ կոչի Սանահին, բերեալ ձեռնադրէ կաթուղիկոս փոխանակ Պետրոսի։ Ապա եկեալ Յովհաննէս կաթուղիկոսն Աղուանից, հաշտութիւն արարեալ 'ի մէջ կաթուղիկոսին և 'ի մէջ Հայրապետին, հանէ զկաթուղիկոսն 'ի բանտէ։ Իրրև տեսին ռամիկ բազմութիւն քաղաքին Անւոյ, եթէ արձակեցաւ կաթուղիկոսն 'ի բանտէն, ընթացեալ յանդգնութեամբ 'ի վերայ Դէոսկորոսի, պատառեցին զքօղն յերեսաց Նորա յաւուր յայտնութեան Տեառն, մինչդեռ օրհնէին զՔրիստոս. քանզի քօղով վարէին յայնմ ժամանակի կաթուղիկոսքն. և հանին անարգանօք զնա 'ի քաղաքէն, և կացուցին զտէր Պետրոս յաթոռ իւր։ Եւ գնաց սրտմտութեամբ Դէոսկորոս 'ի տուն իւր 'ի Սանահինն. և անդ եղև վախճան կենաց նորա. և եղաւ հուպ յեկեղեցին. և յաւուրս իշխանութեանն Զաքարէի, և առաջնորդութեան Սանահնին Գրիգոր վարդապետին, որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երևելի, առաքեցին բնակիչք քաղաքին Անւոյ առ այր մի քարակոփ 'ի Սանահինն 'ի նոյն քաղաքէ, զի յայտնի կամ գաղտնի առցէ մասն ինչ 'ի նշխարացն Դէոսկորոսի, և տար-

ցե ի քաղաքն. զի վասն նորա են ասեն այս կոտորուած, որ լինի ի քաղաքիս հանապազ յայլազգեաց. զի թերևս թողութիւն արասցէ քաղաքիս վասն յանդգնութեանն, զոր գործեցին ընդ նմա նախահարքն մեր։ Իսկ այրն երթեալ ի դիշերի, կամեցաւ բանալ զգերեզմանն և առնուլ ի նմանէ մասն ինչ. և ահաբեկեալ ահիւ մեծաւ՝ ոչ կարաց բանալ զգերեզմանն. և երթեալ պատմեաց վարդապետին Գրիգորի. և նա ասաց՝ ես ոչ համարձակիմ գործել զայդ իրդ, մինչև ժողովեալ բազմութիւն ընակչացն Անւոյ այսր գայցեն. և մեք ընդ նոսա պաղատեսցուք, խընդրելով զթողութիւն ի նշխարաց նորա։ Իսկ ասացեալն յապաղէր, զի ոչ ոք արար վոյթ զայնմանէ։

Եւ յետ Յովանիսի առնու զթագաւորութիւնն Գագիկ որդի Աշոտոյ ամն երկու։ Արդ յետ մահուանն Յովանիսի, որ և Սմբատ միաբանեալ իշխանաց և զօրացն, յաւէտ և պատրիարքն Պետրոս՝ առ դրունս մեծափառ կաթուղիկէին Անւոյ, կացուցանեն զԳագիկ, զնզբօր որդի Յովանիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց, երդմունս ուխտիւ ինքեանք միամտութեամբ ծառայել նմա։ Իսկ նա պատերազմական արիութեանց ոչինչ վոյթ տարեալ, որով աշխարհ վարի, մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ աւելի քան էր ի դէպ քաջանալ, քանզի իշխանութիւնն Իսմայէլի շփոթեալ էր. քանզի Սկիւթացիք յարևան ի վերայ նոցա, որպէս ցուցաք յառաջագոյն։ Նոյնպէս և Ցունացն ևս վերստին էր։ Բայց սա զի ի մանկութենէ զբարութեամբ գրոց վարժեալ էր, ի նոսին զբօսնոյր. զոր խնացեալ ազգին Ցունաց՝ առ իւրեանս կոչեցին խաբանօք, յաւէտ ևս ի սաղրելոյ իշխանացն. որք նենգեցին ուխտին, զոր եդին ընդ նմա աննենգ պահել զհերութիւն նորա ի վերայ ինքեանց. և ոչ կացին յուխտին, և կատարած գործոյն կորուստ եղև անձանց և աշխարհիս. զի և Յոյնք զդնացեալն՝ ի կղզւոջ արգելեն. և ի տեղի նորա վերակացուս արձակեալ ամ մի։ Իսկ բնակիչք աշխարհիս զմիմեամբք ելանելով յանծիս խորոխտանօք, և ի միաձանս յարձակեալ խորամանկութեամբ, ստաբանութեամբ խորհէին խորհուրդ նենգութեան՝ մանել զմիմեանս

կայսեր, բաղբաղեալ զձեռն տալ առ Հագարացիսն, որք և Իշմաէլացն անգամ՝ զՀայրապետն, և Նորա զնոսա. զոր յոչ կամայս առեալ տանէին՝ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ մնացեալքն իբրև զանտէրունչս անգուշեալ՝ կիցս ընկենուին, տիրեալ Յունաց ամս քսան և մի։ Ցետ որոյ հուր հարաւային ըզդն շարժեալ, եբեր զգազանն մարգահանձ, որ հրդեհեալ՝ բնաջինջ արար զաղգս մեր, ևս առաւել զքաղաքն Անի. զի պաշարեաց զնա զաւուրս քսան եօթն, և ապա առեալ կոտորեաց զբնակիչս քաղաքին, ոչ ումեք ողորմելով արեանարբու գազանն, որ Ալիսաէանն կոչէր։

Ա՛ՀՀ մերն զադարեաց թագաւորական գաւազանն, զի թէպէտ գոյր ուրուք տէրութիւն, որպէս կիւրիկէին՝ որ՝ի Լօռէ քաղաք, և որ շուրջ զնովաւ, զի և սա յաղգէ Բագրատունեաց էր. և միւս ևս Գագիկ թագաւոր Վանանդայ և կարուց, որ գնաց առ Յոյնս, սակայն գլխաւորն զադարեաց յաւուրս Գագկայ, և այլքն անձնատուր եղեն ընդ ձեռամբ վիշապին, և կէսք փախստեայ գնացին առ կայսրն Յունաց. և նոքա տիրեցին ընդհանուր աշխարհիս։ Իսկ Յոյնք գնացեալքն ետուն երկիրս և քաղաքս կալուածոյ զկողմանս կեսարու և Աբբասիոյ, զոր ետ Գագկացն երկրագունց թագաւորացն։

Իսկ զկաթուղիկոսն Պետրոս մեծապատիւ պատուով պատուեաց կայսրն, և եդ նմա աթոռ ոսկի. և իբրև չարեաւ յաթոռոյն, և կամէր արտաքս ելանել, եպիսկոպոս մի, Նորա անուն Եղիսէ, առ զսայլին ոսկի՝ յորոյ վերայ նստաւ կաթուղիկոսն։ Իսկ սպասաւորքն արքունի ոչ տային նմա թոյլ առնուլ. և ետարց կայսրն զեպիսկոպոսն, եթէ ընդէր զայդ առնես. և ասէ եպիսկոպոսն. օրէն է մեր՝ յաթոռն՝ յոր նստի կաթուղիկոսն, ոչ այլ ումեք նստիլ, բայ ի նմանէ. և զարմացաւ կայսրն ընդ պատիւն, զոր ետ եպիսկոպոսն կաթուղիկոսին, և հրամայեաց սպասաւորացն թոյլ տալ, զի առցէ եպիսկոպոսն. և ասէ ցեպիսկոպոսն. եօթն հազար դահեկանի է այդ, տար պահեա զայդ՝ի պատիւ կաթուղիկոսին քո։ Եղև երբեմն ժամանակ, զի յաւուրս յայտնութեան Տեառն ժողովեալ էին ամենայն քրիստոնեայքն, և այլ ամենայն ամբոխ բազում՝ի Տրա-

պիղոն քաղաք յօրհնել զՔուրն, որպէս սովոր են քրիս-տոնեայք. և ըստ նախանձուն զոր ունին Յոյնք ընդ Հայս, կացուցին զՀայրապետն Պետրոս իւրովք ժողովրդովքն ի վերոյ, և ինքեանք ի ներքոյ կողմանէ գետոյն. այսպիսի միաբ, զի թերակատար համարէին զօրհնութիւնն Հայոց, զի ինքեանք ի ներքոյ կալով, զօրհնեալն ի Հայոց՝ վերըս-տին օրհնեսցեն. սովորեցուցեալ էին և աղաւնի մի սպի-տակ, որ գայր խառնէր ընդ Քուրն և վերանայր, որով խաբէին զանընտեղն, եթէ Հոգին սուրբ էջ ի նմանու-թիւն աղաւնւոյ. և յաղթել Հայրապետին Պետրոսի՝ դար-ձաւ Քուր գետոյն ի վեր, և լցաւ սաստիկ ծագեաց, որ նուաղեցուցանէր զճառագայթս արեգականն. և իբրև նկն աղաւնին նոցա խառնել ընդ Քուրն, որպէս սովորն էր, յանկարծակի խոյացեալ արծիւ մի, հառ զաղաւնին և գնաց. և զամենի մեծի Հարան Յոյնք. և ակամայ գովէին զՀա-ւատս Հայոց: Եւ Հրամայեաց կայսրն Հայրապետին դնել զաթոռ իւր ի Սեբաստիա, և անտի Հովուել զՀօտ իւր. և անդ եկաց Հայրապետն մինչև ցվախճան իւր. և եդեալ անդէն ի Սեբաստիա, կացեալ կաթուղիկոս ամս երեսուն հինն. և յետ նորա տէր Խաչիկ սակաւ ժամանակս:

Ապա աշխարհս Հայոց ժողովեալ ի մի վայր, կացու-ցանեն յաթոռն Հայրապետական զտէր Վահրամ, զոր ան-ուանեցին Գրիգորէս, զորդի Գրիգորի Մագիստրոսի, ի քաղաքէն Բջնոյ, զթոռն Վասակայ մարտիրոսի, զայր իմաս-տուն և առաքինի: Սա խնդրեաց ի Հօրէ իւրմէ մեկնել զարուեստն քերականի, զի էր նա իմաստասէր. և մեկ-նեաց զնա արուեստաւոր բանիւ: Այս սքանչելի Հայրա-պետս թարգմանեաց բազում ճառս վկայից Աստուծոյ, և ճառս ներբողականս ի Ցունաց և յԱսորւոց: Եդ սա ի մտի իւրում յետ ժամանակաց երթալ ի Հռոմ քաղաք յերկրպագութիւն սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, խորհրդակից իւր առեալ զվարդապետ ոմն, Գէորգ անուն, և կոչեալ զՀօտ իւր զեպիսկոպոսս և զերիցուսն, և զիշ-խանս, ասաց նոցա զմտածումն իւր: Իսկ նոցա յարտա-սուս Հարեալ լային դառնապէս, և աղաչէին զնա՝ մի թո-ղուլ զնոսա որբս և անՀովիւս: Իսկ նա ասէ ցնոսա. ուխտ

է իմ եղեալ, և անհնար է ինձ ստել, տեսէք ձեզ այր մի, և ձեռնադրեցից զնա փոխանակ իմ. և էր պատգամաւոր Գէորգն այն վարդապետ, զոր վերագոյնն յիշեցաք։ Իբրև ոչ հաւանէին ժողովուրդքն, այլ՝ի նոյն աղաչանսն պնդեալ կային, և ոչ զոք գտանէին փոխանորդ նորա։ Ցայնժամ ասէ ցնոսա Գէորգ. ընդէր այդպէս աղաչէք զնա, զի նա ուխտ եղեալ է երթալ. և ես տեղեակ եմ խորհրդոյ նորա, զի ոչ փոխի յայնմ. ես աւասիկ, թող ձեռնադրեսցէ զիս փոխանակ իւր. և իբրև լուաւ կաթուղիկոսն՝ զարմացաւ, զայրացեալ և լի եղև ցասմամբ. զի երդուեալ էր Գէորգայ՝ ընդ նմա երթալ. սակս այն յակամայ կամաց ձեռնադրէ զնա, և ինքն ճանապարհորդ լինէր, և նստաւ Գէորգ յաթոռ նորա։ Եւ երթեալ սրբոյ հայրապետին՝ի Հռոմ, մեծապէս պատուեցին զնա ազգն Գռանգաց. և կատարեալ զուխտ իւր, ել՝ի նաւ, գալ՝ի Կոստանդնուպոլիս թարգմանութեան աղագաւ. և յարուցեալ բռնութիւն հողմոյ՝ի ծովուն, և տարեալ զնաւն ընդ այլ ճանապարհ, հանէ զնա յԵգիպտոս։ Իսկ որք ընդ նմա էին սպասաւորքն նորա, երկնան զի սուրբ հոգին էր բնակեալ աշխարհին զալ կոծեալ նաւն կողոպտել և սպանանել։ Եւ կացեալ սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի յաղթիա, եղև անձրև սաստիկ յԵգիպտոս, որ երբէք չէր լեալ։ Իբրև տեսին զայս բնակիչք աշխարհին՝ զարհուրեցան, բայց Հագարացին՝ որ թագաւորէր նոցա, այր իմաստուն էր, կոչեաց զզօրսն իւր, և ասէ ցնոսա. դուք ինքնին գիտէք, զի յաշխարհիս Եգիպտացւոց անձրև չէ եկեալ յիսկզբանէ մինչև ցայժմ, բայց միայն կարկուտ յաւուրն Մովսիսի. և անձրև՝ մի, յորժամ Յիսուս է եկեալ. սոյնպէս և այս նշան է գալստեան սքանչելագործ մարգոյ. տեսէք խնդրեցէք զնա, թէ ո՞ր է. և ընկալեալ զօրացն ընդ աշխարհն գտին զԳրիգորիս իւրովք պաշտենէիքն, զի կային յաղթիա առ եզր ծովուն. և ածին զնոսա առ Սուլտանն. և հարց զնոսա, եթէ վասն ձեր եկն անձրևս այս. և նոքա ասեն. այո՛. և ասէ ցնոսա վասն ինչ պատճառանաց, խնդրեցէք զայս. և նոքա ասեն՝ եթէ երկնաք վասն սուրբ հոգեւն աշխարհիս՝ի սպանմանէ, զի նաւաբեկ եղաք

'ի ծովու. և զամենայն իրսն ասացին ստուգութեամբ: Ցայնժամ զարմացաւ և գովեաց զՀաւատս նոցա և ասէ ցՀայրապետն. Նիստ դու յԱղէքսանդրիա քաղաքի յաթոռն Մարկոսի, և ամենայն քրիստոնեայ՝ որ է ընդ իշխանութեամբ իմով, քեզ լիցին հնազանդ. և ետ նմա պարգեւս բազումս, և սիրեաց զնա իբրև զՀայր. և յայնմ օրէ եղև աթոռն Աղէքսանդրիոյ հնազանդ աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի. և անդ եկաց և վախճանեցաւ նորն 'ի փառս Աստուծոյ գովութեամբ:

Իբրև ետես Կիւրիկէ արքայ յաղթէն Բագրատունեաց, որդի Դաւթի, որդւոյ Դերենկանն, որ հիմնարկեաց զՀոգեշաւոր ուխտն զՀաղբատ և զՍանահինն, եթէ եթող տէր Գրիգորիս զաթոռն իւր և գնաց 'ի Հռոմ, կոչեաց առ ինքն զտէր Յովսէփ կաթուղիկոսն Աղուանից, և ետ ձեռնադրել զտէր Բարսեղ կաթուղիկոս Հայոց. և զՊարգիս ոմն Դրան երէց Կիւրիկէի ձեռնադրեն եպիսկոպոս Հաղբատայ. և յայնմ հետէ եղև աթոռ եպիսկոպոսի. և յետ Սարգսի՝ եղև եպիսկոպոս Գէորգ: Եւ յետ նորա Բարսեղն: Սա էր այր գեղեցիկ տեսլեամբ, զոր տեսանէ Թագուհին վրաց Թամարն, մեծապէս պատուեաց զնա վասն վայելչութեան գեղոյ նորա. զի և եղբարք նորա գործակալք էին տանն արքունի: Եւ յետ Բարսղի եղև եպիսկոպոս սուրբն Գրիգորիս: Սա ազգական էր իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի. սա որ յաւուրս մեր եղև: Եւ յետ նորա Յոհաննէս, այր հնձ և առաքինի, ազգական իշխանացն Խաչենոյ: Սա քակեաց զգաւիթն փոքրագոյն, որ 'ի գուռն կաթուղիկէին Հաղբատայ. և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զտեսօսն հիացմամբ: Եւ յետ նորա միւս Յոհաննէս, քուեռորդի իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, և եղբօրորդի առաջնոյ Յոհաննիսի: Սա շինեաց բերդ մի գեղեցիկ ամրագոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ՝ և ընդ Սանահինն: Վասն որոյ գժտութիւն ընդ երկու մեծամեծ վանքերն եղև, որպէս թէ 'ի հողոյ Սանահնին իցէ, և վրէժխնդիր եղև իշխանն Շահանշահ՝ որդին Զաքարէի Սանահնին. զի Հայրն նորա անդ թաղեալ էր, և իւրեանց սեպհական համարէին. զի Հաղբատ 'ի վրաց թագաւորացն հաշուի էր. յայնմ ժամանակի իբրև մեռաւ եպիսկոպոսն

Յոհաննէս, քակեցին զպարիսպ բերդին Հրամանաւ Թամա-
բին: Եւ յետ մահուան եպիսկոպոսին Յոհաննիսի, նկաց
'ի տեղի նորա Յովաննէս՝ որդի Աղուորթանայ 'ի Մածնա-
բերդոյ, յազգէ Բագրատունեաց, ամն երիս, որ չէր եր
ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն չիտոմման ժամանակին, որ
յետոյ ձեռնադրեցաւ 'ի կաթուղիկոսէն Աղուանից 'ի ներսիսէ
կողմանցն Մածնաբերդոյ: Եւ յետ նորա Համազասպ 'ի քա-
ղաքէն Անւոյ: Սա շինեաց եկեղեցի հրաշալի, և տեղի ուր
զղջանական կախեն, և ժամատուն մի մեծ և սքանչելի: Այլ
գարձցուք անդրէն 'ի կարգ բանին ուստի ելաք: Քանզի
'ի բազումս բաժանեցաւ կաթուղիկոսութիւնն Հայոց՝ տէր
Գրիգորէս, որ և Վահրամ. Լեգիտոս. և Գէորգ 'ի կող-
մանս Արեւմտից. և միւս ոմն 'ի վասպուրական 'ի կղզւոջն
Աղթամար, և տէր Բարսեղ յաշխարհիս Հայոց. այսպիսի
'ի յոլովս բաժանեալ էր: Բայց Գագիկ թագաւորն կա-
րուց գնաց տեսանել զկայսրն Յունաց. քանզի ընդ իշխա-
նութեամբ նորա էր. և 'ի գառնալն նկն 'ի կեսարիա, լուաւ
նա՝ եթէ Մարկոս ոմն մետրապոլիտ կեսարու ունի շուն մի,
և վասն սակաւութեանն՝ որ առ աղգս Հայոց ունին Հոռոմք,
զանուն շանն՝ Արմէն կոչեցեալ է. և այսպէս ձայնէ գնա.
զի զՀայք ամենայն ազգ Արմէնք կոչեն վասն քաջութեանն
Արամայ Հայկազնոյ. գնաց թագաւորն Գագիկ իջեւանս
առնել առ մետրապօլիտին. և նա ուրախութեամբ ընկալաւ
զնա. և իրրև ընդ գինիս մտին, ասէ թագաւորն. լուեալ
է իմ՝ եթէ ունիս շուն ազնիւ, ցոյց ինձ զի տեսից զնա.
ասէ նետրապօլիտն. աւասիկ է առ դուրս Հանդէպ մեր. և
ասէ թագաւորն. ձայնեա զի գայցէ այսր. և նա ձայնէր
նմա զայլ շան անուն, և ոչ գիւրն. իսկ շունն ոչ ընդ-
ոստանայր՝ և ոչ գայր 'ի ներքս: Ասէ թագաւորն. զիւր
անունն ձայնեա նմա. և իրրև ձայնեաց արմէն արմէն, վաղ-
վաղակի 'ի վեր յարեաւ և եկն: Ասէ թագաւորն. ընդ-
է՞ր ես կոչել դմա զայդ անուն: Ասէ նետրապօլիտն. զի
մանուկ է: Եւ հրամայեաց թագաւորն ծառայից իւրոց և
ասէ՝ բերէք քուրձ մի մեծ, և արկէք անդ զշունն. և հա-
զիւ կարացին արկանել. և ասէ թագաւորն՝ արկէք և զե-
պիսկոպոսդ, թող տեսից, եթէ մանուկ է շունդ, որպէս

ասաց դա։ Իսկ նա լայր և աղաչէր։ Եւ ասէ Թագաւորն. արդ խթանաւ խթեցէք զշունդ. զի կերիցէ զդա. և նորա խթէին զշունն. և նա առ կսկծի ցաւոյն ժանիւքն և մագլքն պատառ պատառ եհերձ զնա, մինչև սատակեցաւ. և ասէ՝ արդ գիտացիր եթէ մանուկ է արմէնն. և ինքն կողոպտեաց զեպիսկոպոսարանն, և ոչ այլ ևս նոցա զկայսրն։

Իսկ միւս Դագիկն Թագաւորեալ, յաւուր միում ելեալ էր յօրս՝ և էր արբեալ. և ի տօթ ժամու էջ յերիվարէն հանդչել ընդ հովանեաւ ծառոյն, և ոչ այլ ոք գայր ընդ նմա, բայց միայն մանուկ մի փոքրիկ, զի այլ զօրքն ամենայն ցրուեալ էին զհետ որսոյ. և պատահեալ նմա արանց ցուեաց, ծանեան զնա, և բարձեալ տարան զնա ի բերդ մի. և իբրև սթափեցաւ ի գինւոյ անտի, երաց զաչս իւր և ասէ՝ ո՞ւր եմ ես. և ասեն Հոռոմքն՝ ո՞ւր է նետապօլիտն մեր Մարկոս. և ընկճին զնա ընդ պարիսպ բերդին և մեռաւ։ Իսկ զմանուկն՝ որ էր ընդ նմա, գնեաց ոմն վաճառական Հայ, և արար իւր փեսայ. և եղև յետ աւուրց, իբրև զարգացաւ մանուկն, և եղև այր. գնացեալ ի սահմանս Միւլեկոյ արամբ միով որսալ կաքաւս, և էր անդ բերդ մի, զոր Խարճրբերդ կոչեն, և էր անդ եպիսկոպոս մի Հոռոմ, և եղև ծանօթութիւն առն և եպիսկոպոսին, և եղեն միմեանց սիրելիք. և բազում աւուրս ուսեին և ըմպէին ի միասին. և այրն ոչ հանէր ի մտաց իւրոց զիրան, զոր գործեցին Հոռոմք ընդ Թագաւորն Գագիկ, ընդ ազգական նորա. և եղև օր մի զի ամենայն պաշտօնեայք եպիսկոպոսին ելեալ էին արտաքս ի բերդէն ի պէտս ինչ գործոյ իւրեանց. և էր միայն եպիսկոպոսն, և պատանի մի ընդ նմա. եկն այրն որսորդ Հուպ առ բերդն որսալ կաքաւս, և տեսեալ զեպիսկոպոսն ի պարսպին, ձայնեաց առ նա գալ, և ի միասին ճաշակել։ Իսկ եպիսկոպոսն զայրն հրաւիրեր գալ ի բերդ անդր, և նա ոչ հաւանէր. ապա էջ առ նա եպիսկոպոսն առանց պաշտօնէի։ Իբրև եաս, եթէ միայն գայ եպիսկոպոսն, ծանեաւ եթէ ոչ ոք կայ ի բերդին, ասէ ցայրն՝ որ ընդ նմա էր. այս օր ի դէպ է մեզ առնուլ զվրէժ արեան սպանման Թագաւորին մերոյ, զոր գործեցին Հոռոմք. եւս գուցէ առա-

քիցէ զքեզ եպիսկոպոսն, զանասջիր առնուլ զնա, և ինձ իմացուսցես ՚ի ձեռն նշանի ինչ, զի և ես սպանից զեպիսկոպոսն։ Եւ իբրև եկն եպիսկոպոսն, մտին ՚ի ճաշել. և իբրև պակասեաց գինին, ասէ եպիսկոպոսն ցսպասաւորն. Լրիր ՚ի բերդ անդր, և բեր մեզ գինի. զի ուրախասցուք ՚ի միասին. և իբրև գնաց այրն, ետ զՀրաման եպիսկոպոսին սպասաւորի նորա. և իբրև նա խոնարհեցաւ ՚ի կարաս անդր՝ զի հանցէ գինի, նա կալեալ զոտից նորա, դարձուցեալ ՚ի վերայ գլխոյն՝ խեղդեաց զնա ՚ի գինի անդր, և եկեալ ՚ի պարիսպն՝ նշանակեաց տեառն իւրում, եթէ առի զք բերդս. և սա ասէն ՚ի ներքոյ խեղդեաց զեպիսկոպոսն, և ինքն մտեալ ՚ի բերդ անդր, բռնացաւ և առ սակաւ սակաւ աճեցոյց զկալուածս իւր, զոր բռնութեամբ, և զոր պատրանօք, մինչև տիրեաց նա և որդիք իւր, և թոռունք աշխարհին Կիլիկեցւոց, քաղաքաց և գաւառաց։ Սա է նախնին Թագաւորին Լեւոնի, որ ընդարձակեաց զտիրս իւր քաջութեամբ, զոր յիւրում տեղւոջն ասացուք։

Խաչ զկնի վասլի կայսեր, Թագաւորեաց Կոստանդին. և յետ նորա Ռոմանոս ծեր. և զկնի նորա Միխայէլն. և ապա կիւղի. և յետ նորա Մոնոմախն։ Առ սովաւ ասեն զերեմն Գագկայ ՚ի Ցոյնս. և յետ նորա կիւ Թոդոռն. և ապա Ցուկիծն. և յետ նորա Դիւժէնն։ Ցառաջին ամի սորա մեռաւ Գագիկ Շահնշահ Թագաւորն Վանանդայ. և յուԹերորդ ամի իշխանութեան նորա ել Դիւժէնն բազում զօրօք ՚ի պարս ՚ի պատերազմ, և եկն ՚ի Մանազկերտ և առ զնա, զոր լուեալ բռնաւորին Ալփասլանայ՝ եկն ընդ առաջ, և եղև սաստիկ պատերազմ, և պարտեցաւ Դիւժէնն, և ըմբռնեցաւ ՚ի նմանէ, և Հարկ եդեալ ՚ի վերայ նորա՝ եթող։ Իսկ ազգն նորա ոչ հնազանդեցան նմա, այլ Թագաւորեցուցին զՄիխայէլ որդի Ցուկիծին. դարձեալ պատերազմեալ Միխայէլն ևՀար զԴիւժէնն. և զօրացն քուրձ ագուցեալ նմա, ածին առ Թագաւորն Միխայէլ. և ՚ի ճանապարհին զաչս նորա փորեցին Հրամանաւ կայսեր. և ՚ի կիծոյն մեռաւ ՚ի չէ Թուականին։

Եւ ՚ի սմին ամի պատաստանք երկայնամտին և արդարատատին Ասուածոյ յուղեցան ՚ի վերայ խրոխտ և ան-

գառագիղ գաղանին Ալփասլանայ, մինչդեռ մռմռայր զայրագնութեամբ տիրել տիեզերաց, և զմղձկեալ սրտին դառնութիւնն թափեալ և յայնօսիկ՝ զոր ոչ էր ածեալ զբռամբ, յեղակարծ ժամանակի սրախողխող լեալ՝ բարձաւ ամբարիշտն յերկրէ, և մի տեսցէ զփառս Աստուծոյ։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց բարեբախտ որդի նորա, որ Մելիք շահն կոչիւր. սա ոչ չարութեան հօրն նմանեաց, այլ զբարի ածեալ զմտաւ՝ զնոյն և արար առ ամենայն հնազանդեալս իւր, յաւէտ առ ազգս Հայոց. զի մտահաճ եղեալ, բասրէր զիմացուածս հօր իւրոյ՝ իրր թէ եղեալ հակառակ խաղաղութեան կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խնդացեալ։ Ոչ ինքն իմաստաբար քաղցրավարութեամբ կարգօք հանդերձէր զամենայն։ Արդ արին այն և խոհեմն քան զյոլովս ի թագաւորաց, հոգ տարեալ ամենայնի, զի արդարութեամբ վարեսցի, զի մի ոք լինցի տրտում ի զրկելոց և հպարտ ի գոռոզից։ Էր ազատաբարոյ և մեծախորհուրդ, այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան։ Սա ի դպրոցն ժամանակի զբօրոյս հնազանդեր զսիրելսն, ոչ պատերազմաւ և բռնութեամբ՝ որքան սիրով և խաղաղութեամբ. և այսպէս բարի անուամբ կալեալ զիշխանութիւն ամս քսան, ի կնոջէն դեղակուր լեալ, վախճաներ։

Եւ ապա անպատմելի լեալ խռովութիւն զամս չորս, զի եղբայր նորա Դուդուշն, և որդի նորա Բէքիարսլան, զայսոսիկ ամս մարտիւ պատերազմի զբարկացարմարութիւն աշխարհի ի բաց կարեցին, վասն ոչ ընդ փոյթ միոյ ի նոցանէն տիրելոյ՝ հոսմունս արեանց իրրև զուխից լինէր, ոչ միայն զինակիր նահատակաց, այլ և առ հասարակ ազանց, և գառառաց. և այսպէս բարիքն ի բաց վճարեցան ընդ խլման կենաց թագաւորին, և ապա տիրեաց Բէկիարսլան՝ սպանեալ զԴուդուշն, և յետ նորա Խզրն. սա հառ զլօռէ քաղաք և զուխան սուրբն զՅանահինն և զՀաղբատ։

Իսկ յետ Մխոպէլի կայսեր առնու զթագն Ալէքսն. ի տան և ի օճն ամի սորա՝ Հոսմպոյնիք եղեն ընդ թիւրակ ի կողմանս Ասիացւոց, խնդրեալ գբէն վրիժուց տառապանաց քրիստոնէից ի Սկիւթացւոց և ի Պարսից հան-

դերձ Ցաճկաստանաւ, և բազում կրեցին նեղութիւն յորդւոցն բլղարայ, Ալէքս կոչեցեալն, որ էր թագաւոր՝ի Կոստանդնուպոլիս, գաղտնի և յայտնի նենգութեամբ. քանզի հրամայեաց անօրէնն խառնել՝ի կերակուրն դեղ մահու, և այնպէս տալ նոցա, նոյնպէս և յերմպելին. ուտէին և մեռանէին. և՝ի ծովու ևս ննենգեաց զնոսա, որ վստահանային՝ի նա, իբրև հաւատակից իւրեանց. և բարբարոսացն՝ խորամանկութեամբ օգնէր, որում հատուսցէ Ցեր։ Քանզի և չէր իսկ քրիստոնեայ՝ որպես և ոչ մայր նորա. զի բազումք մեռան՝ի Ֆրանգացն, և մնացեալքն ունայն դարձան յԱնտաք՝ և առին զնա, և զերուսաղէմ, երկու աղուն՝ Պայմունն և Ցանդրիւն, և եօթն կոմսունք. և թագաւորեաց յերուսաղէմ կոնտիւրի, և ապա Պաղտոյնն ամս եօթն և տասն, և Ամարի ամս տասն և ինն. և եղև այս՝ի չէՂ թուին Հայոց։ Մեռաւ Սկիւթացի բռնաւորն խզբէն՝ի յառման քաղաքին Դրենայ՝ի զօրացն Պարսից, և ապա՝ի բազումս բաժանի տէրութիւն նոցա, ոմն բռնացեալ՝ի խորասան, և ոմն յԱսորեստանի, և այլ ոմն՝ի կողմն կապադովկացւոց և Հայոց. և ոմն Յեգիպտոս. և այլք յայլ տեղիս, որոց անուանքն անծանօթ մեզ։

Ի չէՔ թուականին վախճանեցաւ տէր Բարսեղ, կալեալ զՀայրապետութիւնն ամս երեսուն երիք. և յաջորդէ զաթոռն տէր Գրիգորիս, եղբայրն Ներսէսի, մեծաշուք պատուով. սոքա էին յազգէ սրբոյն Գրիգորի։ Վասն որոյ և բնդ նստեալն իսկ յաթոռ սուրբ լուսաւորչին սքանչելի Հայրապետն սուրբն Գրիգորիս, պայծառացոյց զսուրբ եկեղեցի զանազան կարգօք և օրինադրութեամբ կանոնականօք, ամենայնիւ ջանայր ըստ օրինակի իւրոց նախնեացն վարիլ, սրբոյն Գրիգորի և զաւակի նորա նմանիլ։ Սա փոխեաց զաթոռն Հայրապետական՝ի բնէրդն՝ որ կոչի Հըռոմկլայ. քանզի իբրև տարան Ցոյնք առ իւրեանս զՎագիկ թագաւորն և զաէր պետրոս, այնուհետև ոչ եղև յաթոռն աթոռն Հայրապետական, այլ բնդ իշխանութեամբ Ցունաց. երբեմն՝ի Սեբաստիա, երբեմն՝ի Ծովքն կոչեցեալ վայր. իսկ սա փոխեաց՝ի Կլայն Հռոմկական։ Եւ եղև պատճառ փոխելոյն այս. նեղացաւ՝ի Սկիւթականացն

և 'ի Տաճկաց, այսր անդր յածելով. ապա նոքա զերդն ամուր՝ բարձեալ զսրբութիւնն իւր, և զսպասք եկեղեցւոյ, տարեալ եդ անդ 'ի պահեստի առ բարեմիտ կին իշխան մի, ազգաւ Ֆռանգ. և եղև ընդ յաւուրսն ընդ այնոսիկ վախճանել իշխանին, որ էր տէր բերդին, և մնաց կինն նորա այրի, զոր աղաչեալ սրբազան հայրապետին զկինն բարեպաշտն տալ զբերդն ձհայրապետն, զի լիցի նա աթոռ կաթուղիկոսութեան Հայոց. և կինն ետ յօժարութեամբ, և յուղարկեալ սրբոյ հայրապետին զկինն յաշխարհն Կիւլիկեցւոց առ մեծ իշխանաց իշխանն Հայոց Թորոս, և նա ետ նմա գեղս և ագարակս և այլ կալուածս, և ուրախ արար զկինն յոյժ, և ապա առաքեաց զնա յաշխարհ իւր։

Եւ էս Թորոս իշխան և եղբայր իւր Ստեփանէ որդիք էին իշխանին Լևոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբինեայ, Թոռունք յառաջագոյն ասացելոյ առնն, որ յազգականութենէ և 'ի զաւակաց Գագկայ Արծրունեաց. սոքա ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ, տիրելով բազում գաւառաց և քաղաքաց յաշխարհին Կիւլիկեցւոց և Սուրացւոց և այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին զՏարսոն և զՍիս և զԱտանա և զՍելևկիա, և որ շուրջ զնորօք գաւառք և քաղաքք. զոր լուեալ կայսրն Յունաց, որ Ալէքս կոչիւր, առաքէ բազում զօրօք 'ի վերայ իշխանացն Հայոց՝ Ստեփաննայ և Թորոսին զԱնդրոնիկոս, և բռնեցաւ զՍտեփանէ խարէութեամբ՝ ետ սպանանել։ Իսկ Թորոսի առեալ զեղբօրորդիս իւր զՌուբէն և զԼևոն, եդ զնոսա 'ի բերդ մի ամուր, և ապա էառ Թորոս զբէն վրիժուց արեան եղբօր իւրոյ 'ի Հռոմոյ անտի, որ բնակեալ էին յաշխարհին, զի զբռնացեալսն կոտոքէր, և զայլսն փախստական առնէր յաշխարհէն և ինքն տիրեր ամենայն գաւառացն մեծաւ զօրութեամբ։

Իսկ յայս թուականի ՀԾԲ, յորում վախճանեցաւ Բարսեղ կաթուղիկոսն, փոխեցաւ առ Քրիստոս՝ մեծ և հռչակաւոր վարդապետն Գէորգ, զոր ըստ քաղցրութեան բառուց իւրոց Մեղրիկ կոչէին։ Սա կարգաւորեաց զհռչակաւոր ուխտն՝ որ Դրազարկ կոչի, անդադար լինել 'ի պաշտօնն

զցայգ և ցերեկ, և Հանապազ պահօք կատարել, և առանձին՝ ուխտ ինչ ոչ լինել, բայց ՚ի Հաստարակաց տանէն։ Ի սոյն ամ և արին Հռոմայեցւոց Թանղրի, իշխող քաղաքին Անտիոքայ, վախճանէր, դեղակուր լեալ ՚ի պատրիարքէն Իւրեանց. և առնու զկաթուղիկոսութիւնն Հայոց Յետ տէր Բարսղի Գրիգորիոս ամս չիսուն երիք։ Իսկ սքանչելի Հայրապետն Գրիգորիս ձեռն ՚ի գործ արկեալ շինեաց եկեղեցի հրաշազան գմբեթայարկ ՚ի նոյն բերդի. և սկսաւ թարգմանութիւն առնել յաստուածային գրոց, և բազում գիրս ետ թարգմանել ՚ի Հայ լեզու, զոր ինքեամբք և զոր ՚ի ձեռս այլոց։

Յաւուրս սորա էին վարդապետք անուանիք և իմաստունք՝ Ներսէս սքանչելի, Հաբաղատ նորուն կաթուղիկոսի, և միւս Ներսէս եպիսկոպոս Լամբրոնեցի, եղբայր Հեթմոյ, որ թարգմանեաց զմեկնութիւն տեսլեանն Յոհաննու, և զպատմութիւնն Գրիգորի Պապոյն Հռոմայ, և զօրինադրութիւն Բենեդիկտոսի. արար և մեկնութիւն յինքենէ սաղմոսացն Դաւթի, և առակացն Սողոմոնի, և սուրբ պատարագամատուցին, և աղօթիցն Յոհաննու աւետարանչին, որոյ սկիզբն է այս. Է՛ր ընդ եղբարսն երա՛. շինեաց և եկեղեցի հրաշալի ՚ի վանքն՝ որ կոչի Սկևռայ, հուպ ՚ի բերդն անառիկ Լամբրօն, և կարգեաց զպաշտօն վանիցն ըստ օրինակի այլոց ազգաց սարկաւագաւ և դպրաւ և անճաճուկ գլխով, զոր յորվէն զսրովէն ՚ի Հայոց։ Եւ միւս ևս եպիսկոպոս, անուն Եգնատիոս, որում Հրամայեաց կաթուղիկոսն մեկնութիւն առնել Ղուկասու աւետարանին, և նա ոչ առ յանձն, մինչև տեսանէր ՚ի տեսլեան տուն մի լուսաւոր և զարդարեալ ամենայն վայելչութեամբ, և զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ անդ խրախացեալս, կամեցաւ և ինքն մտանել ՚ի ներքս՝ և արգելուին զնա և ասէին, եթէ վասն զի ոչ աշխատեցար ՚ի մեկնել զաւետարանն, ոչ մտցես այսր. և զարթուցեալ սկսաւ ՚ի մեկնել զաւետարանն Ղուկայ խորհրդական և մեծաւոր բանիւ։ Եւ այլ ոմն վարդապետ, Սարգիս անուն, ՚ի վանքն՝ որ կոչի Ասորերէն Քարաշեաւ, արար մեկնութիւն եօթանեցունց Թղթոցն կաթուղիկեայց նախերգանօք և յորդո-

բակօք ընդարձակ և առատ ճառիւք: Եւ միւս ևս եպիսկոպոս, Յովսէփ անուն, այր երևելի ի կողմանս Անտիոքու: Իսկ Աբրևելս արք անուանիք և գիտնականք լուսաւորիչք եկեղեցւոյ՝ Անանիա վարդապետ ի Մանահինն, Յաւուրս Դիոսկորոսի, այր մտաւոր և հանճարեղ, գիտող տումարական արհեստի, և աստուածային գրոց մեկնող: Սորա ասեն հաւաքեալ ի մեկնութիւն առաքելոյ զբանսն Եփրեմի և Յոհաննու Ոսկեբերանին և Կիւրղի և այլ սրբոց, արարեալ համառօտ վասն դիւրահասութեան ընթերցողաց, արար և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն աւետարանացն առ օրինակս. գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանս, որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւս ասեն, և զներբողեանն Շողակաթին: Սոյնպէս և մեծիմաստն գիտութեամբ քան զյոլովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստն Յոհաննէս, Յարկաւագն կոչեցեալ, ի Հաղբատ. սա բազում ինչ աշխատասիրեաց ի գիրս, յիշատակ բարի թողեալ. սա զբազմաց փափաքելին, և ոչ ձեռնհաս, զհաստատ և զանշարժ տումարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատնոյն. արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տումարի ընդ Հայոց: Վասն զի յոյժ իմաստուն էր սրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ. սորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԴիրիգորի Աստուածաբանին, և ոչ գեղջուկ. սա գրեաց ճառս ներբողականս ի մեծապօր արքայն Տրդատ, և ի սուրբ Հայրապետն Ներսէս, և ի սբանչելին Սահակ և Մեսրոպ. արար և շարականն Վեհոպեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար բանիւ, որոյ սկիզբն է այս. Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղ՛. գրեաց և նոցա ճառս ներբողականս. գրեաց սա և գիրս աղօթից. գրեաց և օրինակ սաղմոսգրոց. կարի յոյժ սիրէր զսա Թադէոսն Վրաց Դաւիթ, Հայրն Դեմետրէայ, պատն Թաւրէթ և Գէորգեայ այնքան, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն առնէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն. և նա եդեալ զձեռն ի վերայ նորա, և ասէր զսաղմոս զայս· Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ՛՛. Ձեռն իմ ընկա՛՛. Մի մեղիցէ նմա թշ՛՛. և ի

պատճառս սորա սիրէր Թագաւորն զաղգս Հայոց։ Դէպ եղև սմա յաւուր միում վասն անառակ գնացից որոշել զոմն ՚ի խորհրդական պատարագէն, Զոմզոմայ անուն, և նա փոխանակ զղջանալոյ և ապաշխարելոյ խորհէր սպանանել զքահանէլին. և պատահաւ նմա, մինչդեռ գայր յայրէ անտի, որ ՚ի ներքոյ կայ վանիցն, Հայելով ՚ի վերայ գետոյն, ըմբռնեալ անաւօթին, ընկէց յերկիր, և հարաւ ՚ի վերայ նորա. իսկ սուրբն դի իմաստուն էր, ասէ ցնա՝ ՚ո՛րդեակ Ստեփաննոս՝ մի սպանաներ զիս. և ասէ ցնա յանդուգն՝ մինչև ցայժմ Զոմզոմայ էի, իսկ այժմ փոխանակ միոյ նուի բազում յաւելուս Ստեփաննոս։ Քանզի Զոմզոմայն մահանուն էր նորա. դու ընդէ՞ր սպաներ զիս, զի հաներ յկկղեցւոյ։ Ասէ ցնա իմաստասէրն. և դարձեալ մուծից զքեզ յկկղեցի. և ելոյզ ցնա. և նորա նկաւ ՚ի վանն՝ ասէ ցեղբարն. զոր ինչ ասէին զեղբօրէս զայսմանէ, կարծեմ թէ սուտ է, ասասիկ մուծանեմ զսա յկկղեցի. և հրամայեաց նկղեցապանին առնել զնա աւագ երէց, և բազում քրթմնջիւն էր վասն այնորիկ, որպէս թէ անարժան էր և նա կաշառս էառ և եմոյծ զնա յկկղեցին. և իբրև նշաս ժամ՝ ուրբ պատարագին, ել Թըշուառականն ՚ի բեմէն, զի մատուսցէ պատարագ. նկն վարդապետն ՚ի գաւիթ անդր ՚ի մէջ ատենին՝ հանդէպ սրբոյ սեղանոյն, երաց զգլուխ իւր, և սկսաւ աղօթել. և վաղվաղակի ոգի չար եմուտ յայրն անդրկիւղ, և ընկէց զնա ՚ի բեմ անտի ՚ի յատակս տաճարին, և սկսաւ լլկել զնա յոյժ, և հանին զնա ՚ի տաճարէ անտի, որպէս զՈղիայն, և երկիւղ մեծ անկաւ ՚ի վերայ տնօղացն։ Եւ այսպիսի բարւոք քաղաքավարութեամբ կեցեալ յաշխարհի՝ փոխեցաւ ՚ի Քրիստոս աշխատասէրն ՚ի Հաղբատ. և Թադեցին զնա յարևելից կուսէ նկղեցւոյն մեծի առ դուրս փոքրագոյն նկղեցւոյն, զոր յետոյ քակեաց եպիսկոպոսն Հայմաղասպ և չինեաց հրաշալի շինուած, ուր զղջականքն կախէին, յարմարեալ ՚ի նմին և նկղեցիս։ Եւ եղև վախճան սրբոյն ՚ի չ՟ը Թուականին. և զկնի ամի միոյ վախճանեցաւ սուրբ լուսաւորիչն Դաւիթ վարդապետն, Աղուկայ որդի, որ գրեաց զկանոնական օրինադրութիւնս գե-

ղեցկայարմարս և պիտանացուս ՚ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արբայուելիւն, ՚ի քաղաքէն Գանձակայ։ Եւ միւս ևս սքանչելի վարդապետ, զոր Թոքակերի որդի կոչէին, Գրիգոր անուն. սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ևս։ Դէպ եղև զի յաւուր միում նստէին երեքեան արքս սքանչելի, ևկն անդ ոմն շինական այր մի և ասէ ցնոսա՝ երանի՞ որ գիտէ ո՞ խմաստնագոյն իցէ. զայս իբրև ծաղրական ասաց. պատասխանի ետ Թոքակերի որդին և ասէ. ես ասեմ քեզ. մինչդեռ էաք ՚ի մերում աշխարհին, ես կարող էի և կարող. իսկ սարկաւագս՝ կարել միայն գիտէր. իսկ այժմ սա կարէ և կարէ, և բազում նկարս յաւելու ՚ի վերայ. զայս առակաբար վասն խմաստութեան նորա ասաց. զի այնպէս փոյթ էր այրն յաւուրսն, զի պատահեաց յաւուր միում գնալ նմա յայրն, ուր գրեանն էին, և այլք ընդ նմա. իբրև եկին՝ որ ընդ նմայն էին, և փակեցին զդուռն, նա թաքոյց զանձն ՚ի ներքս, այսպէս գիտեալով նոցա եթէ նախ եկ նա։ Իբրև անցին աւուրք բազումք ՚ի վերայ, դարձեալ գնացին յայրն ՚ի պէտս ինչ, տեսին զնա և սքանչացան. հարցանէին զնա՝ թէ ո՞րպէս ապրեցար առանց կերակրոյ և ըմպելոյ. և նա ետոյց նոցա զգրեանն, զոր ընթերցեալ էր. և այս է, ասէ, իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս գայսոսիկ։

Ի չէ թուականին եղև շարժ սաստիկ և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, և տապալեցան շինուածք՝ որ ՚ի նմա, ՚ի վերայ բնակչաց իւրոց. և ևկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ՝ հայրն Դաւթի և Գէորգեայ, և տարաւ զդրունս քաղաքին յաշխարհն իւր. փլաւ և լեառն Ալհարակ ՚ի շարժմանէն և արգել զձորակն՝ որ անցանէր ընդ մէջ նորա. և եղև ծովակ, որ է մինչև ցայսօր. լինին ՚ի նմա ձկունք աղնիւք։

Խոկ սքանչելի Հայրապետն Գրիգորիս օր ըստ օրէ յաւելոյր ՚ի բարեգործութիւն և ՚ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ. և էր սիրելացեալ նա յամենայն ազգաց. եղև նմա գնալ ՚ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, զի երկրպագեսցէ նա սուրբ տեղեացն անօրինականաց։ Իբրև եհաս նա ՚ի քաղաքն Անտիոք՝ եւ ամենայն քաղաքն ընդ առաջ նորա ջահիւք

և լապտերօք, և մեծաւ պատուով տարեալ զնա նստուցին յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն. և իբրև եհաս նա Երուսաղէմ, ազգն Գռանգաց՝ որ իշխողք էին քաղաքին, և պատրիարք նոցա առաւել սէր հաստատեցին ընդ ազգիս մերում վասն նորա, զի էր նա բարի տնօրէնն, և պիտուէնամբ Սուրբ Գրոց զարդարեալ. զհին գաշինն Ցրգաթայ և սրբոյն Գրիգորի և կոստանդիանոսի կայսեր և Սենբեստրոսի Տայրապետին վկրատին հաստատեցին և նորոգեցին առ սովաւ. և այսպէս բարիոք խոստովանութեամբ կեցեալ՝ փոխեցաւ առ Քրիստոս լի աւուրբք և կատարեալ առաքինութեամբ. և փոխանորդ զաթոռն եղբայր նորին ՆԵրսէս զեօթն ամ:

Այս Ներսէս առաւելեալ էր խիստութեամբ քան զյոլովս ի ժամանակի անդ ոչ միայն քան զվարդապետս Հայոց, այլ և քան զՅունաց և զԱսորւոց. այնքան՝ զի համբաւ խիստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն ազգս, մինչ զի խիստասէր ոմն Կոստանդնուպօլսեցի, անուն Թէոդոս, լուեալ զհամբաւ նորա, բարձեալ զգրեանս իւր ի վերայ գրաստուց, եկն փորձել զնա, և լսել զխիստութիւն նորա. և եկեալ՝ զաւուրս բազումս խօսեցաւ ընդ նմա, և եգիտ զնա փորձ ամենայնիւ, այլ և հոգւով սրբով առլցեալ. և իբրև գնաց նա ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, հարցանէին զնա և ասէին՝ թէ որպէս էր համբաւն, նոյնպէս՝ եթէ ոչ. և նա ասէ՝ որպէս լուաք՝ սոյնպէս և տեսաք. զի նոր ոմն Գրիգորիոս Աստուածաբան յարուցեալ է. և զարմացուցանէր զամենեսեան վասն նորա: Եւ զի էր նա այր բանաւոր, բազում ինչ կարգեաց յեկեղեցի քաղցր եղանակաւ խոսրովեան ոճով շարականս և մեղեդիս և տաղս ոտանաւորս, քանզի նորա է յարութեան օրհնութիւն երրորդ կողմն, և Աստուածածնին փոխման երկուց աւուրցն, և Պետրոսի և Պօղոսի օրհնութիւն և մանկունքն, և Համբարձին, որոյ սկիզբն է այս. Ցնծա այսօր եկեղե՛ց. և որդւոցն որոտման օրհնութիւն՝ որ ՆԵրսէսեան որդի՛. և շարական մի Անտոնի, և երկու Թէոդոսի, և մի քառասնիցն, և մի առաքելոցն, և աւագ շաբաթին երից աւուրց օրհնութիւն, երկուշաբաթին, երեքշաբաթին, չորեքշաբաթին,

և երկու շարական յարութեան ճաշու, և ներեալացուցն, և հրեշտակապետացն, և սրբոց վարդանանցն, և այլ բազում շարականս: Արար նա զքարող սրբոց պատարագին քաղցր եղանակաւ, և տուն շարականաց նմին խորհրդաբար, և երկու գանձ ըստ գրոց անուան Իւրոյ՝ մի վարդաւառին և մի փոխման Աստուածածնին, որպէս Նարեկացին Գրիգոր զՀոգւոյն գալստեանն և զկենդանացեալ և զըղ սուրբ խաչին. այն որ գրեաց զգիրս աղօթից յոգնաչան բառիւք և իմաստասիրական ոճով, և զնոր սրբոցն սրբոյն Յակոբայ Մծբնացւոյ, և զառաքելոցն: Նոյնպէս և սա կարգեաց զՀամառօտն աւետարանին լուսաւոր և առատ մտօք, մինչև յայն տեղի որ ասաց Տէրն Լեր մի համարիւք ևեթ եկի լու". և անդ ոչ գիտեմ, եթէ վասն ինչ պատճառի խափան եղև. գրեաց նա և ճառս հրեշտակապետացն ըստ ոճոյն Դիոնեսեայ Արիսպագացւոյն. Թարգմանեաց և բազում ճառս վկայից Աստուծոյ, և այսպիսի բարիւք կարգաւորութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս Յոյսն ամենայնի ցանկալի և երանելի մահուամբ. զի այնպէս էին կամք սրբոյն, զի Հնար իցէ ոչ ոք խօսեցեալ՝ի խոսս աշխարհականս, բայց՝ի գրոց, ոչ՝ի դիներբուս և ոչ յայլ ուրախութիւնս: Վասն այնորիկ արար նա երգս և ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զերդն. զի փոխանակ վայրապար ձայնիցն, զայն ասացեն, որոյ սկիզբն է սաղմոսն Դաւթի. Ցիշեցի՝ի գիշերի զա". և այսպէս խորհրդաբար բան կարգի, Զարթիք փառք իմ, որ այժմ ասի յիկեղեցի՝ի ժամ գիշերային պաշտամանն: Կոչեցաւ երբեմն՝ի մեծէն Ալէքսէ, որ էր փեսայ ինքնակալ թագաւորին Հռոմոց Մանիլեին և եկեալ էր՝ի Մամուեստիա քաղաք Կիլիկեցւոց, և Հարցեալ զնա բանս խորինս և գժուարիմացս՝ի գրոց, յամենայնի կատարեալս եգիտ զնա, և մեծարեաց յոյժ. գարձեալ գրեաց առ նա՝ գրով տալ նմա զխոստովանութիւն Հաւատոյ Հայոց, և զխորհուրդ ծննդից, և զառաքելոր պահոցն, և զխորհուրդ մի բնութեանն, զոր ասեմք մեք՝ի Քրիստոս Յիսուս Յետ միաւորութեանն, և զայլ կարգաց եկեղեցւոյ, որ ոչ է միաբան այլոց ազգաց: Իսկ նա Համառօտ և յայտնի բանիւք եւս նմա զինդրելոյն, զոր ասէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափառութեամբ այսպէս.

Պ՝ինչ հաւատոյ խոստովանո՛ղնման Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, զբնաւել ՚ի Ներսէսէ եպիսկոպոսէ՝ յերկրէն կաղնո՛ղնիոյն Հայոց Պ՝րնիգորեան, ՚ի խնդրոյ գերապատի՛ւ ճեռայէ ինձնակալ նահապո՛ղին Հոռոմոց Ներձի պատուասիրողին Ալէքսիոսի, յորժամ եւ այնմ՛ն, և էր ՚ի Մ՝ոնո՛նեպիա Հայրապետական Սիւնեցւոց. առպաճոյ հեռաւելով նմին՝ կոչմամբ նորին ՚ի Լուսաւորչէն ո՞ՁՔ:

Ո՛անիւք զուարճալից իմն խօսելով ՚ի լսելիս խոհեմագունիդ, և աստուածասիրի անձին, յաղագս մերոյ հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, հարցման որ ՚ի ձէնջ, պատասխանի. և քանզի խօսելոյն իմոյսդ շրթամբք, ո՛չ է բնաւորեալ յշտեմարանս միշողականին մեր մնալ անծախապէս, զմոռացութիւն ունելով հակառակ։ Վասն որոյ խնդրէիք գրով արձանացուցանել ընդդէմ, յաղագս անաղօտ մնալոյ առ ձեզ միշտակ բանիցն որ ՚ի մէնջ, զոր և ապացոյց տիրաբար սիրոյդիդ զիմաստութիւն ըստ ամենայն գիտութեան մերոյ և տկարութեան, և ժամուս փութոյ՝ համառօտ և յայտնի բանիւ։ Սակայն զբովանդակն պարագրելով զՀաւատոյ մերոյ ճշմարտութիւն, և զեկեղեցւոյ կարգաւորութիւն, ՚ի հարցն սրբոց աւանդից ընկալեալ՝ որ է այսպէս. Խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւնն, զՀայր, և զՈրդի, և զսուրբ Հոգին, միրիս անձնաւորութիւնս բաժանեալ, և ՚ի մի բնութիւն, և աստուածութիւն ժողովեալ։ Հայր անծին և անսկիզբն յառաջ քան զյաւիտեանս։ Որդի ծնեալ ՚ի բնութենէ Հօր, անախտ և անմարմին, նախ քան զժամանակս։ Հոգին սուրբ՝ բղխումն ՚ի Հօրէ, ո՛չ ըստ Որդւոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ աղբիւրաբար. լինքեան միայնոյ քննելի օրինակն, և յարարածոց անգիտելի, և ո՛չ էր երբեմն Հայր՝ յորժամ ո՛չ էր ընդ նմին Որդի և Հոգի։ Այլ որպէս Հայր՝ միշտ Հայր. և ո՛չ յետոյ ստացեալ զանուն Հայրութեան։ Նոյնպս և Որդի՝ միշտ Որդի, ընդ Հօր իւրում մշտընչենաւոր։ Այսպէս

և Հոգին սուրբ՝ միշտ Հոգի Աստուծոյ. անմեկնելի ՚ի հօրէ և յՈրդւոյ մի էութիւն, մի իշխանութիւն, մի կամք, և մի արարչագործ զօրութիւն, յերիս անձնաւորութիւնս իմանի։ Ո՛չ մեծութիւն և ո՛չ փոքրութիւն, ո՛չ բարձրութիւն և ո՛չ խոնարհութիւն, ո՛չ առաւելութիւն և ո՛չ նուազութիւն. այլ մի կարգ, մի պաշտօն, մի երկրպագութիւն համագոյ սուրբ Երրորդութեանն դաւանի, որով գոյացան յոչէից եղելոքս ամենայն, երկինք երկնաւորքն, և երկիրս երկրաւորքս, երևելի և աներևոյթ արարածք. յառաջինն եղեալ արարչութեան։ Իսկ՝ յերկրորդումն՝ մի յԵրրորդութենէն բանն Հօր Որդին միածին, կամաւ Հօր և Հոգւոյն, աւետաւոր հրեշտակապետին Գաբրիէլի, Էջ յորովայն կուսին Մարիամու, ո՛չ նուազելով ՚ի ծոցոյ Հօր, ըստ աստուածային անպարագրելի բնութեանն, և ձգեալ յինքն յարևնէ ամենամաքուր կուսին, որ ՚ի զանգուածոյն Ադամայ, միացոյց ընդ Աստուածութեանն իւրում՝ անքննին և անճառելի խառնմամբ, և եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց, յԱստուածայնոյն և մարդկայնոյն, մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի և անբաժանելի բնութեամբ, ո՛չ փոփոխելով մարդկային Թանձր և յօդական բնութիւնս յանօդ և ՚ի պարզական բնութիւնն Աստուծոյ, զնոսին կորուսանելով. և ո՛չ պարզ և անմարմնական բնութիւնն Աստուծոյ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վերիպեաց յիւրն յաւէտ պարզութենէ. թէպէտ և ասի յաղագս անքակ միութեանն, անմարմնոյն մարմնանալ, և բանին Թանձրանալ։ Այլ և խառնի ընդ մարմնոյ անմարմին բանն, և միացուցանէ ընդ ինքեան զմարդկային բնութիւնս, Աստուածացուցանելով զնախաառնմամբն, և միաւորութեամբն, ո՛չ փոխումն կամ այլայլութիւն ունելով ՚ի միաւորութեանն, ըստ որում և ո՛չ Հոգի, և մարմին, մարդկային. թէպէտ և գերագոյն քան զօրինակն իմանի ճշմարտութեանն որպէս ընդ արարիչ և ընդ արարած, գոյ համեմատութիւն, այլ միաւորեալ զմեր ընդ իւրումն՝ անհասանելի յեզանակաւ, և միաց անփոփոխ առօղն և առևալն։ Ո՛չ ըմբռնողապես, որպէս օդ՝ և ջուր յամանի, զի յարտաքս ելանելն զատարկանայ, այլ բնա-

եորապէս միացեալ ՚ի վեր քան զբան, անբաժանելի և անշփոթ միութեամբ, և առնլով զբնութիւնն Աստուծոյ, ոչ զոր յանմեղութեանն և ՚ի դրախտին, այլ զոր յետ մեղանացն և ապականութեանն, զի և կոյս Մարիամ, յորմէ մարմին առ Քրիստոս, ՚ի մեղաչականին Ադամայ բնութենէն էր: Սակայն միաւորելով ընդ բնութեանն Աստուծոյ, մեղանչականն եղև անմեղ, և ապականացուն արտաքոյ անգոնելի ապականութեան կրից. ոչ և հրաշալելի նիւթք, յորժամ ընդ հրոյ միանան, ժանկ ապականութեան ենթէ լեն ՚ի նոսա, ծախի: Իսկ բնութիւնն մաքրելով յապականութենէն, անծախելի մնայ. զի որոյ սկիզբն անապական՝ զի առանց սերման, յանապական կուսէ էր ծնունդն, և կատարումն անապական, զի մարմին նորա ՚ի գերեզմանի ոչ նեաս զապականութիւն, հարկ է, զի և միջոց ժամանակին, որ ընդ ծնունդն և ընդ մահն՝ լինել անապական: Ո՛չ ՚ի հարկաւոր և ՚ի կամաւոր կրից ասեմք գոլ անապական, ա. ՚ի քաղցոյ և ՚ի ծարաւոյ, ՚ի ննջելոյ և ՚ի վաստակելոյ, ՚ի տրտմելոյ և յարտասուելոյ, որք ճշմարիտ՝ և ոչ առ աչօք տան մեզ իմանալ զմարդեղութիւնն նորա, այլ յակամայ և յանգոնելի կրից՝ խոստովանիմ ունել զանապականութիւն. զի էր ինչ ՚ի նմա նման մերումս, և էր որ ՚ի վեր քան զմերս ըստ գրեցելումն, թէ մարդ է և ՚ի վեր քան զմարդ, և թէ մարդ է՝ և ո՞ ծանիցէ զնա: Արդ՝ ըստ մերում հասանելոյ այսպէս եղեալ միաւորութեան յեղանակ, յարգանդի կուսին բնակելով իննամսեայ ժամանակաւ, հինգ յաւելեալ աւուրբք, ըստ անդրանկածնութեանն, և այն որ կարծին էր ՚ի միում վայրկենի լինել կատարեալ, օր ըստ օրէ աճմամբ զարգանայր, որպէս զի խափանեսցի այսոքիւք առ աչօք կարծելն զմարդեղութիւն: Ծնանի որպէս մարդ Աստուած մարդացեալ, զկուսութիւն ծնօղին անապական պահելով, զի և զծնունդն օրհնեսցէ յանիծից, և զկուսութիւն նախ պատուեսցէ: Թլփատեցաւ ուղղութեամբ՝ զի զուխտն որ ընդ Հարն՝ կատարեսցէ, և մեզ ուսուսցէ զթլփատութիւնն սրտի Հոգևորապէս: Եկն ՚ի տաճարն քառասնօրեայ ըստ օրինացն յընծայումն, զի զմարդկային բնութիւնս ընծայեսցէ ինքեամբ

հօր ՚ի բարձունս: Փախեաւ Յեգիպտոս, զի զմայրաքաղաք կռապաշտութեանն դարձուսցէ յաստուածպաշտութիւն, և զմեզ խրատեսցէ յօժարութեամբ փախչել ընդ նմա հաւածանօք: Շրջեցաւ յաշխարհի՝ ամս երիսուն, աղքատութեամբ և խոնարհութեամբ, ծածկելով զաստուածութիւնն, զի զմեզ ճոխացուցեալ բարձրացուսցէ, յորժամ նորին ճանապարհի լինիմք հետեւողք: Եկն ՚ի Յորդանան, ՚ի լրումն երեսնից ամաց, յայտնելով զիւառս Աստուածութեան իւրոյ՝ վկայութեամբ Հօր, թէ գա՛ է Որդի իմ սիրելի, և Հոգւոյն աղաւնակերպ իջմամբ: Մկրտեցաւ ՚ի Յովհաննէ, զի զջուրսն սրբեսցէ, և զՏնութիւն մեղացն ընկղմեսցէ ՚ի նմա, և զՀոգևորականն տացէ մեզ մկրտութիւն, ըստ վկայութեանն Յոհաննու, թէ նա մկրտեսցէ զձեզ ՚ի Հոգին սուրբ և ՚ի հուր: Պահեաց քառասուն օր երկրորդն Ադամ՝ վասն առաջնոյն Ադամայ զի ո՛չ պահեաց. և յաղթեաց երիւք փորձութեամբքն, յաղթողին մարդկան: Եւ յետ այնորիկ ապա զծածուկ Աստուածութեան իւրոյ զօրութիւնն՝ յայտնի արար աշխարհի, զդեւս հալածելով, զհիւանդս բժշկելով, զկոյրս լուսաւորելով, զկաղս գնացուցանելով, զմեռեալս յարուցանելով, ՚ի վերայ ծովու՝ որպէս ՚ի վերայ ցամաքի գնալով, ՚ի սակաւ հացից զբազումն կերակրելով, զՏնութիւն արարածոց որպէս կամէր փոփոխելով. զջուրն ՚ի գինի, և զկաւն ՚ի լոյս դարձուցանելով: Եւ նախ քան զյարութիւնն զլոյս Աստուածութեանն իւրոյ՝ զծածկեալն իրրև վարագուրաւ ընդ մարմնոյն, յայտնեաց աշակերտաց իւրոց ՚ի Թաբորական լերինն, տէր զինքն ծանուցեալ կենդանեաց և մեռելոց, իշխանաբար կոչմամբ Մովսէսի և Եղիայի: Գայ այնուհետև կամաւորաբար ՚ի չարչարանս, զի զդիրս օրինաց և մարգարէիցն կատարեսցէ: Նստի ՚ի վերայ իշոյ և յաւանակի յօրինակ ակնդեցւոյ հրէից և հեթանոսաց: Կատարէ զզատիկն ըստ օրինացն, զի զհինն ՚ի նորս, և զստուերն ՚ի լոյս ճշմարտութեանն փոխեսցէ: Լուանայ զոտս աշակերտացն, զի զնախահօրն ոտից, որ ՚ի ծառն գիտութեան ընթացից, մաքրեսցէ զանցանս: Ցայ զմարմինն իւր կերակուր կենաց, և զարիւն իւր ՚ի քաւութիւն մեղաց. զի որք

առաջին պտղոյն ճաշակմամբ մահացաք, զայսօսիկ ճաշակելով կենդանասցուք: Աղթեմ իմով բնութեամբ առ Հայր վասն իմ, զի յառաջինն դարձուսցէ ՚ի փառս. և զի տացէ օրինակ աղօթել և մեղ, ՚ի փորձութեան մերում: Ցրտմեցաւ և արտասուեաց, ուրախութեան պատճառն երկնաւորաց և երկրաւորաց. զի բարձցէ զամենայն արտօսր յամենայն երեսաց ըստ Եսայեայ: Երկեաւ զի զերկիւղն լուծցէ զմահու: Քրտնեցաւ՝ զի զքրտան երեսայն Ադամայ ընջեսցէ. ապտակեցաւ՝ զի հարցէ ուժգին զձշնամին: Մերկացաւ, զի զամօթոյ ծածկոյթ նախահօրն դիմաց՝ պատառեսցէ: Էարբ ըղեղին, զի զդառն մեղացն զճաշակս բաղդրացուսցէ: Բևեռեցաւ ՚ի խաչին, զի զմեղ արձակեսցէ ՚ի կապանաց, և շնորհեսցէ փայտ կենաց փոխանակ փայտին մահու: Մեռաւ մարդկային մահացու բնութեամբ իշխանաբար, և մեռց կենդանի Աստուածային անմահական բնութեամբն: Ո՛չ ոմն մեռեալ, և ոմն կենդանի ըստ բաժանողացն, այլ մի և նոյն անձնաւորութիւնն, և մի Քրիստոս չարչարիւբ և մեռանէր մահկանացու մարմնովն որ ՚ի մէնջ, և կենդանի էր անմահ և կենդանարար Աստուածութեամբն որ ՚ի Հօրէ, որպէս և սուրբն Աթանաս ասէ. Թէ մահկանացու մարմինն, ո՛չ ինասնաց զանմահ Աստուածութիւնն. քանզի անախտ էր այլ մեռց մանաւանդ և ինքն անախտ. անմահին զօրութեամբն. և յետ սակաւուց ասէ. Թէ մահ մարմնոյն եղև համագոյակցին մահկանացուացս: Վասն որոյ և մեք խոստովանիմք Աստուած և մարդ զՔրիստոս. ո՛չ բաժանելոյ աղագաւ զայս ասեմք, մի լիցի. զի նա ինքն է չարչարեալ և ո՛չ չարչարեալ՝ Աստուածային բնութեամբն, անփոփոխ լի և անչարչարելի: Իսկ՝ մարմնովն չարչարեալ և զմահ ճաշակեալ: Ցաղագս որոյ մոլորին, որք ասեն Թէ այլ ոմն է որ չարչարեցաւ, և այլ ոմն որ ո՛չ չարչարեցաւ: Բայց ո՛չ այլ ո՛ք է քան զՔեառն, որ չարչարեցաւ և զմահ ընկալաւ մարմնովն. զի նոյն ինքն անչարչարելին և անմարմին բանն լինել մարմին չարչարելի յանձն եառ, զի չարչարանաւքն իւրովք փրկեսցէ զմարդիկ. քանզի զոր ինչ մարդկեղէնն չարչարիւբ մարմին բանին, զայն՝ ընդ նմին գոլով բանն, յինքն վերաբերէր, և լինէր յոյժ

Հրաշափառագոյն իր. զի ինքն էր որ չարչարիւր, և ինքն էր որ ոչ չարչարիւր: Չարչարիւր չարչարելեաւն, զի իւր ինքեան չարչարիւր մարմին, և 'ի նմին 'ի չարչարելումն էր ինքն առանց չարչարանաց, անբաժանելի 'ի չարչարեցելոյ մարմնոյն, զի Աստուած գոլով բանն՝ անչարչարելի էր բնութեամբ. սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն անբաժանելի մնացեալ [1] անմարմինն, և մարմինն ունելով յինքեան զանչարչարելի զբանն, ընչիչ տկարութեան իւրոյ: Զայսոսիկ Աթանասիոս: Ընդ նմին և մեք անբաժանելի գաւանիմք յետ մեռանելոյն՝ զԱստուածութիւնն 'ի մարմնոյն և 'ի մարգկղէն Հոգւոյն. և յորժամ 'ի խաչին էր և 'ի գերեզմանի մարմնովն, Աստուածութեամբն էր ընդ աջմէ Հօր, և փառօք նորա լի հին երկինք և երկիր: Է'ր և Հայր ընդ նմա յերկրի, որպէս և ասաց. Հայր իմ ընդ իս է, և ոչ եթող զիս միայն. զի ուր Հայր է՝ անդ է և Որդի, և Հոգի. և ուր Որդի, անդ է և Հայր և Հոգին. և ուր Հոգին սուրբ, անդ և Հայր և Որդի: Արդ՝ իջեալ 'ի գերեզման մեռեալ մարմնովն, և կենդանի Աստուածութեամբն արար աւարառումն դժոխոց. և յարուցեալ յերրորդ [2] աւուր, յարոյց ընդ ինքեան 'ի մեռելութենէ մեղաց՝ զՀոգիս մարգկան հաւատացելոց. և ետ յոյս՝ և մարմնոյ յարութեան ըստ նմանութեան իւրում, 'ի յերկրորդ գալստեանն, և յետ քառասուն աւուրց՝ վերացաւ յերկինս առ Հայր նովին մարմնովն յանդիման առաքելոցն, և նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն Հօր 'ի բարձունս, ըստ առաքելոյն. գալոց է մերով մարմնովս՝ որով Համբարձաւ՝ 'ի դատել զկենդանիս և զմեռեալս՝ արդարութեամբ, և Հատուցանել իւրաքանչիւր զգործս: Արդ՝ որ յաղագս սրբոյ Երրորդութեան և անօրէնութեան քրիստոսի, այս է մեր ճշմարիտ խոստովանութիւն Հաւատոյ, զոր Համառօտ բանիւք եղաք առաջի: Իսկ որ ինչ միանգամ վասն կարգաց եկեղեցւոյ և սոնից, և այլոց ևս Հարցմանց, զոր ոմանք 'ի ձերոց՝ այլ ընդ այլոյ կարծեալ գրով ծանուցին ձեզ զմիջոց, գրեսցուք և զայս ևս անսուտ բանիւք, զորս ունիմքն,

1. Ի սպ. փոխեալ: 2. Ի սպ. յերէր:

և յորոց հրաժարիմք։ Դրեալ էր առաջին. Թէ Յունվարի ՚ի հինգ տօնէն վաղիւն աւետաց, և երիկունն ծննդեան, և միւս վաղիւն՝ որ է վեց Յունվարի, մկրտութեան Քրիստոսի. և յայսցանէ է ինչ ուղիղ, և է որ արտաքոյ ճշմարտութեան. և է այսպէս։ Ի միում աւուր տօնել մեզ տօն ծննդեան Քրիստոսի, և մկրտութեանն ՚ի վեց Յունվարի որպէս ընկալաք յառաջին հարցն աւանդից. յայսմ ուղիղ էին գրեալքս։ Իսկ այն Եթէ ՚ի հինգն ամսոյն վաղիւն աւետաց տօնեմք, լի է ամենայն սուտեւամբ. քանզի աւետաց տօն ըստ մերում ՚ի վեց [1] Ապրիլի է։ Իսկ ծննդեանն ՚ի վեց Յունվարի, երկոտասան աւուրբք յետոյ՝ քան զոր դուքն տօնէք։ Չինչ Հարկ էր ապա զերիսն ՚ի միասին տօնել անխորհրդաբար. քանզի ծննդեանն և մկրտութեանն ՚ի միասին տօնելոյ՝ բազում ունիմք վկայութիւն։

Նախ զի յառաջագոյն ամենայն եկեղեցիք սկսեալք յառաքելոցն՝ այնպէս տօնէին. և յետոյ բաժանեցին ոմանք ման Բեզդէհէմի և Յորդանանու, քանզի ոչ կարէին ՚ի միում աւուր զերկոսեան ուխտն կատարել, Հեռի գոլով ՚ի միմեանց. և փոքր փոքր աճմամբ՝ ընկալան և այլ եկեղեցիք զնոյն։ Իսկ Հայաստանեայք, որպէս ուսան [2] ՚ի սրբոյն Գրիգորէ, անփոփոխ կացին ՚ի նմին։

Վարձեալ զի աւետարանիչն Ղուկաս վկայէ այսոցիկ ճշմարիտ լինել. քանզի պատմէ ՚ի տօնի քաւութեանն, որ էր ՚ի Թշրինի ՚ի տասն, և ՚ի Սեպտեմբերի քան երկու [3], մտանել քահանայապետին Զաքարիայ ՚ի տաճարն, և արկանել խունկ, և տեսանել զտեսիլ հրեշտակապետին, և լսել զաւետիս յղութեան ամլոյն, և կրել պապանձումն լեզուին, յոչ հաւատալն. և ապա ասէ Թէ իբրև լցան աւուրք պաշտաման նորա, գնաց ՚ի տուն իւր, և տուն նորա ոչ Յերուսաղէմ էր՝ այլ ՚ի լեառնակողմն հրեաստանի, ուր զղջղջին ետ Մարիամ Եղիսաբեթի. և աւուրք պաշտաման նորա էին՝ հինգ օր քաւութեան տօնի, և եօթն օր տաղաւարաց, որ լինի երկոտասան օր։ Արդ զերկուս տօնս զայսոսիկ կոչէ աւետարանիչն աւուրք պաշ-

1. Ի տպ. ՚ի ե։ 2. Ի տպ. ընկալան։ 3. Ի տպ. ի։

տաման քահանայութեանն Զաքարիայ, զորս ՚ի միասին տանէին ըստ օրինացն։ Որ իբրև կատարեցան՝ գնաց ՚ի տուն իւր, և ՚ի Թշբին քսան երկու [1], և ՚ի Հոկտեմբերի հինգ [2], եղև յղութիւն Եղիսաբեթի։ Արդ՝ որք ՚ի քսան հինգ Մարտի կատարեն զտան աւետաց կուսին, զյղութիւնն Եղիսաբեթի յառաջնումն աւուր պապանձմանն Զաքարիայի, որ է ՚ի Թշբինի տասն, ասեն, որոց ոչ վկայէ աւետարանիչն զուկաս։ Իսկ՝ որք ՚ի վեց [3] Ապրիլի տանեն, յետ երկոտասան աւուրց պաշտաման նորա, ասեն զյղութիւնն Եղիսաբեթի ըստ վերագրելոցդ, որ է ՚ի Թշբինի քսան երկու [4], որում և վկայէ աւետարանիչն։

Յ՚ և երրորդ վկայութիւն այսոցիկ ըստ նորուն աւետարանչի պատմութեանն. այն զի ասէ՝ Ցիսուս էր ամաց երեսնից, սկսեալ ՚ի Յննդենէ անտի, մինչև ցմկրտութիւնն. և Հարկ լինի ըստ իմաստուն և ուղիղ մտաց ՚ի նոյն թիւ ամսոյ, յորում և Ցնունդն՝ ՚ի վեց Յունվարի Հանդիպիլ և մկրտութեանն աւուր. յետ երեսուն ամաց, թէև պատկեր աւուրցն ոչ նմանապէս։ Էր և այլ իրս բաղումս ասել վասն սորին, այլ՝ սակաւս շատ է իմաստնոյդ. բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս, ՚ի փառս Աստուծոյ կատարին։ Զերգս սրբոյ Աստուածածնին գրեալ էր ՚ի թղթի ասա, թէ ոչ ասեմք յիկղեցիս մեր. և այս ամբաստանութիւն՝ ամենևին անմասն է ՚ի ճշմարտութենէ, զի այնքան պատուի ՚ի մենջ արժանաւորն պատուոյ յերկնաւորաց և յերկրաւորաց մայրըն Աստուծոյ Մարիամ, մինչ զի զբանս նորա՝ ոչ ՚ի լոկ աւուրն ընդ երից մանկանցն, և ընդ մարգարէին Դաւթայ երգեմք բանիւ, այլ ՚ի կիրակէս միայն, և ՚ի տօնս տէրունականս, որպէս և որք ՚ի ձերոց տեղեակ են եկեղեցական կարգաց մերոց, Հասու առնեն զձեզ։ Դարձեալ ՚ի թղթի աստ գրեալ էր և այս ինչ վասն մեր, եթէ մի բնութիւն դաւանեն բանին և մարմնոյն, յորմէ Ապօղինար ասեն ՚ի մենջ ամբաստանի. և այս յորմնից բանից կարօտանայր պատասխանեաց։ Բայց վասն ժամուս փութոյ՝ սակաւուք բաւականասցուք։ Ասեմք մի բնութիւն ՚ի Քրիստոս, ոչ

1. Ի ապ. ԽԲ։ 2. Ի ապ. Ը։ 3. Ի ապ. Ե։ 4. Ի ապ. ԽԲ։

շիոթմամբ ըստ Եւտիքեայ, և ոչ նուաղութեամբ ըստ Ապողինարի. այլ ըստ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, զոր ՚ի գիրս պարապմանցն ասէ՝ ընդդէմ Նեստորի. եթէ մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ, որպէս և Հարքն ասացին, և Տարս կոչէ զԱթանասիոս՝ և որ յառաջ քան զնա, և մեք յաւանդութենէ սրբոցն ասեմք զայս, և ոչ ըստ չարաիւառացն կարծեաց, շիոթմանն, կամ յեղեղումն, կամ այլայլութիւն արկանելոյ ՚ի մարմնաւորութիւնն [1] Քրիստոսի, մի ասելով բնութիւն, այլ միանձնաւորութեանն, զոր դուք ասէք ՚ի Քրիստոս, որ է ուղիղ և խոստովանեալ ՚ի մէնջ. է և մեր մի բնութիւն ասել, զոյգ և նման, և ոչ հերձուածողական կարծեաց աղագաւ. և յայտ յայնմանէ է, զի յորժամ բանիւ խօսիմք վասն նորին իրի, ոչ ՚ի միմիայն դադարեմք, այլ և զերկուցն յատկութիւն ցուցանեմք. որպէս և վասն չարչարանաց և մահուն՝ վերատացեալքն յայտնեն, ՚ի սրբոյն Աթանասէ, այն զի ասէ թէ Աստուած գոլով բանն, անչարչարելի էր բնութեամբ. սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն, անբաժանելի միացեալ անմարմինն, և որ այսպիսիք են բաղումք: Քանզի մի բնութիւն ոչ վասն այլոյ իրիք ասի ՚ի մէնջ, այլ յաղագս անբաժանելի և անճառ միութեան բանին և մարմնոյն: Նա և երկու բնութիւն ասելոյն՝ յորժամ ոչ վասն բաժանման լինին ասացեալքն, ըստ Նեստորի, այլ վասն զանշիոթութիւնն ցուցանելոյ, ընդդէմ չարաիւառացն Եւտիքեայ և Ապողինարի, ոչ փախչիմք. այլ զոր օրինակ՝ Հոգի և մարմին մարդոյ այլ և այլ բնութիւնք են. վասն զի ոմն երկնային է և ոմն երկրային, ոմն երևելի և ոմն անեղեալ, ոմն ժամանակեայ և ոմն անմահ. սակայն յետ միաւորութեանն մի բնութիւն ասի մարդն, և ոչ երկու, և ոչ մի բնութիւն ասելովն շիոթմանն իմանի ՚ի մարդն, կամ Հոգի միայն կարծել զնա, կամ մարմին միայն. այսպէս և Քրիստոս թէպէտ և մի ասի բնութիւն, ոչ շիոթման աղագաւ են ասացեալքն. այլ վասն անճառելի միաւորութեան երկուց բնութեանցն ընդ միմեանս, զի թէ

1. Ի տպ. ՚ի Քաւսբութեանն:

այսպէս ոչ էր՝ Հարկ լինէր ապա ոչ միայն երկու բնութիւն, այլ և երիս բնութիւնս խմանալ Քրիստոսի. երկուս զմարդկայինս՝ Հոգի և մարմին, և մի զԱստուածայինն: Բայց յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնք բաժանմանցն ըստ սրբոց վարդապետացն ասելոյ: Արդ թէ մի բնութիւն վասն անբաժանելի և անբաժանելի միաւորութեանն ասի, և ոչ վասն շփոթման, և երկու բնութիւն վասն անշփոթ և անայլայլելին լինելոյ, և ոչ վասն բաժանման. երկաքանչիւրքն 'ի սահմանի են ուղղափառութեան:

Դարձեալ գրեալ էր 'ի գիրս, թէ 'ի բուսաբեր ձիթոյ, զոր Շուշմա անուանեն, լինել մեռոնի մերոյ, և ոչ 'ի ծառոց ձիթենեաց. և այս յիրաւի. և պատճառն ոչ այլ ինչ, այլ զի 'ի Հայաստանեայց աշխարհն ոչ են ձիթենիք վասն ցրտութեան օդոյն, Հարկ եղև՝ զայն ինչ ձէթ՝ որ դիւրագիւտ է յաշխարհն, 'ի նիւթ մեռոնի առնուլ. և ոչ ինչ վնաս Հոգևոր տեսին յայսմիկ. զի թէ նիւթոյն էր զօրութիւն, զայն նիւթ միայն արժան էր խնդրել, յորում Աստուածային ինչ ազդումն գոյր 'ի նմա: Ապա թէ քահանայական օրհնութիւնն և աղօթքն միացուցանեն ընդ նիւթ ձիթոյն զԱստուածային շնորհն, ոչ ինչ լինի առաւելութիւն կամ պակասութիւն, եթէ 'ի պտղոյ ծառոց իցէ ձէթն, և եթէ 'ի բուսոց, որպէս և արեանն Քրիստոսի նիւթ գինին, յորոց և իցէ գունոց՝ ընդունելի է, եթէ սեաւ՝ եթէ կարմիր՝ և եթէ սպիտակ. քանզի պատարագն սրբէ զնա, և լինի արիւն Քրիստոսի:

Այր 'ի գիրս ասացեալ և վասն սրբոց պատկերաց, եթէ ոչ ընդունին Հայք ամենևին, որ յայսոսիկ է ճշմարտութիւն, յայտնի ցուցանեմք, 'ի հակառակութենէ անտի, որ 'ի մէջ երկուց ազգացս է. բազում չարիս սերմանեաց սատանայ, որպէս առ ոմանս 'ի տգէտ ժողովրդոց մերոց. զպատկերաց սրբոց զանընդունելութիւն, որ և 'ի մէնջ զտրովին այնպիսիքն. նաև նզովս ևս 'ի վերայ դնեմք, որ չանդղնին Հայհոյել. քանզի և մեք՝ որ զառաջնորդականն ունիմք զաստիճան, ընդունիմք և երկրպագեմք պատկերի տնօրէնութեան փրկչին մերոյ. այլ և զամենայն սրբոց պատկերս ըստ իւրաքանչիւր կարգի պատուովք, ըստ և յե-

կեղեցիս մեր նկարագրեմք, և ՚ի պատարագամատուցի Հանդերձս. և պատուհասեալ ըմբերանեմք զոչ ընդունօղսն ՚ի մերոց, զագէտսն և զախմարան։

Վրեաւ էր և զայս ինչ. Թէ զամենայն խաչս բևեռեն, և այս ոչ Յիրաւի. քանզի զորս ՚ի միատարր նիւթոց են, որպէս զոսկեղէնս և զարծաթեղէնս, և զայլ որք ոչ են երկու, ՚ի վերայ միմեանց եդեալք՝ ոչ բևեռեմք։ Իսկ զփայտեղէնսն զի յերկուց են, Հարկ է երկաթեղէն բևեռօք պնդել. զի մի ՚ի Հողմոյ՝ կամ յայլ ինչ պատճառէ, բաժանեալք ՚ի միմեանց՝ անկցին, որպէս և նոքա իսկ առաջին խաչն, յորում և Քրիստոս բևեռեցաւ, իմանի յերկուց ՚ի վերայ միմեանց բևեռեալ գոլ. զի բաւական լեցի բառնալ զմարմինն, և ոչ քակիլ։ Արդ՝ Թէ այլ խորհուրդ ինչ է բևեռն, պարտ էր զամենայն խաչս որ յամենայն նիւթոց՝ բևեռել. և ոչ զփայտեայս միայն, ուր երկիւղ է քակտելոյ և անկանելոյ։ Դարձեալ Թէ ՚ի քարեղէն խաչս կամ յերկաթեղէն, տեսցէ ոք բևեռս, որ ոչ ՚ի յերկուց լինի մասանց, այլ ՚ի միոյ, ծանիցէ զի այն արարուածք տգիտաց են և հակառակասիրաց և ոչ ՚ի մէնջ հրամայեալ։

Դարձեալ՝ վասն երից սրբասացութեանցն գրեալ էր. զի խաչեցար ասեմք. և Թէ մեք զսրբասացութիւնս զայս ՚ի դէմս Երրորդութեանն երգեմք որպէս զոք՝ չար և խորին մոլորութիւն էր ասել Թէ խաչեցար։ Այլ զի առ մի անձնաւորութիւն որդւոյ բարբառիմք զայսոսիկ. վասն այնորիկ զմեծագոյն զերախտիսն, որ ՚ի նմանէ առ մեզ եղեալ, դնեմք առաջի նորա. Թէ Աստուած հզօր և անմահ, որ մարմնով խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ. առ ընթեր նմին և զմյուր բանին Աստուծոյ բարեխօս և միջնորդ ունիմք առ միածինն իւր. ասելով Թէ մատո զաղաչանս մեր՝ Որդւոյդ և Աստուծոյ մերոյ։ Վասն որոյ Թէ ՚ի դէմս Երրորդութեանն ոք ասիցէ որպէս զոք, և Թէ ՚ի դէմս Որդւոյ միոյնոյ որպէս մեք, երկոքեանն Հաճոյք են Աստուծոյ. յորժամ առանց Հակառակութեան լինին ասացեալքն. այլ Թէ և յայսմ վայրի ՚ի դէմս Որդւոյ ասեմք զսրբասացութիւնն, բայց ՚ի սուրբ պատարագն՝ առ երիս անձնաւորութիւնսն զսերովբէից երգեմք զերգս։

Ա՛յս և այս ամբաստանութիւն գրեալ էր զմէնջ. եթէ ՚ի սուրբ քառասնորդսն, զկիրս անասնոց և զձու ճաշակեն ՚ի շաբաթ և ՚ի կիրակէ: Արդ՝ ցուցցուք ձեզ և զայսորիկ ճշմարտութիւն. յառաջ ժամանակաւ յաշխարհն արևելից սովորութիւն ունէին իշխանքն Հայոց, յամենայն աւուրս քառասնորդացն ուտել ձուկն և ձէթ և ըմպել գինի, ըստ ձերոց ազգացդ և ըստ Փառանգաց: Իսկ առաջնորդք ժամանակին քարոզէին ՚ի բաց կալ յայնպիսի կերակրոց, յաւուրս պահոց, ասելով թէ ձուկն առաւել է քան զկենդէնն կերակուրս. զի ձուկն կատարեալ կենդանի է, և կիրն ոչ կենդանի, այլ ՚ի կերակրոց կենդանեաց մղումն: Վասն որոյ եթէ կամիցիք սրբութեամբ պահել, ըստ կամացն Աստուծոյ, ՚ի բաց կացէք որպէս ՚ի կիրոյ, նոյնպէս և ՚ի ձկանէ. ապա թէ զայդ ոչ կամիցիք առնել, պահեցէք զհինգ աւուրս շաբաթուն սրբութեամբ յամենայն կերակրոց և յըմպելեաց, և ՚ի շաբաթու և ՚ի կիրակէի բաց ՚ի մսոյ, զայլ ինչ կերիք, յաղագս անժուժկալութեան ձեր, զձուկն և զկիրս. զի մի ոք զձուկն միայն ուտելով, և զկիրս ոչ, կարծիցէ պահել. իրրև պահոց կերակուր համարելով զձուկն. զի այս որոմայնամոլից՝ և ոչ պահողաց է սահման: Որ և ոչ յերկարեաց ՚ի Հայաստանեայս, այլ յետ փոքր ժամանակի, բարձաւ վաղվաղակի ՚ի միջոյ. և այժմ ՚ի մերում ժամանակիս, բայց յիշխանաց և ՚ի զինուորաց, յորոց ոմանք ՚ի նոցանէ ինքնակամ կամաք, և ոչ կանոնական հրամանաւ, կամ ՚ի մէնջ թոյլ տուեալ, մերձենան յաւուրս պահոց ՚ի ձուկն՝ ՚ի ձէթ և ՚ի գինի. այլ ևկեղեցական դասք ամենեքին, և բաղումք ՚ի ժողովրդոց, ոչ միայն ՚ի կիրեղէն կերակրոց՝ և ՚ի ձկանց ՚ի բաց կան, որ ամենևին անչիշելի է յաւուրս քառասնորդացն, այլ և յամենայն պարարտ կերակրոց և յըմպելեաց գինւոյ. և թէ ոք անժուժկալութեամբ սխալէ, և զղջացեալ խոստովան լինի, ծանրագոյն բեռն ապաշխարութեան ՚ի վերայ դնեմք:

Այլ գրեալ ՚ի գիրս վասն մեր և այս ինչ. եթէ գինեաւ միայն առանց ջրոյ խառնման մատուցանեն զպատարագն. և յաղագս այսորիկ, բաղում էին մեղ բանք ասել.

'ի վկայութենէ գրոց, զոր վասն համառօտելոյ զբանս, աւելորդ համարեցաք դնել զամենայնն՝ բայց 'ի սակաւուց։ Առաջինն զի 'ի Լուսաւորչէն մեմ՝ 'ի սրբոյն Գրիգորէ ունիմք զայս աւանդութիւն, որպէս ընկալաւ նա 'ի նախնեաց սրբոց հարցն որ յառաջ քան զնա։ Գարձեալ զի և Քրիստոս որ մատոյց զինքն խորհրդեամբ պատարագ 'ի վերնատունն, գինի միայն գրեալ է. զի առ 'ի ձեռս և ասաց. այս է իմ արիւն. և անուն ջրոյ ոչ բնաւ յիշատակի, որպէս և ասաց իսկ, յետ խորհրդոյս կատարման. թէ յայսմ հետէ՝ ոչ ևս արբից 'ի բերոյ որթոյ, և որթն՝ գինի և ոչ ջուր ծնանի, որպէս ասէ Յոհան Ոսկեբերանն յաւետարանին մեկնութեանն։ Իսկ՝ եթէ վասն ջրոյն և արեան որ ել 'ի կողէին՝ ասէք արկանել ջուր 'ի բաժակն, զայս գարձեալ նոյն ինքն Յոհան Ոսկեբերանն 'ի սոյն բանի աւետարանին մեկնութեանն, որ ըստ Յոհաննու, զջուրն 'ի խորհուրդ մկրտութեան մերոյ ասէ, և զարիւնն 'ի սուրբ պատարագին։ Նա և այլ բազումք 'ի վարդապետաց եկեղեցւոյ զոյն ասեն. և մեք նոցին բանից և աւանդութեանցն գոլով հետևողք. վասն այնորիկ ոչ արկանեմք ջուր, այլ անապակ գինեաւ՝ զանապական արեանն Քրիստոսի կատարեմք զխորհուրդ. բայց եթէ այնպէս՝ և եթէ այս, միայն մաքուր հոգւով պարտ է սպասաւորել Աստուածային խորհրդոյն. և ամենայնն 'ի Հաճոյս Աստուծոյ կատարեսցին։ Իսկ անմաքուրն և պիղծն, թէ անապակ բաժակաւ առնէ, և թէ ջուր արկանելով, բարկացուցանէ զընդունօղ պատարագին զԱստուած, փոխանակ հաշտեցուցանելոյ։

Գարձեալ էր 'ի գիրս և ծիծաղական իրս. թէ զհաչս իւրեանց, յամենայն ամի նորոգ մկրտեն և օրհնեն. և այս ոչ 'ի գիտնոց եղեալ է յազգս մեր, և ոչ 'ի տգիտաց. զի մի անգամ է օրհնութիւն խաչին, և ոչ բազում անգամ, որպէս գրեալ էիք. և օրհնութիւն խաչի ոչ 'ի մէնջ եղեալ է, այլ՝ յառաջին հարցն ձերոց, զոր նախնիքն մեր իմաքմանեալ եւտուն մեզ, որպէս այժմ գտանեմք յարևելս Յունարէն գրոլ 'ի հին գիրս. ոչ առաւել՝ և ոչ նուազ քան զմերս, զի գրեալ է լուանալ զնո-

րոգ խաչն նախ ջրով, և ապա գինւով ՚ի խորհուրդ երկուց վտակացն, որ ՚ի կողինն Քրիստոսի ելին. և ասէ սաղմոս ըստ խորհրդոյն, և ընթեռնուլ բանս մարգարէականս և առաքելականս, և աւետարանս խորհրդականս, և յետ այնորիկ աղօթս քահանայականս, խնդրել յԱստուծոյ տալ այնմ խաչի՝ զշնորհս և զզօրութիւն առաջնոյ խաչին, յորոյ վերայ ինքն բևեռեցաւ, որպէս զի զդևս հալածեսցէ, և զախտս ՚ի մարդկանէ սրբեսցէ, և զցաւսն՝ որ վասն մեղաց մերոց իջանեն ՚ի վերուստ, դադարեցուսցէ, և թէ բնակեա՛ ՚ի սմա միշտ՝ որպէս յառաջին խաչն քո, և արա՛ զսա լինել քեզ տաճար, և աթոռ, և զէն զօրութեան, զի երկրպագութիւն մեր առաջի սորա, ո՛չ նիւթեղէն արարածոյ, այլ քեզ միայնոյ անեղութիւդ Աստուածոյ մատուսցի, և որ այլ ևս այսպիսի պաղատանաց բանք. և ապա առնալ զօրհնեալ խաչն զայն, կանգնեմք յարևելս, և երկրպագեմք նմա, միանգամ միայն օրհնելով, և ո՛չ բազում անգամ, որպէս և գրեալս էր։

Եղեալ մեզ գրեալքս և զայս ինչ. թէ լուաք յոմանց ՚ի նոցանէ ասել. թէ քրիստոս՝ մարմին համագոյակից մեզ, թանձր, մնկհանացու, չարչարելի, երկրային ապականացու, և եղանելի, ո՛չ էառ ՚ի կուսէն, այլ անապական, անօսր անչարչարելի, և անեղանելի, և թէ երևեցաւ մարդ որպէս կամեցաւ, եկեր՝ էարբ իբրև առ Աբրահամ, և այսոցիկ բանից պատասխանի ունին կատարեալքս. առաջին գրեալքդ առ ՚ի մէնջ բանք, բայց ասացուք փոքր ինչ և առ այժմ դարձեալ։ Ասեմք զքրիստոս՝ Աստուած և մարդ, ըստ Աստուածութեանն համագոյակից Հօր՝ և ըստ մարդկութեան համագոյակից մեզ. և նոյն ինքն մի Աստուածութիւնն և անբաժանելին, ըստ Աստուածային բնութեանն երկնային՝ պարզ՝ անչարչարելի և անմահ։ Իսկ՝ ըստ մարդկային բնութեանն, երկրաւոր՝ թանձր՝ չարչարելի, և մնկհանացու, բայց ո՛չ ոմն, և ոմն ըստ Նեստորի կարծեացն, որ տաճար ասաց բանին՝ զմարմինն, քանզի յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնքն, որպէս և բարձրագոյնքն, և Աստուածայինքն, երբեմն Աստուածութեանն, և է երբեմն զի մարմնոյն ասին ՚ի գիրս՝ համագոյակցին մերոյ։ Ըստ որում

և զնաւօրինական անուանն Ցեառն մերոյ՝ յատուկ ԱստուածուԹեանն դնէ առաքեալն, ասելովն Յիսուս Քրիստոս. երէկ և այսօր, նոյն և յաւիտեան. երէկ՝ զշաբԹենջնաւոր ԱստուածուԹիւնն որ ընդ Հօր էր ասէ, և այսօր զմարդեղուԹիւնն. և նոյն և յաւիտեանս զանվախճանուԹիւնն 1. զի ԹէԹ բաժանումն գիտէր առաքեալ 'ի մարդկուԹիւնն և 'ի ԱստուածուԹիւնն՝ պարտ էր ասել. ԹէԹ բանն Աստուած երէկ, և Յիսուս Քրիստոսն այսօր. բայց ոչ երբէք ցուցին բաժանման եղանակ, յիս միաւորուԹեանն. ոչ առաքեալ; և ոչ վարդապետք եկեղեցւոյ, որպէս և Յոհաննէս աւետարանիչն՝ զմարմինն շօշափելով, զբանն ասաց շօշափել. ձեռք մեր ասէ շօշափեցին 'ի վերայ բանին կենաց։ Դարձեալ և զմարմնոյն յատուկքն, է զի ԱստուածուԹեանն տան, որպէս Աստուած խաչեալ. և արիւն Աստուծոյ և չարչարանս և մահ, ըստ Աստուածաբանին Գրիգորի և այլոց սրբոցն, և այսոքիկ զինչ այլ, ԹԷԹ ոչ զանճառ միուԹիւնն և զանբաժանելին մի գոլ նշանակէն, վասն որոյ և մեք խոստովանիմք զմարմինն՝ համագոյակից մեզ, զի 'ի զանգուածոյն էր Ադամայ, և Թանձր, և ոչ առաչս երևեալ ձև միայն մարմնոյ, որպէս Աբրահամու երևեցաւ. և այս ոչ միայն յառաջ քան զյարուԹիւնն, այլ՝ յիս յարուԹեանն. որպէս և ինքն իսկ ասաց. շօշափեցէք զիս և տեսէք. զի ես նոյն եմ, զի ոգի՝ մարմին և ոսկերս ոչ ունի, որպէս զիս տեսանէք՝ զի ունիմ։ ԹեպԷտ և ըստ Աստուածային զօրուԹեանն, յորժամ կամիր՝ ԹեԹևացուցանէր զմարմինն, որպէս գնալովն 'ի վերայ ծովուն, և ելանելովն 'ի կնքեալ գերեզմանէն, և դրօքն փակեալք մնանելովն առ աշակերտսն. զի ոչ ԹէԹ ինքն բնուԹեան օրինացն ծառայէր, որպէս մեք. այլ օրէնք բնուԹեան նմա ծառայէին, որպէս արարչի. ըստ որում և 'ի կուսական ծննդենէն, և յայլոց գերագունից աքանչելեացն, է իմանալ. ԵԹԷ ոչ էր Թանձր մարմին, 'ի խաչէն զո՞վ բևեռեցին. և կամ որպէս զմեռեալ 'ի գերեզմանի եդին. և Թովմաս զո՞վ յիս յարուԹեանն շօշափէր,

1. Ի տպ. զանվախճան Թափառաբանէին։

և եթէ ոչ էր չարչարելի, պիտի չարչարեցաւ, և երբէք չէր հանգանաւոր մարմնով [1], պիտի խոնարհեցուցեալ զգլուխն, աւանդէր զհոգին. սակայն կամաւ կրէր զամենայն, և իշխանութեամբ, և ոչ ակամայ և տկարութեամբ՝ ըստ իւր ինքեան ասելոյ. իշխանութիւն ունիմ դնել զանձն իմ, և իշխանութիւն ունիմ առնուլ զսա: Իսկ ապականացու ասել զմարմինն, եթէ յաղագս կամաւոր կրից ոչ ասիցէ. քաղցին և ծարաւցան, և արտասուեցան, և արեան հոսեցոյ [2] ի վերայ խաչին՝ որով կենդանացաք, խոստովանիմք և մեք զայս: Ապա եթէ վասն ակամայ և անգոսնելի կրից, ապականացու ոչ ասիցէ զնա, այսինքն կերակրոց և ըմպելեաց ախտաբար հոսմանցդ, այսմ ոչ հաղորդիմք. քանզի ապականութիւն մեղաց է ծնունդ. և որ մեղս ոչ արար, ոչ տիրեաց նմա և ապականութիւն: Դարձեալ զի վկայի ի գիրս, եթէ զկիրս ոչ ակամայ, այլ կամաւոր կրեաց. և այս կիրք ապականութեան ոչ կամաւոր, այլ ակամայ՝ և բռնութեամբ ներգործի ի բնութիւնս. և որ զայս ասէ, յայտ առնէ, եթէ ոչ կիրքն նմա, այլ ինքն կրիցն ծառայէր. և եթէ այսպիսւոյ ապականելի կրից հնազանդէր ակամայ, յայտ է, եթէ և մեզաց, որ Հայրն է ապականութեան, ներքոյ անկեալ էր, զոր մի լիցի խմանալ, կամ ասել ուղիղ հաւատացելոց: Իսկ՝ եթէ առ ի հաստատութիւն մարդկութեանն ոչ ասիցէ զայս լինել, բաւական են յայտնի կիրքն, և անանգոսնելիքն որ գրեալն են, հաւատարիմ առնել. եթէ ճշմարիտ մարդ եղև, և անգրելոցն ոչ կարօտանայ, և վառթարագունից, այն որ ճշմարիտ Աստուած խոստովանի զնա:

Կրեալ էր վերստին զմէնջ, եթէ վասն այնորիկ մի բնութիւն ասէն զքրիստոս, որպէս եթէ ամենեքին ընկղմեցաւ մարդկութիւնն, Աստուածութիւնն անդր ըստ օրինակի, զի կաթիլ մի քացախոյ, կամ մեղր, ի ծով անկեալ անեւրեւութեանդ. և այսմ ևս՝ առաջինդ որ ի մէնջ բանք՝ ունին զպատասխանի, այն զոր գրեցաք՝ եթէ ի միաւորութեանն՝ մարդկային բանձր և յօդական բնութիւնս ոչ փո-

---

1. Ի տպ. չէ: 2. Ի տպ. հեղոյն:

խնցաւ յանյօդ, և պարզական բնութիւնն Աստուծոյ՝ և զիւրն կորոյս թանձրութիւն, և ոչ պարզ և անմարմնական բնութիւնն Աստուծոյ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, փոխեցաւ, կամ այլայլեցաւ ի իւրն յաւէտ պարզութենէ. քանզի քացախ կամ մեղր՝ այլայլին և ապականին անկեալք ՚ի ծով, որպէս ջուր և գինի. ոչ այսպէս է միաւորութեան եղանակ Աստուածութեանն և մարդկութեանն. զի այսոքիկ մարմինք գոլով, ի իրարս ապականին, խառնելովն ՚ի միմեանս: Իսկ՝ մարմին և անմարմին, խառնին և միանան անճառաբար, և ոչ չիոքին ՚ի միմեանց, կամ այլայլին, որպէս և մարդկայինս հոգի և մարմին, և թէ արարած բնութիւնս այսքան, քանի՛ ևս է իմանալ առաւել հրաշափառագոյն զարարչական բնութեանն միաւորութիւն ընդ արարածոյս:

Ասացուք և փոքր ինչ և վասն առաջաւորացն ՚ի մէնջ անուանեալ պահոց, զոր հայհոյէք տգիտաբար, Սարգսի ուրումն ասելով, կախարդի էշ և սկուռդ ունողի: Ի յայտատմբելոցն ՚ի հապատոյս մերոյ, առասպել լարանելով զանազան իրս՝ վասն նորին, և պատմելով ստայօդ բանիւ առաջի ձեր: Բայց առ մեզ յիշատակ այսպիսւոյ Սարգսի անգոյ էֆ, առաւել քան զնզնէրուաքաղն ասացեալ. զի նա թէև գոյութիւն ոչ ունի, անուան պատահեցաւ: Իսկ Սարգիսս այս՝ ոչ գոյութիւն ունի յայգս մեր, և ոչ անուն. զոր եթէ է ոք ուրեք, թէպէտ և մեզ անյայտ է, նզովէ զնա կաթուղիկէ եկեղեցի. և զէշ նորա և զսկուռդ և զդիտողս նորա, և զընդգունողս, զի զանուն նորա չէ ոք լուեալ յայգս մեր. բայց ՚ի հառամոյ՝ որ ասեն զրպարտելով զմեզ: Այլ՝ մեք վկայութեամբն Աստուծոյ, յայտնապէս գրեսցուք զճշմարտութիւնն վասն սորին իրաց, զի մի ոք տգիտութեամբ հայհոյեսցէ, և վնաս գործեսցէ հոգւոյ [1] իւրոյ: Արդ՝ առաջաւորք ասի սա, վասն զի առաջին պահք է Հայաստանեայց. և պատճառն է այս ինչ: Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր, յորժամ ել ՚ի վիրապէն, և ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց՝

1. Ի սպ. անձն:

Տրդատիոս՝ պատուհասեալ Աստուծոյ, ՚ի կերպարանս վարազի նղեալ, և իշխանքն ամենայն և զօրքն՝ պատահարմամբ. նոյ ամենեցուն առհասարակ պահս հինգօրեայ անուսումնութեամբ. զի մի ինչ ճաշակեսցեն որպէս նինուէացիքն, որով եղև բժշկութիւն նոցա՝ ՚ի ձեռն նորա. և զայս պահս որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եդաւ ՚ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց, զնոյն պահել վերստին, յամենայն ամի շրջագայութեան, որպէս զի մի մոռասցին երախտիքն Աստուծոյ, եղեալ առ նոսա. և պատշաճ համարեցան խառնել զպահս զայս, որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն Նինուէացւոց՝ որով նոքա ապատեցան ՚ի սպառնալեաց մահուանէն. զոր և պահեն մինչև ցայժմ՝ ազգ Ասորւոց և Եգիպտացւոց: Իսկ՝ զի ասի սա, և յանուն սրբոյն Սարգսի, մի վասն հոմանուանութեանն գայթակղեսցի ոք. քանզի այս Սարգիս՝ որոյ տօնս է, իշխան էր բարեպաշտօն ՚ի Կապպադովկիայ, յաւուրս մեծին Կոստանդիանոսի և որդւոյ նորա: Իսկ յորժամ թագաւորեաց ամբարիշն Յուլիանոս՝ հալածեալ ՚ի նմանէ գնաց ՚ի Պարսս՝ առ Շապուհ արքայ: Եւ անդ զբաղումս ՚ի զօրացն Պարսից դարձուցեալ ՚ի քրիստոնէութիւն, ընկալաւ զվճիռ մարտիրոսութեան հանդերձ որդւով իւրով, ՚ի նոյն իսկ արքայէն Պարսից Շապհոյ. և քանզի օր վախճանին պատահեցաւ լինել յերեսունն Յունվարի ամսոյ, վասն այնորիկ հաստատեցին տօնել զյիշատակ նորա՝ յաւուր շարաթուն, որ յետ պահոց առաջաւորայն: Որպէս և զսրբոյն Թէոդոսի՝ զկնի առաջին շարաթուն պահոց քառասնորդացն, տօնեն ամենայն եկեղեցիք: Եւ Աստուծով ասացեալ՝ այս է պատճառ պահելոյ մեր զայս պահս՝ անուանեալ առաջաւորք: Արդ՝ բստ խնդրոյ աստուածասիրութեանդ խոհեմագունիդ անձին, ով պատուական գլուխ, և ՚ի մանկական հասակի ունող զիմաստութեան ծերոց, որպէս զՅովսէմն և զԴանիէլ, եղաք առաջի պատուականութեանդ ձերոյ՝ համառօտ բանիւ, զեկեղեցւոյ Հայաստանեայց զճշմարիտ դաւանութիւն. և եթէ վասն մարդկան հաճոյից, կամ երկիւղի և պատկառանաց աղագաւ, ծածկեցաք ՚ի մերոց դաւանութենանց, և ոչ գրե-

ցաք: Կամ թէ աւելի ինչ գրեցաք զոր ոչ ունիմք, որպէս պի ընդունելի լինել առ ի ձէնջ, ընդ անհատատիցն և հերձուածողացն ընկալցուք զպատասխան առաջի ատենին քրիստոսի. քանզի հաւատ ծածկեալ, կամ կնճռաւորեալ, ոչ է հեռի յանհաւատութենէ. և որ ոք յիտ զայսոսիկ լսելոյ ի մէնջ գայթագղեսցի զարձեալ ի մեզ՝ ոչ հաւատալով ասացելոցս, ինքն տացէ պատասխանի քրիստոսի, յաւուր դատաստանին նորա, իբրև զպառակտող անդամոց նորին: Իսկ այն՝ որ զոր միանգամ լսէ և հաւատայ, և ոչ դատի, որպէս ասաց քննօղն սրտից, ընդ ճշմարիտ հաւատացելոց ընկալցի վարձս բարեաց ի քրիստոսէ Աստուծոյ մերմէ, որում փառք և զօրութիւն յաւիտեանս ամէն:

—

Ո՛յս իրրև ընթերցան, գովեցին զհաւատս Հայոց ամենայն իմաստութիւնքն Յունաց: Եւ զի յամենայնի հանճարեղ էր Ներսէս, արար և առակս խորհրդաբար ի գրոց, զի փոխանակ առասպելացս՝ զայն ասացեն ի գինարբուս և ի հարսանիս. և էր ինքն հնգ ամենայնիւ և պարկեշտ, արժանաւոր այրն Աստուծոյ:

Եւ յիտ նորա յաջորդէ զաթոռն Գրիգոր ամս քսան. սա շինեաց զգեղապաճոյճ եկեղեցին ի Կլայն և զարդարեաց զնա մեծապէս. և ապա Գրիգորիս մի ամ, Տղայն կոչեցեալ, քուերորդի նոցունց. և էր նա հասակաւն գեղեցիկ և բարիոք տեսանելով. քանզի մախողք բազում էին նորա, արկին բարեւս ի վերայ նորա եպիսկոպոսութ նախանձոտք և մատնեցին զնա ստութեամբ Լևոնի թագաւորին. և նա հրամայեաց արգելուլ զնա ի բերդ մի, մինչ քննութիւն լինի ճշմարտութեանցն վասն նորա, և ինքն գրեաց թուղթ Աբրևելս յաշխարհն Հայոց առ վարդապետս և եպիսկոպոսս, եթէ զինչ կամք իցեն վասն այնր, և մինչև պատասխան ընկալեալ, վախճանեցաւ կաթուղիկոսն այսպիսի մահուամբ. յաւուր միում տեսին զնա անկեալ ընդ պարիսպ բերդին, ունելով կտաւ մի զմիջաւ իւրով, այնպէս մեռեալ: Եւ զայս ոմանք ասէին, եթէ մա-

խողքն նորա ընկեցին եպիսկոպոսքն, որ ակն ունէին ժառանգել զաթոռն, յորոց մի ասէին զՅովհաննէս, որ յետ նորա կալաւ զաթոռն, և զԱնանիա, որ եղև հակառակաթոռ 'ի Սիւասա յիշխանութենան Սուլտանին Հռոմոց, և այլք յեպիսկոպոսաց անտի, արք վեց։ Եւ կէսք ասէին թէ 'ի գիշերի կամեցաւ փախչել 'ի բերդէ անտի, հնարեցաւ իջանել ընդ պարիսպն կտաւովն, և կտրեալ կտաւոյն, անկաւ և մեռաւ. զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք. այս արդարադատին Աստուծոյ է գիտելի, որոյ ծածուկքն մարդկան յայտնի են նմա։ Եւ ապա տէր Գրիգոր Ապիրատն ամս եօթն։ Եւ այնուհետև սկան մախողքն Գրիգորիսի զմիմեամբք ելանել. թէ ո՞ նստիցի յաթոռն Հայրապետական. և Յովհաննէսն՝ զի ընտանի էր թագաւորին Լեւոնի, բռնացաւ և կալաւ. իբրև եաես զայն միւս եպիսկոպոս Անանիա, չոգաւ նա առ Սուլտանն Հռոմոց, և ետ նմա կաշառս՝ և նստաւ կաթուղիկոս 'ի Սիւասա. զի ասէր զինքն յաղագէ կաթուղիկոսին պետրոսի, որ կայ թաղեալ անդէն. և այսպէս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի երիս, մի բռնն՝ զոր էառ Յովհաննէս, որ 'ի Հռոմկլայն, և միւսն 'ի Սիւասա՝ զոր ապստամբեցաւ Անանիայ, և միւս ևս 'ի կղզւոջն՝ որ կոչի Աղթամար, Դաւիթ անուն։

Իսկ յետ Ալէքսի կայսեր թագաւորէ Կալօժանն. և յետ նորա Մանուէլն։ Արդ՝ 'ի չԹ թուականի Հայոց, ազգն Հռոմայեցւոց զօրաժողով լեալ բիւրք բիւրուց, գիմեցին յայս կոյս Ովկիանոսի ընդ նոյնն ընդ Թիւրակ ըստ առաջին անցիցն, զոր նշանակեցաք 'ի չԹ թուականին, և մտացան զանհնարին նեղու թիւնն, զոր եցոյց որդին բեւլհարայ Ալէքսն, ոչ իմացան զնարդաձև խաբէութենան նորա, համարելով զնա հաւատակից և պաշտօնեայ քրիստոսի։ Ապա այնուհետև սոքա աստանօր, զի չհիշեցին զանցս ազնւութեան, ինքեանք առաւել խարեալք և պատրեալք 'ի նորին թուռնէն, որոյ անուն ըստ նևռիէն դերաբրիատոս կոչի, այնպէս և սորայս՝ տարօրոշ և հեռի ամենայնիւ 'ի գործս և 'ի կրօնս Իմանուէլի, Մանիլ անուն, որ գժրեայց զՀռոմայեցիսն մահարար կերակրօք և ըմպելեօք։ Բայց յաւուրս հաւուն նորա Ալէքսի կոմս ոմն ինկն Յերուսաղէմ

ՀԱնտիոք. և իբրև եմուտ ի տաճար սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ, և հաղորդ եղև պաշտամանն, երևեցաւ նմա սուրբ առաքեալն Պետրոս և ասէ՝ ի պատուհան նկուղեցւոյդ թաղեալ կայ գեղարդն, որով խոցեցին զՓրկիչն մեր, առեալ տարցես յաշխարհն քո։ Եւ նորա առեալ խնդութեամբ, եկն ի կոստանդնուպոլիս. և լուեալ Ալեքսի կայսեր, մեծարանս արար նմա յոյժ, և ետ նմա պանձս բազումս. և խնդրեաց ի նմանէ զգեղարդն, և եթող առ նմա կոմսն, և գնաց զճանապարհս իւր։

Իսկ «Ընդ թուականին յարեաւ բռնակալ ամն՝ Քուրդ ազգաւ, Սալահատին անուն, ի Մասեաց ասնէ, ծառայ լեալ Նուրտանին Մերթինայ և Հալպայ։ Սա զօր կազմեալ բազում յոյժ, չոգաւ ի վերայ քաղաքին Երուսաղէմի։ Եւ ել Թագաւորն Երուսաղէմի, Փռանգ ազգաւ, ընդդէմ նորա զօրու ծանուս, և նենգ գործեցին նմա զօրքն իւր ծուխ եղերեայ. զի տէրն Տրապօլեայ, բարեկամ լեալ ընդ Թշնամիսն, մատնէ զԹագաւորն ի ձեռս նոցա այսպիսի եղանակաւ. Էր տօն յոյժ ժամանակին, և տեղին յանջրդի. և խորհրդակից լեալ կոմսին ընդ Թագաւորին առնուլ իբրանց կայանս զապատաժն յանջրդի։ Իսկ Թշնամիքն կալան զկռնն Յորդանանու։ Իրրև խմբեցաւ պատերազմն ի միջօրեին, երիվարք զօրուն քրիստոնէից, քանզի պապակեալ էին ի ծարաւոյ, իրրև տեսին զջուրն, քարշեալ գՀեծեալսն՝ ընկեցին ի մէջ Թշնամեացն, և նոցա սուր ի գործ արկեալ, յանխնայ կոտորեցին։ Իսկ Թագաւորն Երուսաղէմի այր քաջ էր, զրաղումս կոտորեաց ի Թշնամեացն անձամբն իւրով. և եաես զի անհնար է նմա զերծանիլ, զի սպանաւ երիվար նորա, կամաւ ետ զինքն ի ձեռս նոցա. և նորա երդումն պահանջեալ ի նմանէ, զի մի այլ հանցէ նոցա սուր՝ Թողին զնա. և գնաց յաշխարհն Հռոմայեցւոց, և ինքեանք չոգան ի վերայ Երուսաղէմի, և առին զնա, և որ շուրջ զնովաւ քաղաքք, և կոտորեցին զամենեսեան. և խաւարեցաւ արեգակն դյօլով ժամս։ Եւ սիրեցին Սալահատեանք Պաղեստինի և Եգիպտոսի և Միջագետաց, և մեծ մասին Հայոց աշխարհս, ինքեանք և թոռունք իւրեանց, որ կոչին Եայեանք. յորոց էին Մելիք

գեմՀ, և Մելիք Աշրաին, և այլ սուլտանք՝ որ տիրեցին բազում աշխարհաց։

Իսկ Կիւրիկէ Բագրատունի, որ ի Լօռէ քաղաքի, զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ Վրաց, ի հաստատութեան պահէր զՀայրենիս իւր. և յետ մահուան Նորա որդիք իւր՝ դաւեալք ի Վրաց, եկեալք ի տանէ Հայրենեաց, գնացին ի Պարսիկս, Դաւիթ և Աբաս անուն, առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՁաւուշ և զՄածնաբերդ և զայլ տեղիս։ Ապա յետ աւուրց՝ առնուն դարձեալ Պարսիկք ի նոցանէ զՁաւուշ. և նոքա բնակին ի Մածնաբերդ, և Դաւիթ և Ապաս՝ մահուամբ փոխին յաշխարհէս։ Եւ յաջորդէ զտեղի հօր իւրոյ Դաւթի որդի Նորա Կիւրիկէ, այր բարեբարոյ և կատարեալ ի գործս առաքինութեան, քան զՀարս իւր. և բարւոք փոխեալ յաշխարհէս, թողու ժառանգակալ զորդի իւր զմանուկն Աբաս երկոտասանամեայ։ Սա առնու իւր կին զդուստր Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Զաքարիայ, որդւոյ Վահրամայ, զքոյր մեծամեծ իշխանացն Զաքարէ և Իւանէ, Ինանայ անուն. սոցա գործք յոլով են, յիւրաքում տեղւոջն նշանակեսցուք. և կացեալ Աբաս ամս երկու ընդ ամուսնոյն իւրոյ, վախճանի ամաց ընդ[illegible] և տասանց. սորա զաւակ ոչ գոյր ի կնոջէն իւրմէ։ Իրրև ետես քոյր Նորա, Ֆիւրինայ անուն, եթէ բնաջինջ եղաք յազգէ՝ անհնարին սգով վարանէր։ Ապա ասացին նմա, եթէ է կին մի, որ ունի մանուկ մի ստնդիայ յերջօրէն քաւմէ, ապա զուարթացեալ կնոջն, առնու զմանուկն և սնուցանէ, և անուանեաց զանուն Նորա Աղսարթան, որ եղև ժառանգակալ Մածնաբերդոյ. այր աստուածապաշտ և քահանայասէր։ Սա որ եհաս յաւուրս մեր, սորա ի ծերութեանն ցաւեցին ոտք. ընդ սա խարէութեամբ վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին, զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զկղեցին հրաշազան ի վանքն՝ որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր բերդն առաջնորդութեամբ և ձեռնադրութեամբ արք եպիսկոպոսին Ցոհանիսի Ցուենոյ քաղաքին Շամքորոյ, և Գարդմանայ, և Երգեվանից, և Ցերունականին, և Ցաւշոյ, և այլ կող-

մանց իշխանութեան վահրամայ իշխանի։ Եւ եղև աւարտումն եկեղեցւոյն. որ օծաւ և կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածածնին ՚ի ոչ՚ի թուականին Հայոց։ Այր սուրբ և առաքինի և բարեգործ էր եպիսկոպոսն Յովհաննէս, որ յոլով քառասունս անսուաղ պահէր։ Իսկ Դաւիթ իշխան նոր բերդին խարեաց զմանուկն Աղսարթան և փեսայացոյց զնա ՚ի դուստր իւր. և ինքն տիրեաց Մածնաբերդոյ, և ապա նման ղդուստր իւր ՚ի նմանէ։ Իսկ Աղսարթանայ իւր արարեալ զրնակիչս իւր բերդին, յանկարծակի յղացեալ ժամու ըմբռնեալ զԴաւիթ հանդերձ ամենայն ընտանեօքն հանին արտաքս ՚ի բերդէն. և նոյն զբերդն յԱղսարթան։ Եւ նա յետ ժամանակաց կենդանութեամբ իւրով ետ զիշխանութիւնն իւր յորդին իւր Կիւրիկէ, և ինքն կրօնաւորացաւ ՚ի վանքն, որ կոչի Գետաւիկք։ Եւ Կիւրիկէին եղեն որդիք. անուանք նոցա՝ միոյն Բահլաւան, և միւսոյն Թաղիադին, և երրորդին Աղսարթան։

Վասն նահապետականին Լեւոնի, որ ՚ի կողմանս Հաշտենից։

Որ ինչ մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս՝ երկոք աշխատութեան հաւաքեալ ՚ի նախագրելոց։ Իսկ որ առաջի կայս մեզ ասպարէզ պատմութեանս՝ է որ ականջալուր, և է որ ականատես. քանզի իրրև մեծ իշխանն Թէոդորոս մեռաւ, որդին Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդիայ՝ որդւոյ Թագաւորազին Ռուբինայ յաշխարհին Սիւնեաց, էառ զիշխանութիւնն եղբօր որդի նորին, Ռուբէն անուն, որդի Սահփանայ, զոր սպան Անդրոնիկոս նենգիւ զօրավարն Հռոմոց. և յետ սակաւ ժամանակաց, վախճանեցաւ և նա, և էառ զիշխանութիւնն Լեւոն, այր քաջ և պատերազմող։ Սա ընդ տիրն իսկ և իսկ ընդարձակեաց զսահմանս տէրութեանն իւրոյ, զի ետ նա պատերազմ ընդ շուրջանակի յազգն և յաղթեաց քաջութեամբ ըստ անուանն, առիւծաբար, զի Լեւոնն՝ առիւծ կոչի։ Իրրև տեսին զյաջողութիւն նորա բռնակալքն Թուրքաց և Տաճկաց, որ

Սուլտանք անուանին, ժողովեցաւ ՚ի վերայ նորա Սուլ-
տանն, որ իշխէր Հալպայ և Դամասկոսի, անթիւ զօրու
և զինու։ Եւ լուեալ Լեւոնի իշխանաց իշխանի զդիմումն
՚ի վերայ իւր պլաղուոյն, ածապարեալ հաւաքեաց զզօրս
իւր և յանկարծակի եհաս ՚ի վերայ նոցա, որպէս զար-
ծուխս սլացմամբ՝ յերամս հաւուց, և եհար զնոսա ՚ի հա-
րուածս մեծամեծս. և Սուլտանն փախստական լեալ, մա-
ղապուրծ զերծաւ ՚ի նմանէ. այն որ խրոխտանօք գայր
՚ի վերայ նորա, ծառայեցուցանէր զնա։ Եւ զայն գործ
քաջութեան նորա տեսեալ շրջակայ ազգացն Ցաճկաց, դո-
ղային ՚ի նմանէ, և հարկէին նմա. և այսպէս բռնացաւ ՚ի
վերայ ամենեցուն։ Եւ իբրև նստաւ յաջողեցաւ նմա տէ-
րութիւնն առաւել քան զնախնիս իւր, խորհեցաւ այնու-
հետև ընդ իշխանսն իւր և ընդ մեծամեծս՝ թագաւորել։
Եւ առաքեաց ՚ի տիւզերահռչակ քաղաքն Հռոմայեցւոց
առ ինքնակալ կայսրն և առ Պապն, զի տացեն նմա հրա-
ման և թագ թագաւորական, զի ոչ կամեցաւ նա, թէ
այլ ումեք ազգի երևեսցի նա հնազանդ վասն թագի, բայց
թէ ազգին Փռանգաց. միանգամայն և պարծանս իւր վար-
կաւ զսուրբ առաքեալսն զՊետրոս և զՊօղոս, որ կան ՚ի
Հռոմայեցւոց քաղաքին, որպէս թէ ՚ի նոցունց առեալ
զօրհնութեան պսակն։ Եւ առաքեն նմա կայսրն և Պապն
Հռոմայեցւոց թագ ազնիւ՝ զառաջին թագաւորացն, և Ար-
ծուէս մի պատուական՝ այսինքն արքեպիսկոպոս, դնել
զթագն ՚ի գլուխ նորա, երիս իրս պահանջել ՚ի նմանէ.
տօնել զտօն Ցեառն՝ և ամենայն սրբոց, յորում՝ աւուր
հանդիպի, և միշտ յեկեղեցւոյն կատարել զաղօթսն տուր-
ջեան և գիշերոյ, զոր ՚ի վաղուց հետէ ոչ առնէին Հայք
՚ի հինահարութեանցն խմայէլի, բայց միայն ՚ի ժամ սուրբ
պատարագին. և ոչ լուծանել զձրագալոյցսն ծննդեան և
յարութեանն, բայց միայն ձկամբք և ձիթով. և յորժամ
առնիցէք զայդ ոչ ինչ փոյթ մի առնիցէք զարոց և զընծայից կայսերն և Պապին վասն թագիդ. ապա թէ ոչ առ-
նիցէք՝ հրաման ունիմ, ասէ, անչափ գանձս առնուլ ՚ի
ձենջ ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց։ Իսկ
Լեւոնի կոչեալ զկաթուղիկոսն և զեպիսկոպոսունսն հար-

ցանէր. Թէ զինչ պատասխանի տացէ պատգամին Հռոմայեցւոց, և նոքա ոչ հաւանեցան առնուլ զնդիրն. և ասէ ցնոսա Լևոն՝ դուք մի՛ ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճելոյ զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ: Եւ պատասխանի արարեալ Լևոնի, ասէ ցեպիսկոպոսն Հռոմայեցի. զոր ինչ հրամայէ ինքնակալ կայսրն և մեծ Պապն անյապաղ առնեմք զամենայն: Եւ նորա երդուեալ պահանջեալ՝ի նոցանէ երկոտասան եպիսկոպոսաց, և հաւանեցոյց Լևոն զեպիսկոպոսունսն յանձն առնուլ զերդումն: Եւ արարին եպիսկոպոսքն զբան երդմանն, յորոց մի էր ՆերսԷս եպիսկոպոս Տարսոնի Լամբրոնեցի, զոր վերագոյն յիշեցաք. և Յովսէփ կողմանցն Անտիոքու առաջնորդ վանացն, որ կոչի Ցեսուանց. և Յոհաննէս՝ որ եղև կաթուղիկոս, և Անանիա՝ որ եղև հակառակաթոռ՝ի Սևաստ, և այլք ընդ սոսա: Ապա եղև ժողով բազմութեան յոյժ զօրապետաց և զօրաց աղգաց աղգաց պատրիարգն Ցունաց՝ որ նստէր՝ի Տարսոնի, և կաթուղիկոսն Ասորւոց՝ որ նստէր՝ի վանս սրբոյն Պարսեմայի և՝ի սահմանս Մելտենւոյ, և կաթուղիկոսն Հայոց ամենայն եպիսկոպոսօք, և թագաւորեցուցին զԼևոն, և եղեն ընծայարերք նորոգ թագաւորին կացեալ շրջակայ աղգքն:

Եւ լուեալ կայսերն Ցունաց, եթէ եառն Փռանգք թագ Լևոնի, առաքեաց և նա ընծայս և թագ գեղեցիկ, ոսկւով և ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ, և ասէ՝ զթագն Հռոմայեցւոց մի դիցես՝ի գլուխ քո, այլ զմերդ՝ զի առ մեզ հուպ ես քան զՀռոմ: Իսկ թագաւորն Լևոն, այր խմաստուն էր, ոչ խոտեաց և ոչ զմի ոք յերկոցունց թագաւորացն զՀռոմայն կամ զՅունաստանդնուպօլսեայն, այլ ըստ կամաց նորա արար պատասխանի, և սիրով ընկալաւ զնկեալն. եւ տուրս մեծամեծս բերողաց թագին, և եղև պսակեալ յերկոցունցն. և էր նա բնութեամբ բարի, ողորմած, աղքատասէր, սիրող եկեղեցեաց և պաշտօնէից Աստուծոյ. կարգեր վանորայս ընդ ամենայն կողմանս տէրութեան իւրոյ և բազմացուցանէր զպիտոյս նոցա, զի մի՛ իւիք կարօտիցին ըստ մարմնոյ բաւականին. այլ զի միայն պաշտաման և աղօթից պարապեսցին, յորոց մի է՝ի վանո-

բայիցն, Ակներն կոչեցեալ վանք, զոր կարդեաց նա հրեշականաւն, որ մինչև ցարդ ևս վարին նովին կարգադրութեամբ, զոր նայն կարգեաց, զամենայն աւուրս շաբաթուն պահօք կատարել, և միայն լուծանել զշաբաթի և զկիւրակի ձկամիւք կամ կթեղինօք։

Եւ այսպէս բարեկարգութեամբ հաստատեր զևր թագաւորութիւնն բարեպաշտն Լևոն, և էր նա ամենայն իրօք բարերագոյն, բայ միայն միով մասամբ. զի էր նա իգասէր, և ևթող նա զկինն իւր զառաջինն՝ զոր ունէր յիշխանութեանն, և էառ զդուստր արքային Կիպրոսի, Փռանգ ազգաւ, զի լեցի նմա թիկունք և օգնական։

Վասն եղև զի չոգաւ նա ՚ի Կիպրոս կղզի ՚ի տեսութիւն աներաց իւրոց։ Եւ լուեալ զայն թշնամեաց նորա, որք ՚ի ցամաքի, ոչ ինչ կարէին ազդել նմա, պատրաստեցին նաւս բազումս, զի ՚ի ծովու նենգեսցեն զնա։ Եւ լուեալ զայն արքային Լևոնի, գարձաւ անդրէն յետս ՚ի Կիպրոս, զի էր ՚ի ճանապարհի ՚ի վերայ ծովուն. և առ իւր նաւս պատերազմականս, և եկեալ ՚ի գարանն, որ գործեալ էր նմա նաւաց բազմաց. և զի այր իմաստուն էր, ծանեաւ թէ, յորում նաւուցն իցէ գլխաւորն, ևՀար զնա արագաթև նաւովն և ջրասոյղ արար զամենեսեան, և մնացեալ նաւքն փախեան, և անկաւ ահ նորա ՚ի վերայ ամենեցուն հեռաւորաց և մերձաւորաց։

Եղև երբեմն, զի Սուլտանն որ տիրէր կողմանցն Հալապայ, զօրաժողով եղև ՚ի վերայ նորա յաւուրս վատկացն, և յղեաց առ Լևոն արքայ պատգամս այսպէս. Եթէ ոչ հնազանդեալ հարկեացիս ինձ ծառայութեամբ, բազմութեամբ զօրաց իմոց ՚ի սուր սուսերի մաշեցից զամենայն բնակիչս երկրի քո, մայր առ մանկանն, և զտուդ ձեր՝ յորում ուրախանայք քրիստոնեայդ պատուելով զդա, որպէս թէ յարութիւն քրիստոսին ձերոյ իցէ, դարձուցից զդա ՚ի սուգ ձեր, և արարից զի զպատրաստեալ կեռակուրդ ձեր վասն ծնդիդ, ուտիցէք զայդ ՚ի վերայ ձեոյ։ Եւ իբրև առաքեաց զայս՝ յինքն առեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց, բանակեցաւ առ սահմանօք նոցա, մնայր գալոստեան պատգամին։ Իբրև դիտաց արքայն Լևոն զգալ պատ-

գամին և զզօրաժողով լինել այլազգեացն, հրամայեաց զգնեսպանան յայլ կողմ շրջեցուցանել աշխարհին պատճառանօք, որպէս թէ արքայ անդ իցէ. և ինքն աճապարեալ ժողովեալ զզօրս իւր, և ընդ այլ կողմ ել՝ի վերայ նոցա. և յեղակարծ ժամու անկաւ՝ի վերայ նոցա, և եհար զնոսա հարուածս մեծամեծս, և մաղապուրծ փախեաւ Սուլտանն: Եւ Լևոնի արքայի առեալ զաւար բանակին այլազգեաց, հանդերձ վրանօք նոցա, և զգերիսն ամենայն, եկն դանակեցաւ յաշխարհին իւրում առ ափն գետոյն, և հրամայեաց ղօրայ իւրոց կանգնել զվօրանս այլազգեացն, և զևրաքանչիւր գրօշս կանգնել՝ի դուռն խորանի իւրոյ. և ապա հրամայեաց կոչել զգնեսպանսն. և իբրև եկին՝ տեսին զվրանս և զվօրանս զօրացն իւրեանց և զնշանակ գրօշից իւրաքանչիւր գնդից, և զարմացան հիացմամբ մեծաւ, զի ոչ գիտէին զնգնալն: Ապա իբրև իմացան, դիմեցին յոտս թագաւորին, և զապրուստ անձանց խնդրէին: Իսկ արքայ մարդասիրեալ առ նոսա, շնորհեաց նոցա կեանս, և առաքեաց զնոսա առ տէրն իւրեանց, զնոյն հարկ զոր պահանջէր Սուլտանն յարքայէն, զնոյն և ևս յաւելեալ եդ՝ի վերայ նորա. և ծառայեցոյց զյալազգիսն. և եղև թագաւորելն նորա «ի՞ղ թուականին Հայոց:

Վասն երկանացն որ յԱրևելս Հայաստանեայց Գաւթաբէնն և Խառնէի եղբօր նորին:

Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լևոնի Հայոց արքայի էին յԱրևելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բրնպատ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաքարիայ, որ հատուածեալ՝ի քրմաց՝ի Բարիրական ևլէն, անուն առաջնոյն Զաքարէ, և երկրորդին Խառնէ, արք քաջք և ճոխք իշխանութեամբ, պատուեալք՝ի թագուհւոյն Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գէորգեայ քաջի, որդւոյ Դաւթեայ: Եւ Զաքարէ էր զօրավար Վրաց և Հայոց՝ որ ընդ ձեռամբ թագաւորին Վրաց: Իսկ Խառնէ՝ Ամթաբակութեան պատուով. սոքա բաղում մարտս քաջութեան

ցուցին. քանզի զբաղում աշխարհս Հայոց՝ զոր ունէին Պարսիկք և Տաճիկք, առին ՚ի նոցանէ Յինբևանս, զգաւառսն՝ որ շուրջ զծովովն Գեղարքունոյ, զԱրտաշէր, և զԱյրարատ, և զԴուին, և զԱնբերդ, և զԱնի քաղաք, և զկարս, և զԱյոց ձոր, և զաշխարհն Սիւնեաց, և որ շուրջ զնովաւ են բերդք, և գաւառք. Հարկատուք արարին և զՄուշտանն կարնոյ քաղաքին. աւերեցին և զբաղում գաւառս Պարսից, և զԱտրպատական. ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց: Այսպէս և միւս իշխանն, Զաքարէ անուն, և եղբայր իւր Սարգիս, Հայրն Շալուէի և Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն, ձեռնտուութեամբ նոցին, առին և նոքա բազում գաւառս ՚ի Պարսից, և զբերդս ամուրս զԴարդման, զքարհերձ, և զբերգևանք, զՑաւուշ, զԱծարեթ, և զՏէրունականն, զԴագ, և զՇամքոր քաղաք ՚ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ, Հայր Սաղոմոնին, պապն Վահրամայ, և Զաքարէի և Իւանէի:

Եւ այսպէս յաջողեցաւ նոցա ՚ի վերուստ յաղթութիւն նոցա, զի համրաւ քաջութեան նոցա եւ բնդ բազում գաւառս, և բազում ազգք հարկէին նոցա, որ սիրոյ աղաչեալ, և որ երկիւղիւ, շինեցան բազում վանորայք, որ ՚ի վաղուց ժամանակէ անտի աւերեալ էին ՚ի հեթինէն Իսմայէլի, վերստին նորոգեցան եկեղեցիք, և պայծառացան դասք պաշտօնէից, շինեցան և նոր վանորայք և եկեղեցիք, որ ՚ի հնոցն չէր էին լեալ վանք, բնդ որս և հռչակաւոր վանքն՝ որ Գետիկն կոչի, ՚ի գաւառին Կայենոյ, զոր շինեաց սուրբ վարդապետն Մխիթար, զոր Գոշն կոչէին, շինեալ հրաշալեաւ եկեղեցի գմբեթայարկ երկնանման, և կնքեալ զեկեղեցին, և օծեալ յանուն սուրբ Աստուածածնին, տաճար փառաց Ցեառն՝ բնակարան բանաւոր հօտին Քրիստոսի:

Եւ իբրև այսպէս յաջողեցաւ նոցա իշխանութիւնն, զի հարին զՄուշտանն, որ շահի Արմէն կոչեր: Ապա կամեցան առնուլ և զՀոյակապ քաղաքն Բդնունեաց՝ զԽլաթն, և զոր գումարեալ պաշարեցին զնա, և մերձ էին յառնուլ: Ապա ելեալ իշխանն Իւանէ, եղբայր զօրավարին,

զբօսանաց ինչ աղագաւ 'ի զննին պարսպին և յանխնաստ շրջին՝ գթնաց սոք երիվարին 'ի խորխորատն՝ որ թագուցեալ էր, և ընկէց զնա ներքեր. և տեսեալ արանց քաղաքին, յարեան 'ի վերայ նորա, և ձերբակալ արարեալ, տարան զնա 'ի քաղաքն. և եղև 'ի քաղաքին մեծ ուրախութիւն. և խնդրն աղաչուցին Սուլտանին զմիրըն-նուամն նորա. ընդ որ կարի յոյժ ուրախացեալ, հրամայեաց առ ինքն ածել: Եւ լուեալ զօրավար Զաքարիայի, յղեաց առ քաղաքացիս բանս սպառնալեաց և ասէ. Եթէ հանէք զեղբայրդ իմ 'ի քաղաքէդ յայդմանէ, և կամ կորուսանէք, զՀող երկրիդ՝ 'ի կողմանս վրաց տամ տանել, և անմարդ արարից զձեզ: Եւ երկուցեալ նոցա՝ ոչ ետուն տանել առ Սուլտանն, որք էին 'ի կողմանս Դամասկոսի և յեգիպտոսի. որոց անուանքն էին Կուզ և Մելիք Քամլ և Աշրաֆ, յաղթէ Սալահատնին, որ առ զԵրուսաղէմ: Ապա արարեալ սէր ընդ միմեանս, խնդրեցին զդուստր Խանէի 'ի կնութիւն. եղև որպէս խնդրեցին. առին պատանդս և արձակեցին զԽանէ: Եւ նորա երթեալ 'ի տուն իւր, առաքեաց զդուստր իւր, որ եղև կին Կղզին, և յետ նորա Աշրաֆին: Բազում օգուտ եղև գալ կնոջն 'ի տուն Սուլտանացն, զի դիւրեցին քրիստոնէիցն, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ևս առաւել երկրին Տարսոնոյ. զի վանորայքն՝ որ անգ էին, ընդ Հարկիս էին, թէթևացուցին զսակ հարկին, և կիսոց զամենն իսկ թողին. և հրամայեցին այնոցիկ, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց են, ոչ զրկել կամ նեղել զճանապարհորդս, որք աղօթից աղագաւ երթային Երուսաղէմ, ևս առաւել ընդարձակեցին ազգին վրաց. զի Խանէ խոստացաւ յայտնդն քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին վիրք. զի սիրեաց նա զիաուս մարդկան առաւել քան զիաուսն Աստուծոյ, հրապուրեալ նա 'ի թագուհւոյն՝ որ թամարն կոչէր, 'ի դստերէն Գէորգեայ: Իսկ Զաքարէ յուղարկութեանն եկաց, զոր գաւանեն Հայք. վասն այսորիկ առաւել մեծարեին զվիրս. զի անհարկ էին նոքա յամենայն քաղաքս նոցա և Երուսաղէմ ևս. և էր անուն կնոջն թամթայ: Եւ այսպէս եղև սէր և միաբանութիւն ընդ թագաւորութիւնն վրաց և ընդ իշխանութիւն Սուլտանաց:

Վասն ժողովոյն ղոր արար Ներսիսի վասն խնդրոյ ինչ եղոյ:

Ետ այսորիկ իբրև խաղաղացուցին զաշխարհս իշխանութեան իւրեանց յամենայն հնից, և բաղմացան վանորայք, և պայծառացան պաշտամունք եկեղեցւոյ, այլ ինչ էած զմտաւ իշխանն Զաքարէ. զի տեսանէր զղօրս վրաց, որ ընդ թագաւորին իւրում, զի բաքանչիւր ոք ի նոցանէ ունէր ընդ իւր քահանայս, և յամենայն տեղիս մատուցանէին պատարագ. և ինքն ոչ ունէր եկեղեցի ի ճանապարհի, զի չէր սովորութիւն Հայոց ի բաղում ժամանակաց հետէ, յորմէ բարձան իշխանքն Հայոց մեծամեծք ի պարսից և յհմայէլացւոց բռնութենէն: Եւ նախատէին վիրք զՀայք, ոչ ունել եկեղեցի ի ճանապարհի, և անհաղորդ մնալ նոցա, և ոչ տոնել զտօնս վկայից Աստուծոյ յիւրաքանչիւր աւուր կատարմն. վասն այսորիկ կարի յղժ ցաւ էր նմա: Ապա հարցանէր զմեծ վարդապետն Մխիթար, որ Գոշն կոչէին, ղչինող վանիցն Գետկայ, որ էր հայր խոստովանութեան նմա, և ասէր թէ ոչ երբէք եղեալ է թագաւորացն մերոց, կամ իշխանացն ի պետս ճանապարհաց եկեղեցի, տեղի պաշտաման և պատարագի, հարցանէր և զայլ վարդապետաց, և նոքա ասացին նմա զայն, որ առ մեծազօր արքային Տրդատաւ վրանն և սեղանն, զոր շրջեցուցանէին յարքունական բանակին, և որ առ սրբովք վարդանամբք, որք զմկրտութիւնն և զհաղորդութիւնն կատարէին ի մէջ բանակին, և զայն զոր գրեցին սուրբ վկայքն Հիպոլիտոս և Փիլոթէոս առ Ցակոբոս երէց, եթէ առեալ ընդ քեզ զպատս պատարագիդ և զեղջիւր իւղոյդ, եկեսցես առ մեզ. և այլ բազումք, որ նման են սոցին: Ապա ասէ ցնոսա մեծ ղօրավարն. տուք և ինձ ՀՀրաման. զի և ես շրջեցուցից զկնի իմ քահանայս և վրան պատարագի: Ասէ ցնա մեծ վարդապետն. մեք ոչ կարեմք առնել զայդ առանց Հրամանի կաթուղիկոսին Հայոց, և թագաւորին Լևոնի: Ապա գրէ թուղթ և առաքէ

դեսպանս առ կաթուղիկոսն Հայոց, Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապստամբ էր ի թագաւորէն Լեւոնէ ի Հռոմկլայն վասն իրիք պատճառանաց։ Նմանապէս գրէ և առ Լեւոն թագաւորն, և ծանուցանէ նմա զլինդիրն։ Եւ նա նստուցեալ էր զտէր Դաւիթ կաթուղիկոս փոխանակ Յովհաննիսի, որ ապստամբն էր յաշխարհէն Միլիկեցւոց ի վանքն, որ կոչի Արքակաղին։ Ապա ժողովեալ արքային Լեւոնի զվարդապետս և զեպիսկոպոսս իւրոյ իշխանութեանն, հարցանէր վասն խնդրոյն Զաքարէի։ Եւ նոքա յանձն առին, զի մի՛ երկեր նա արտաքոյ ուղղափառ հաւատոյն, որպէս զերջայր իւր. գրէն թուղթ յԱրևելս այսպէս. Մեծ սպարապետ և շահնշահ արևելեան կողմանցն Զաքարիայ, ի խնդիր եղեալ եղծեալ և աղաւաղեալ կարգաց քրիստոնէից, որ ի սորկութենէ պլասեռից՝ ժողով արարեալ վարդապետաց և եպիսկոպոսաց, և հարց, և երիցանց, որ քննեալ գտին զլինդիրս նորա համաձայն Աստուածային գրոց։ Ապա առաքեաց առ քրիստոսասպակ արքայն Հայոց Լեւոն, որ ի կողմանս Արևմտից, յաշխարհին Միւրիկեցւոց։ Եւ նորա ժողով արարեալ ի մայրաքաղաքն Սիս զկաթուղիկոսն Դաւիթ հանդերձ վարդապետօք և եպիսկոպոսօք և ճգնաւոր միանձամբք, գտին ըզ խնդիրս նորա համաձայն առաքելական կանոնաց, և ոչ արտաքոյ։ Վասն որոյ գլուխս կանոնաց գրոշմեալ առաքեցին թուով ութ, որ են այսոքիկ. Առաջին մատուցանել զպատարագն սուրբ գպրաւ և սարկաւագաւ, որպէս օրէնն է։ Երէց տանել զսուն աւետաց սրբոյ Աստուածածնին ի վեց Ապրիլ ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի. և զսուն փոխման նորին տասն և հինգն Օգոստոսի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի. և զսուն սրբոյ խաչին տասն և չորս Սեպտեմբերի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի։ Նոյնպէս և զայլ սուն վկայից, յորում աւուր և հանդիպի ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի։ Երէց պահել զշրագալոյց սուրբ յայտնութեանն և զյարութեանն մինչև ցերկոյն պահօք, և ոչ այլ իւիք լուծանել, բայց միայն ձկամրիք և ձիթով։ Երէց ընդունել զնկարագրութիւն պատկերի Փրկչին, և ամենայն սրբոց. և մի՛ խոտել զնոսա իբրև

զպատկեր Տեթանոսաց։ Հինգերորդ պատարագ մատուցանել և կենդանեաց։ Վեցերորդ կրօնաւորաց՝ միս ոչ ուտել։ Եւ եօթերորդ ձեռնադրել դպիր, և ապա յետ բազում աւուրց սարկաւագ, և՝ ի կատարել Հասակի ապա քահանայ։ Ութերորդ միաբան կալ՝ ի վանսն, և առանձին իրս ոչ ստանալ։ Չայսոսիկ, և որ նման սմին գրեցին Ժողովն Արևմտից, և առաքեցին Արևելս առ Զաքարիայ։ Իսկ կաթուղիկոսն Յովհաննէս՝ որ՝ ի կլայն Հռոմայական, վասն ընդ միտ մտանելոյ իշխանացն Արևելից, առաքեաց վրան մի գմբեթայարկ եկեղեցաձև, և կազմողս և յօրինօղս նմին, և սեղան մարմարեայ, և այլ սպաս պատարագաց, և եպիսկոպոս մի, Մինաս անուն, և սարկաւագ և դպիրս, և քահանայս գեղեցկաձայնս, ասացօղս պատարագին. որք եկեալ յանդիման եղեն Ամիր սպասալարին՝ ի քաղաքն Լօռէ, և առաջի կացուցին նմա զհրամանս կաթուղիկոսին և զթուղթս նորին և զընծայսն։ Նմանապէս և յարքայէն Լևոնէ, և՝ ի կաթուղիկոսէն Դաւթէ եկին դեսպանք և հրամանաբերք։ Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Զաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել՝ ի Լօռէ քաղաք զեպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ զՔրիգորէս, զեբեռանց ազգական, և զեպիսկոպոսն Անւոյ, և զեպիսկոպոսն Բջնոյ, և զԴվինայ, և զկարուց, և զայլս որք դիպեցան։ Նոյնպէս և զվարդապետս և զառաջնորդս վանորէից հանդերձ քահանայիւք և այլ աշխարհական ամբոխիւ, կամեր կանգնել զվերանն և պատարագ մատուցանել։

Եւ էին՝ ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք, որ Գոշն կոչիւր, շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն և հեզ, և վարդապետն ուսմամբ Հռչակեալ Իգնատիոսն, և Վարդան, և Դաւիթ քաջայրեցին՝ ի Հաղբատայ, Յովհաննէս Հայր Սանահնին, որ զկնի մահուան Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին, սնուցող նոցուն իշխանացն. Գրիգոր՝ զոր Մռնռնիկն կոչէին, ՝ի կնչառուածոյ, Տուրքիկն՝ ի թեղինեաց, որ բարւոք կարգաւորեաց զվանքն, զամենայն ինչ հասարակաց լինել, և առանձին ինչ ոչ ստանալ։ Եղիայ՝ ի Հաւուց Թառոյ, այն՝ որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց

ընդ մի բերան հնչել. եթէ բարձր և թէ ցած. և ոչ հարստահարել ընկեր զընկեր. Գրիգոր Դիվնացին. Սարգիս միականացն ՚ի Սևանայ. այսոքիկ արք երևելիք և այլք բազումք. Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ, Վրթանէս Բջնոյ և Դվինայ, Սարգիս աթոռակալ Անւոյ, Յոհաննէս Կարուց, և այլք յոլովք աստի և անտի, հանդերձ երևելի քահանայիւք վանաց և քաղաքայ և գիւղից.

Իսկ իրրև գիտացին և լուան գրամանս կաթուղիկոսին և Գրիգորին, ոմանք հաւանեցան, և կէսք ոչ. և այսպէս անմիաբանք լեալ, քակտեցան ՚ի միմեանց. ոմանք գիշերի գաղտագողի գնացին միմեանց մեղադրելով: Իսկ իշխանն Զաքարէ առաքեաց ՚ի վանորայն որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ, և տայր բռնութեամբ առնել զտօն փոխման Աստուածածնին, և վերացման սուրբ խաչին, ոչ ՚ի կիրակէի՝ որպէս սովորն էին, այլ գպատկերն գինչ օր և էր. բազում անմիաբանութիւնք և կռիւք էին յեկեղեցիս, և լինէր փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն. և փոխանակ սիրոյ՝ որ ընդ միմեանս, ատելութիւն. մինչև ՚ի սուր ևս մտաբերել միմեանց: Ապա առաքեաց Զաքարիայ զեպիսկոպոսն Մինաս, որ եկեալ էր ՚ի կաթուղիկոսէն ՚ի Հաղբատ իւր պաշտօնէիւքն. զի և անդ զնոյն արասցեն. և մինչ գայր նա հուպ ՚ի վանքն, առաքեաց Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ առ՝ որք սաստիկ հարին զնա բրօք, և զպաշտօնեայս նորա սաստիկ. և վերս ՚ի վերայ եգեալ թողին կիսամահ, և զջորիսն՝ որք էին ընդ նմա բեռնակիրք. գահավէժ արարեալ՝ սատակեցին, և բարձեալ զեպիսկոպոսն մահճօք տարան առ Զաքարէ: Եւ նորա տեսեալ բարկացաւ յոյժ ՚ի վերայ Գրիգորիսի, և հրամայեաց ըմբռնել զնա՝ մինչու չափ սպառնացեալ ՚ի վերայ նորա: Եւ նա փախստական գնացեալ յաշխարհն Կարնոյ ՚ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար, ապաւինեալ ՚ի նմա, զի գիտէր թէ մեծ համարձակութիւն ունի նա առ Զաքարէ, և ճողոպրեցաւ այն անգամ ՚ի ձեռաց նորա. և յետոյ ըմբռնեալ զնա ՚ի կեչառաս, և եդ զնա ՚ի բանտի, և զՅոհաննէս կացոյց փոխանակ նորա եպիսկոպոս Հաղբատայ. այն՝ որ յառաջ եթող զաթոռն,

և գնաց ՚ի Խաչէն։ Եւ այր առաքինի էր Յովհաննէս, և բազում գործս արժանի յիշատակի գործեաց նա ՚ի Հաղբատ, ընդ որս և զհռչակաւոր գաւիթն եկեղեցւոյն շինեաց, որ հիացուցանէ զանասունս. և այսպէս շինութիւն ունէր զկեղեցիս Արևելից. քանզի ՚ի բազում ժամանակաց հետէ չէին սովոր առնել, զոր ինդրէր նա. ոչ զտօնս իւրաքանչիւր աւուր, զի մի պատճառաւ տանին լուծցին պահքն, և զպատարագն աւուրբ ոչ մատուցանէին սարկաւագաւ. այլ միմեանց քահանայքն սպասաւորէին, կարծեմ թէ զայս սովորութիւն էին կալեալ ՚ի բռնութենէն Տաճկաց, որ ոչ տային համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից. այլ և ոչ զդրունս եկեղեցեաց իշխէին թողուլ ՚ի բաց ՚ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն, զի մի ոճիռս ինչս գործեսցեն այլազգիքն. և ոչ զայլն զոր նա ախորժէր։

Վարձեալ ժողով հրամայէր առնել ՚ի մայրաքաղաքն ԱՆի, որ ՚ի Շիրակ գաւառի, և ժողովեցան վերոյգրեալ Եպիսկոպոսքն և վարդապետքն և ևս յոլովք։ Գրեաց Զաքարիայ առ վարդապետն Մխիթար, զի և նա գայցէ ՚ի ժողովն։ Իսկ նա պատճառեաց զհիւանդութիւնն և զանկարողութիւնն, և գրեաց պատասխանի այսպէս. Եթէ զոր ինչ առնեն գոքա և կամին, համաձայն եմ և ևս այնմ, և աղաչեմ զքեզ ՝ մի ինչ աւելի աշխատ առներ զիս, զի չեմ կարող։ Իսկ Զաքարէ կոչեաց զժողովն, և ինդրէր ՚ի նոցանէ ձեռագիր՝ զի արասցեն՝ զոր ինդրէր նա, և նոքա ասեն. անհնար է մեզ՝ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ. զի այսպէս կոչէին զնա սակս պատուոյ. և նա ցուցեալ զձուղրն, ասէ՝ աւասիկ նա. այս ձեռագիր նորա է և նա սա, և զձուղրն ոչ ետ ցնոսա, եթէ զինչ գրեալ էր նմանակ։ Իսկ ժողովն խնդրեաց ՚ի նմանէ ներումն. մինչ ինքեանք առաքեսցեն առ նա, զալ նմա ՚ի ժողովն. և առաքեցին առ վարդապետն Մխիթար, և աղաչէին զնա զալ ՚ի ժողովն. զի միարան պատասխանի արասցեն զօրավարին. և գրեցին թէ զանկարուժիւն մարմնոյ մի ինչ պատճառեր, եթէ ՚ի ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան ընդ առաջին աւուրբ վարդապետացն նկեղեցւոյ կարգեսցուք զյիշատակս քո։ Եւ իբրև ընթերցաւ զձուղրն ժողովոյն, վազ-

վաղակի յարեաւ և գնաց զկնի կոչնականացն. և էր առաւօտքն ձմեռնային. և տէն Ծննդեան և Յայտնութեան Յիսուսի Քրիստոսի մերձեալ։ Իբրև գիտաց զօրավարն, եթէ գայ նա, առաքեաց իշխան մի ՚ի քաղաքին դուրս. զի յորժամ գայցէ՝ մի թողացուսցեն զնա երթալ ՚ի ժողովն, այլ առ ինքն տարցեն։ Եւ նախ քան զգալն նորա, կէսք հաւանեալ էին առնել զնդիրն, այնքիկ, որ եպիսկոպոս էին յիշխանութեանն. զի մի անկցին յանիծոյն. և կէսք ոչ։ Իբրև ևկն վարդապետն, առեալ իշխանն զերասանակս երիվարի նորա, տարաւ զնա առ զօրավարն։ Իբրև գիտացին ժողովն, եթէ ոչ թողին զնա առ ինքեանս, առաքեցին զվարդապետն ՚ներսէս՝ այր առաքինի և ողջախոհ, որ յետոյ առաջնորդ եկաց կենդանւոյ զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորի, որ Մոնոնիին կոչիւր, զի երթեալ առասցէ նմա. նախ ՚ի ժողովն գալ, զի խորհեսցին ՚ի միասին, թէ զինչ պարտ իցէ առնել, զի հանդերձեալ էր զօրավարն աքսորել զնոսա։ Եւ նա երթեալ հանդիպի նմա յայնմ տեղւոջ, զի մօտ էր նմա մտանել յապարանս զօրավարին. և արտաքուստ ձայնեաց առ նա և ասաց զպատգամն ժողովոյն։ Իսկ իշխանն ստիպելով տարեալ նմոյծ զնա ՚ի ներքս. և զօրավարն եկեալ ընդ առաջ նորա, ողջոյն ետ նմա և ասէ, որովհետև եկիր դու, ինձ ոչ ինչ փոյթ է զնոցանէ։ Եւ լուեալ զբանս զայս ժողովն, նախանձաբեկ եղեն. և յաչազելով ասէին՝ զայս ամենայն, զոր գործէ զօրավարս ընդ մեզ, խրատու նորա գործէ. մեք իբրև զանասուն համարեալ եմք յաչս նորա. և այլ բազում բանիւք բամբասէին զնա։ Իսկ նա իբրև իմացաւ զզկիրեն, որ եղեալ էին առ ժողովն, մեղադիր եղև առ զօրավարն. թէ իշխանաբար ոչ էր պարտ առնել զայդպիսի իրդ. և առաքեաց առ ժողովն և ասէ. դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի այդպիսի սովորութեամբ խաւնեսցին ընդ վէրս, և ես հոգամ վասն զօրավարիդ, զի մի լեցի սա վրացի, իբրև զեղբայր իւր, որում սպասեն վէրք։ Արդ՝ թէ այսպէս է, ապա զի՞ մեղադրէք ինձ, զի հրաման ուղեի ՚ի Կաթուղիկոսէն և ՚ի թագաւորէն լևոնէ առնել զայս. և մեք թէ կամիմք և թէ ոչ, սա ոչ գադարէ յառնելոյ

ղայդ։ Արդ դարձջիք մի բարբանչիւր ընակութիւնս և մեք աղաչեսցուք զսա ոչ հանել զձեզ յեկեղեցեաց ձերոց և ի տեղեաց. և մեք զպաշտօնն՝ զոր մինչև ցայսօր պաշտեալ եմք, զնոյն պաշտեսցուք։ Իսկ Ամիր սպասալարն Զաքարէ հրաման ետ գաղտնի առանց գիտելոյ վարդապետին մերժել զնոսա յօտարութիւն, զոր իմացեալ վարդապետին՝ զբազում ի նոցանէ թաւիեաց դառնալ ի տեղիս իւրեանց, և զայլսն յետ սակաւ ինչ աւուրց Ւսանէ եղբայր զօրավարին հրաման ետ դառնալ ի տեղիս իւրեանց։ Իսկ Զաքարիայ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց ոչ չարի եկաց՝ նոյնպէս վարեցաւ, որպէս կամէր, բայց նկեղեցիքն ամենայն առաջին պաշտամամբքն վարեցան։ Զբովանդակ իրս՝ զբան և զգործ այսմ ժողովոյս գրեաց մեծիմաստ և առաւտիտ վարդապետն Վանական յիւրում պատմութեանն, զի ականատես էր նա իրացն եղելոց, և ականջալուր, յաշակերտի կարգի գոլով յայնժամ առ մեծ վարդապետին։ Այս և այլ յոլով իրք գտանին ի գիրս նորա, որք կամին մտադիւրութեամբ ուսանել։

Վասն կաթողիկոսին Աղուանից գալոյ առ Տէր եղեռնան։

Ի բաղում վշտաց և ի նեղութեանց, զոր կրեաց առ Հասարակ ամենայն աշխարհ, յապգացն Հարաւայնոց, յորդւոցն Իսմայէլի, և առաւել աշխարհս Հայոց և Աղուանից, զի բնաջինջ եղաք ի թագաւորաց և յիշխանաց. կաթողիկոսքն Աղուանից այսր անդր յածելով, վասն ոչ ունելոյ Հաստատուն տեղի աթոռոյ։ Դէպ եղև նոցա գալ ի քարայր մի ի սահմանս բերդին՝ որ կոչի Զարևք, և անդ դադարիլ, և անդուստ հովանալ զկօտ իւր, մի ոմն ի նոցունց կաթողիկոսացն, Բաժգէն անուն, նթող զկարգ իւր, և առ կին, և ստացաւ որդիս, և մերժէն զնա յաթոռոյն, և ձեռնադրէն փոխանակ նորա զտէր Ստեփաննոս։

Սորա էր քոր եպիսկոպոս մի՝ Սարկաւագ անուն. դէպ եղև նմա երթալ ի քաղաքն Դանձակ, ժողովել զմուտան

ընդ մտանելն յերիցանց և ի քրիստոնէից որ անդ։ Զնա տեսեալ Ամիրային քաղաքին՝ որում անուն էր Կուրճի Բատրաային, եհարց զնա՝ թէ ո՞ր ես. և իրրև ասաց՝ թէ կաթուղիկոսին. ասէ ցնա՝ լուեալ է իմ, թէ քրիստոնեայք մեծապէս խնդութիւն առնեն, յորժամ օրհնեն զքուրն. արդ՝ աւասիկ տան ձեր մերձեալ է, կոչեա զկաթուղիկոսն ձեր իւրով պաշտօնէիւք, որպէս սովորութիւն է ձեր, և օրհնեցէք զուր ի քաղաքիս, զի և մեք բերկրեսցուք ընդ ձեզ։ Իսկ քոր եպիսկոպոսն երթեալ պատմեաց կաթուղիկոսին զհրամանս Ամիրային. և նորա ուրախացեալ յոյժ, զի ոչ երբէք իշխեր կաթուղիկոս կամ երևելի ոք յայտնապէս մտանել ի քաղաքն, կամ շրջիլ անդր, զի Պարսիկք ունէին զքաղաքն՝ արք ծարաւիք արեան քրիստոնէից. քանզի բազում վիշտս կրեալ էին ի բնակչացն Խաչենից, որք աւազակարար կրնդով զբաղուածս սպանանէին ի Պարսից, և կողոպտէին զքրիստոնէայն՝ որք ընդ ձեռամբ նոցա. նմանապէս և թագաւորն վրաց և զօրք նորա, և վասն այսր պատճառի թշնամիք էին ամենայն քրիստոնէից։ Իսկ կաթուղիկոսն ժողովեալ զեպիսկոպոսս և զվարդապետս իւրոյ վիճակին՝ գնաց նոքօք ի կոչ Ամիրային։ Եւ տեսեալ յոյժ ուրախացաւ Ամիրայն, և հրամայեաց մեծաւ ճոխութեամբ և հանդիսիւ երթալ խաչվաոք և ժամահարօք և մեծաձայն պաշտամամբք օրհնել զզուրն, և ինքն հեծեալ յերիվարն՝ զօրօք բազմօք գնաց ի տես՝ զբօսանաց աղագաւ, դղրդեցաւ և քաղաքն ամենայն բնակչօքն հեթանոսօք, գնացին և նորա ի տես։ Եւ իրրև արկին զնովքն սուրբ ի զուրն, ասեն Պարսիկք. »Աւասիկ զամենեսեան քրիստոնեայ արար Ամիրայս, զի զինչ աւելի առնեն քրիստոնեայքն, բայց թէ մկրտեն և օծանեն, և մեք ամենեքեան ըմպեմք ի ջրոյս յայսմանէ, և լուանամք ի սմանէ, ամենեքեան մեք անհատաբ եմք յայսմ՝ հետե և զինակորոյս. արդ՝ նկայք հնարեսցուք ինչ«։ Յայնժամ ամբոխ յոյժ արարեալ՝ կալան զկաթուղիկոսն և եդին ի բանտի, և դրդեցան զկնի Ամիրային, և արկին զնա ի բերդն, և ինքեանք գրեցին առ Ամասպականն՝ որ նըստեր յԱսպահան, եթէ »այս Ամիրայս զմեզ զամենեսին

եհան ՚ի հաւատոյ մերոյ. զի զիւղն խոզի արկանել ետ ՚ի ջուրս մեր՝ գլխաւորին քրիստոնէից. արդ՝ ՚ի բանի կան երկոքեանն. զինչ կամք քո հրամայեսցեն՝ այն եղիցի«, Եւ հրաման ետ՝ զԱմիրային լուծանել յիշխանութենէն և առ ինքն ածել: Իսկ ՚ի կաթուղիկոսէն բազում՝ գանձս առնել ոսկւոյ և արծաթոյ՝ թո ցնն գնալ, ուր և կամեսցի: Եւ նա զերծևալ ՚ի վտանգէն՝ չոգաւ ՚ի կողմանս Խաչենւոյ, և այլ ոչ իշխեր մտանել ՚ի սահմանս Գանձակայ: Իսկ վանորայքն՝ որ ՚ի կողմանս քաղաքին, և երիցունք գաւառացն, իբրև տեսին՝ թէ ոչ իշխէ գալ տէր Ստեփաննոս յայն կողմն, և ոչ նորա իշխէին երթալ առ նա, առևալ զԲաժգենն զայն կարգընկէց, տան ՚ի նա զձև և զկարգ քահանայութեան. զոր լուեալ տէր Ստեփաննոս, ընդ բանիւ կապանաց արկ զնոսա և զնա. և ինքն այսր անդր կացեալ մինչև մեռաւ ՚ի Հերգ գաւառի:

Իբրև տեսին վարդապետք և եպիսկոպոսք կողմանցն Աղուանից, եթէ բարձաւ թագաւորութիւնն ՚ի նոցանէ, և ոչ կայ յազգէն յայնմանէ եպիսկոպոս կամ քահանայ, բայց միայն մանուկ մի սարկաւագ, առևալ զնա տարան ՚ի Բջնի առ եպիսկոպոսն Վրթանէս, և տան ձեռնադրել զնա քահանայ, և առևալ բերեն զնա ՚ի քաղաքն Գանձակ առ իշխող քաղաքին, որում անունն էր Ամիր Օմար, և աղաչէին զնա՝ զի հրաման տացէ ձեռնադրել զնա կաթուղիկոս: Եւ նա ասէ՝ կարի մանուկ է տիօք. դուք՝ որ կատարեալդ էք հասակաւ՝ ընդէր ոչ լինիք կաթուղիկոս: Եւ նորա ասեն՝ վասն զի սա է յազգէ կաթուղիկոսացն, և սմա անկ է աթոռն: Եւ հրաման տայ ձեռնադրել զնա. և էին անդ եպիսկոպոսք սակաւ, որ ձեռնադրեցին զնա: Եւ իբրև ձեռնադրեցաւ՝ հնծայց զնա Ամիրայն յաջիւ երիվար, և արկ ՚ի վերայ ազնիւ կտաւ ՚ի պատիւ նմա, և փողհարս առաջի և զկնի. և հրամայեաց շրջեցուցանել զնա ընդ փողոցս քաղաքին:

Եւ այսպէս կալաւ զաթոռն Աղուանից տէր Յովհաննէս զամս բազումս: Սա հաստատեաց զաթոռ իւր ՚ի սահմանս Չարեքին ՚ի քարի անդ՝ զոր ասացաք վերագոյն: Սա նեղեալ յայլազգեացն՝ դիմեաց գալ յաշխարհս Հայոց առ

մեծամեծ իշխանան առ Զաքարէ և Յովհէ եղբայր նորա։ Եւ նոքա մեծաւ պատուով ընկալան զնա. և բնակեցոյց զնա Յովհէ ի գաւառն Միափոր ի վանքն՝ որ կոչի Խամշի։ Սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ և հրաշալի. և մինչչև աւարտեալ էր՝ խափանումն եղև, զի եկն Սուլտանն Խորասանայ՝ Ջալալատինն կոչեցեալ, և ետ զհարկ զթագաւորութիւնն Վրաց, և խստացաւ մի ղինի միոյ գալ զօրաց այլազգեաց, և աւերել զշէնարհս Հայոց՝ Աղուանից և Վրաց։

Վասն վարդապետին Եղեսէացւոյ՝ որ էին ի կողմանս Վասպուրականի։

Ընդ այնոսիկ աւուրս ժամանակաց էին վարդապետք առաքինիք և լուսաւորք, որք փայլէին յաշխարհի իրրև զլուսաւորս. Սահմանեաց՝ որդի Յուսկանն, այր սքանչելագործ և սուրբ, որ և գերեզման նորա յետ մահուան բժիշկ էր ամենայն ախտացելոց. և Գէորգն Կարենեցի, այր իմաստուն և գիտնաւոր. և միւս ևս այլ՝ Տիրացու անուն նորա, որ և զաստիճան եպիսկոպոսութեան ընկալաւ. և Աստուածատուր՝ զոր Աղբերիկայ որդի կոչէին, յԱրճէշ քաղաքէ։ Զսմանէ բազում ինչ առաքինութիւն պատմէին՝ որք տեսողք լեալ էին։ Էր սա որդի մեծատան, յոյժ ողորմած և ապրատասէր. իրրև ասացին նմա՝ թէ մեռաւ մայր քո ըստ մարմնոյ, դոհացաւ զԱստուծոյ. և գնացեալ ի թաղումն նորա, առեալ ոսկի և արծաթ՝ արկանէր ի ձեռս մօր իւրոյ, և կոչէր զաղքատս՝ առնուլ ի ձեռաց մօրն, որպէս թէ ինքն իսկ իւրովք ձեռօքն իցէ տուեալ։ Եւ իրրև հայրն վախճանեցաւ, առեալ զինչսն՝ բաշխեաց կարօտելոց։ Եւ կուղպակք էին նորա բաղումք. զայն ետ ի վարձու, և յամենայն ամի առեալ զկինն՝ գնէր նօթօք մորթս ոչխարաց և կաուս, և ձեռօք իւրովք կարէր հանդերձս, և տայր աղքատաց։ Եւ տեսեալ զբարեգործութիւն նորա բազումք ի Տաճկաց՝ գային առ նա, և մկրտեալ ի նմանէ՝ լինէին քրիստոնեայք։ Եւ տեսեալ անհատութիւն, եթէ նա է պատճառք այնմ ամենայնի՝ կամէին սպանա-

նել զնա, և յայնմ ոչ իշխէին վանն բազմութեան ժողովրդոցն՝ խորհեցան դնել նմա գաղանի որոգայթ, և կալեալ զմի ի ծառայից իւրեանց՝ խեղդեցին, և լցեալ գիշերի ընկեցին առ դուրս վանիցն, և վաղվաղակի ընդ առաւօտն նկեալ պաշարեցին զվանքն՝ զի սպանցեն զամենեսեան, որպէս թէ նոքա գործեցին զայն։ Եւ լուեալ քրիստոնէիցն՝ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք մեռանիլ ամենեցուն, և ապա տալ զնա ի ձեռս։ Իսկ սուրբ այրն Աստուծոյ տեսեալ զդաղանի որոգայթս թշնամւոյն՝ թէ ի պատճառս նորա զբաղումս կամին սպանանել, զի Պարսիկք ունէին զնշխանութիւն քաղաքին, ասէ ցնոսա. «Ներեցէք ինձ զմի գիշեր, և ի վաղիւն, որպէս կամք ձեր՝ այնպէս արարէք, տուք ի մեզ զմեռանիլդ»։ Եւ հրամայեաց գիշերապաշտօն առնել և խնդրել ԱՍտուածոյ զի զերծցին ի զրպարտութենէն. և ինքն առանձնացուցեալ զինքն՝ մեծաւ հառաչանօք խնդրէր ԱՍտուածոյ զայցելութիւն. և ի վաղիւն բացեալ զդրունս վանիցն՝ կոչեաց զամենեսեան ի ներս զՀաւատացեալս և զանհաւատս, և ինքն առեալ զնշանն Տէրունական՝ ասէ բարձր ձայնիւ ի լուր ամենեցուն. «Քեզ ասեմ, այր դու, արի կաց յանուն Յիսուսի քրիստոսի, որ Հաստատեաց զարարածս յոչընչէ, և ասա առաջի ամենեցուն՝ թէ ոմն սպան զքեզ»։ Եւ նա յարեաւ վաղվաղակի, և նայեցաւ յամբոխն, ետես զսպանողն իւր, և ասէ. «այրն այն սպան զիս»։ Յայնժամ ասէ ցնա սուրբն Աստուծոյ. «դարձեալ դիր զգլուխդ և ննջեա մինչև ի հասարակաց յարութիւնն», և իսկոյն մեռաւ։ Եւ այսպէս զնծալք ի մահուանէ, փառաւորեցաւ անունն քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ։

Վասն հանուան Օ.ափոքէի Օ.օրսվաքի։

Յետ բազում քաջութեանց և յաղթութեանց՝ զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Զաբարէ և Իանէ, չոգաւ զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, և առին զնա և աւերեցին զգաւառսն՝ որ շուրջ զնոքօք. և ապա գնացին ՀԱր-

տաւիղ քաղաք, նմանապէս առին զնա, և աւերեցին զըգաւառն՝ որ շուրջ զնորաք. և բազումք ի նոցանէ հանդերձ ազօթիկոչքն իւրեանց՝ զոր Մուրշի անուանն, ապաստանեալք էին յազօթարանն իւրեանց. հրամայեաց Զաքարիայ բերել խոտ և ցօղուն, և արկեալ զնովաւ ձէթ և նաւթ, և բորբոքեալ հրով, այնպէս այրեաց զնոսա, և լասէ. »Իշխանքն և աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն Հայոց, զոր այրեցին ի Կախջաւանի Ցաճիկք, և կուռապքն՝ փոխանակ Հայոցն քահանայից Բագուանայ՝ զոր մորթեցին, և զարիւնն արկին զպարսպով նկեղեցւոյն, որ մինչև ցայսօր սևացեալ երևի տեղին«: Եւ ինքն զարձաւ յաշխարհն իւր, և ի ձանապարհին հիւանդացաւ. զի եւ լեռնին վերք անբժշկելիք յանդամն նորա, զի յողջանալ միոյն՝ բուսանէր միւս ևս. և այսպէս վտանգեալ զնա, յետ սակաւ աւուրց վախճանեցաւ, և եղև սուգ ամենայն քրիստոնէից: Եւ տարեալ թագին զնա ի Սանահինն ի մեծ նկեղեցւոջն առաջի դրաց խորանին յահեակ կողմանէ: Եւ սուգ մեծ զգեցաւ թագաւորն Վրաց Գիւորգի, մանաւանդ Շալայ՝ որդի Սօսլանայ և Թամարին, զոոն Գիւորգեայ մեծի թագաւորին. և եղբայրն իւր Իւանէ ամենայն զօրօքն Վրաց: Եւ մնաց որդի մի Զաքարէի՝ մանուկ տիօք, Շահնշահ անուն նորա, զոր անդրյդ Իւանէ ընդ որդւոյ իւրում Սարգսի, զոր Աւագն կոչէին, մինչև յարբունս հասակի. և ապա տիրեաց Հայրենի իշխանութեանն:

Վասն Լևոնի ապստալին և վախճանի նորին:

Յոկ բարեպաշտ և յաղթազգեաց արքայն Հայոց Լեւոն ի վերայ բազում քաջութեանցն՝ զոր արար, հնազանդեցոյց զշրջակայ ազգսն, ևկն և ապստամբ կամեցուղիկոսն Հայոց Յովհաննէս, որ ի Կայն Հռոմայեցւոյ, և հաշտեցան ընդ միմեանս, իբրև վախճանեալ էր տէր Դաւիթ, որ Արքակաղնին:

Ապա հիւանդացաւ և արքայն Լևոն, որ և մեռաւ: Եւ կոչեալ առ ինքն զկաթուղիկոսն Յովհաննէս, և զամենայն

զօրագլուխս զօրօք իւրեանց, և զի որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի, զոր յանձնեաց ի կաթուղիկոսն և յիշխանսն ամենայն թագաւորեցուցանել զնա փոխանակ իւր, և կալ նմա հնազանդ, և ամուսնացուցանել զնա զուգապատիւ առն, և ետ զնա ի ձեռս կաթուղիկոսին և երկու մեծամեծ իշխանացն՝ կոստանդնի ազգականին իւրոյ, և Սիրատանայ՝ որ էր Հռոմ դաւանութեամբ, և ինքն հանգեաւ խաղաղական մահուամբ ի հնէ թուականին Հայոց, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան և չորս յաղթութեամբ և բարի անուամբ։ Եւ յոյժ սգացին զվախճան քաջին ամենայն աշխարհն իւր և ամենայն զօրքն առ հասարակ, զի յոյժ սիրելի էր ամենեցուն Քրիստոսասէր արքայն։ Եւ յետ օրինաւոր սգոյն կազմեցին զմարմինն առ ի թաղել, և եղև հակառակութիւն. զի կէսքն ասէին թաղել զնա յարքայական քաղաքին ի Սիս, և այլքն ի վանքն՝ որ կոչի Ակներ, զի յոյժ սիրէր զնա վասն բարւոք կարգաւորութեան նոցա և հաճոյական աղօթիցն։ Իսկ ոմանք ոչ համարեցան պատշաճ, զի նզո էր տեղին այն, և թշնամիք բազում էին նորա յայլազգեացն. գուցէ ասեն եկեալ հանիցեն և այրեսցեն զդա հրով վասն բազում քինոյն՝ զոր ունին ընդ դմա։ Ապա միաբանեալ ամենեցուն, տարեալ զմարմին նորա թաղեցին ի Սիս քաղաքի, և զգ սիրան և զիորոսին տարան ի վանքն՝ որ կոչի Ակներ։ Այսպէս հանգեաւ ի բարեպաշտութեան քաջն և յաղթողն ամենայնի Լևոն արքայ։

Եւ կաթուղիկոսն և իշխանքն բերին զօրգի Անդիոքայ՝ զոր Բրինձն կոչէին, և նստուն զդուստր Լևոնի արքային ի կնութիւն նորա, և թագաւորեցուցին զնա, և էր անուն պատանւոյն Փիլիպպոս, և անուն թագուհւոյն Զապէլ։ Իսկ նա իբրև եկաց յարքայութեանն զամս չորս, խաբեաց զնա հայրն իւր, և առ ի նմանէ զթագն Լևոնի արքային, և զպաղատն արքունական, զոր յերեսելի յաւուր կանգնէին, և այլ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ։ Իբրև տեսին իշխանքն՝ եթէ ոչ է միամիտ այրն յարքայութեան անդ, ըմբռնեալ զնա՝ արարին յարգելս, մինչև բերցէ զթագն և զգանձն՝ զոր տարաւ։ Իսկ հայրն նորա ոչ ետ

և ոչ գի, այլ և ոչ օգնել ինչ կարաց որդւոյ իւրում. և թողլն զնա անդ, մինչև ՚ի նմին մեռաւ։

Եւ իշխանն մեծ Կոստանդին հաւանեցոյց զկաթուղիկոսն, և զայլս ոմանս ՚ի մեծամեծացն՝ թագաւորեցուցանել զորդի իւր զՀեթում, մանուկ տիօք առոյգ մարմնով, և գեղեցիկ տեսանելով։ Իսկ թագուհին ոչ հաւաներ լինել կին մանկանն, չոգաւ ապստամբեցաւ ՚ի Սելևկիա առ Փռանգան՝ որ անդ. զի մայր նորա Փռանգ էր ազգաւ ՚ի Կիպրոս կղզոյ։ Եւ առեալ Կոստանդնի զզօրս ամենայն՝ պաշարեաց զքաղաքն, մինչև չոչ կամաց նոտուն զթագուհին ՚ի ձեռս նորա. և տարեալ ամուսնացոյց զնա որդւոյ իւրում. և եղեն ՚ի նմանէ որդիք։ Եւ յոյժ բարեպաշտ էր կինն այն և ողջախոհ, սիրող ամենայն երկիւղածաց Աստուծոյ և աղքատասէր, պահօք և աղօթիւք հանապազ ճգնէր։

Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին իբրև առ զիշխանութիւնն թագաւորութեանն որդւոյ իւրում Հեթմոյ, զամենայն հոգըս արքայութեան յանձն առեալ՝ իմաստաբար կարգաւորէր. զկէսսն հնազանդէր սիրով, և զոչ հնազանդեալսն բառնայր ՚ի միջոյ՝ զոմանս փախստական առնելով, և զայլս մահուամբ։ Արար սէր և միաբանութիւն ընդ Սուլտանի Հռոմոց՝ որում անուն էր Ալադին, որ ունէր զբազում աշխարհ ընդ ձեռամբ իւրով։ Այսպէս առնէր ընդ շրջակայ ազգսն, և յամենայն կողմանց խաղաղացոյց զաշխարհսն։ Կարգեաց և զանդրանիկ որդին զՄմբատ՝ զօրավար. և զիւն՝ իշխան թագաւորութեանն. և զամենայն վանորայս երկրին անհոգս առնէր յամենայն կողմանց, զի ինքն տայր զամենայն պիտոյս նոցա, զի նոքա աղօթից և պաշտաման պարապեսցին։ Լցաւ և երկիրն ամենայն բարութեամբ մարդկան անարուեստից և արուեստաւորաց, որք ժողովեցան յամենայն կողմանց փախուցեալք յաւերմանէ Թաթարին. որ եկեալ յԱրևելից հիւսիսոյ տապալեցին զաշխարհս ամենայն։

Ետ այսորիկ մեռաւ և կաթուղիկոսն Յոհաննէս՝ կալեալ զամս ութ և տասն։ Եւ նստուցանէ մեծ իշխանն հանդերձ թագաւորաւն զտէր Կոստանդին յաթոռ սրբոյն

Գրիգորի, այր առաքինի և հեղ, սուրբ վարուք կեցեալ, և անձին իւրում բարուք առաջնորդեալ, որպէս յարդարեաց զկարգ եկեղեցւոյ ուղղափառութեամբ։ Զսա պատուէին ամենայն ազգք՝ ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ և ազգն Տաճկաց։ Դէպ եղև երից Սուլտանացն գալ ի սահմանս Հռոմկլայն կոչեցեալ քաղաքի, ուր էր աթոռ կաթուղիկոսութեանն ի վերայ Եփրատ գետոյն. գնաց կաթուղիկոսն ի տես Սուլտանացն, իրրև գիտացին զգալուստ նորա՝ ինքեանք իսկ ընդ ամենայն ընդ առաջ նորա. և բերեալ զնա ի բանակն մեծաւ պատուով՝ կանգնեցին նմա խորան ազնիւ ի մէջ խորանաց իւրեանց. ի մի կողմանէ խորան Մելիք Քելիմին, որ իշխէր կողմանցն Եգիպտոսի, և ի միւս կողմանէն՝ խորան Մելիք Աշրափին, որ իշխէր մեծ մասին Հայոց աշխարհիս և Միջագետաց. նմանապէս և խորան եղբօր որդւոյ նոցա, որ իշխէր կողմանցն Դամասկոսի։ Եւ այսպէս մեծապատիւ արարեալ զնա զկոլով աւուրս՝ արձակեցին զնա մեծաւ պարգեւօք, գեղօք և դասակերտօք. զի Աստուած զիարտարանիչս իւր փառաւորէ աստ և ի հանդերձեալն։ Եւ եղև սկիզբն թագաւորութեանն Հեթմայ՝ ի «ՌՀԲ թուականին Հայոց. և քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն։

Հաստատութիւն պատմութեանց կողմանցն Աղուանից, ընդ նեղպոյս գրոցագրքեան։

Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եդաք զսուրբ Լուսաւորիչն Հայոց, զառաքեալ և զմարտիրոս, և զաթոռակալ երից սուրբ առաքելոցն՝ Թադէոսի և Բարթողիմէոսի և Ցուդայի Ցակոբեան, զսուրբն Գրիգորիոս, և աղօթիւք նորա հաստատեցաւ ցայս վայր։ Իսկ երկրորդ հատուածիս դիցուք գԼուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց մերոց։ Մանաւանդ զի և առաջնորդ նոցա հայալեզուք հայերէնախօսք յոլովք էին, թագաւորքն՝ հնազանդք թագաւորացն Հայոց՝ ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն՝ ուղղափառու-

թեամբ ընդ մեզ կացեալ ՚ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ՚ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս։ Եւ մեք համառօտիւք սկսցուք ասել զառաջնորդս նոցա մինչեւ ցայս վայր՝ որ թողաւս։

Ընդ առաջին պատճառ լուսաւորութեան կողմանցն Արեւելից ասեն զսուրբն Եղիշէ զաշակերտ մեծին Թադէոսի առաքելոյն, որ յետ մահուան սրբոյ առաքելոյն գնացեալ Յերուսաղէմ առ Յակոբոս եղբայրն Տեառն, և ՚ի նմանէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս, դայ ընդ աշխարհն Պարսից, և հասանէ յաշխարհն Աղուանից. գայ նա ՚ի տեղի մի անուանեալ Գիս, և անդ շինէ եկեղեցի, և ինքն կատարի անդէն նահատակութեամբ անյայտ՝ թէ յումեմ, և եղև ընկեցեալ ՚ի ջրհոր մի ընդ այլ բազում դիականց. և անդ եկաց մինչեւ յաւուրս բարեպաշտ արքային Վաչագանայ վերջինս։

Եւ այս են թագաւորք Աղուանից ՚ի զարմից Հայկայ յազգականութենէն Առանայ, զոր կարգեաց Վաղարշակ Պարթեւ վերակացու և իշխան կողմանցն այնոցիկ։ Առաջին Վաչագան, Վաչէ, Ուռնայր։ Սա եկեալ առ մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, և առ սուրբն Գրիգորիոս, մկրտի ՚ի նմանէ։ Եւ ձեռնադրէ սուրբ Գրիգոր զայր մի ՚ի սպասաւորաց իւրոց եպիսկոպոս, որ եկեալ էր ընդ նմա ՚ի Հոռոմոց, և տայ ընա Ուռնայրի արքայի. Յաւղագան, Միրհաւան, Սաստրասահս, Վաղեն։ Յաւուրս սորա արար գիր Մեսրոպ երանելի Հայոց, Վրաց և Աղուանից։ Վաչէ, զսա բռնութեամբ մոգ արար Աղկերտ արքայ, որ կոտորեաց զբ սուրբ Վարդանանքն. և յետոյ թողեալ զմոգութիւնն, ընդ նմին և զթագաւորութիւնն, կրօնաւորեալ եկաց խրատակրօն վարուք, և հաշտեցոյց զԱստուած, որում մեղաւն։ Եւ ապա Վաչագան բարեպաշտ՝ զոր յիշեցաք ՚ի վերոյ։ Սա լուաւ՝ թէ զսուրբն Եղիշէ ընկեցին ՚ի գուբն, հրամայեաց հանել զամենայն ոսկերան՝ որ ՚ի գրի անդ, և հանեալ կուտեցին զնա շեղջս շեղջս։ Յաղօթս եկաց բարեպաշտ արքայն առ Աստուած՝ զի յայտնեսցէ զոսկերս սրբոյն Եղիշէի. և ել հոգի սաստիկ, և ցանեալ ցրուեաց զամենայն ոսկերան ընդ երեսս դաշտին, բայց յոսկերաց

սրբոյն Եղիշէի։ Եւ բարձեալ արքայի մեծաւ պատուով, գոհանալով զԱստուծոյ բաշխեաց ամենայն երկրին իւրոյ։ Ապա սուրբն Ղուկիայ Եպիսկոպոս։ Բայց վասն առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ երկմտութիւն գոյ մեզ. զի որ գրեալ զպատմութիւն Աղուանից, զայս անուն կարգե յաւուրս Վաչագանայ բարեպաշտի լեալ. և այսմ վկայ օրէնքն՝ զոր եդ Վաչագան արքայ ամենայն եպիսկոպոսացն Աղուանից, և գրե այսպէս. «Ես Վաչագան արքայ Աղուանից, և Ղուկիայ արք եպիսկոպոս՝ Պարտաւայ». և յետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարոյ եպիսկոպոսացն, այլ մեք որպէս և գտաք՝ եդաք։ Եւ ապա տէր Մատթէ, տէր Սահակ, տէր Մովսէս, տէր Պանտ, տէր Վազար։ Եւ ապա սուրբն Մանուէլ Գրիգորիս, որդի մեծին Վրթանայ, եղբայր Ցուսկանն, Թոռն սրբոյն Գրիգորի, զոր առաքեաց մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, և սպանեալ եղև ի գաշտին Վատնայ վասն վկայութեան Աստուծոյ, և բերեալ թաղեցաւ ՅԱմարաս։ Ցետոյ նշխարքն գտեալ եղև յաւուրս Վաչագանայ, ընդ որս և նշխարք սրբոյն՝ Զաքարիայի Հօրն Յովհաննու Մկրտչի, և պանգալէմոնի մեծ վկային Քրիստոսի, որ վկայեաց ի Նիկոմիդեա քաղաքի յաւուրս Մաքսիմիանոսի, զոր տարեալ էր սուրբն Գրիգորիս ընդ իւր։ Եւ ապա տէր Զաքարիայ. տասն՝ տէր Դաւիթ. մեռասան՝ տէր Յովհան՝ որ և Յոնայն եղև եպիսկոպոս. երկոտասան՝ տէր Երեմիայ, Ցաւուրս սորա արար Մեսրոպ գիրս Աղուանից մեծաւ ձայնիւ 1. երեքտասան՝ տէր Աբաս։ Ա՛ս սա գրեցին ի ժողովոյն Գռնեայ՝ ասել զսուրբն Աստուած՝ անմահ և խաչեցար, և ասել՝ մի բնութիւն Աստուածութեան և մարդկութեանն. չորեքտասան՝ տէր Վիրոյ ամն երեսուն երեք։ Սա զբաղում ամն ի դիպահոգ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, և յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր։ Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց՝ Վրաց և Աղուանից ի Շաթախաղբէ, յորդւոյն Ջերմուխաքենայ՝ որ գերեաց զաշխարհս։ Սա շինեաց քաղաքս հինգ յա-

---

1 Տուր՝ Լեռն։

նուն Շամայ՝ զՇամհառ, զՇամքառ, զՇաբի, զՇրուան, զՇամախի, զՇապօրան։ Ցեր Զաքարիայ ամն Հնգետասան։ Սա աղօթիւք իւրովք ապրեցոյց զմեծ քաղաքն Պարտաւ 'ի գերութենէ։ Ցեր Ցոհան՝ ամն քսան Հինգ. տէր Ուխտանէս՝ ամն երկոտասան։ Սա անէծ զնախարարս Աղուանից վասն ապստաշաղաչ խառնուածեան, և սատակեցան ամենեքեան։ Ցեր Եղիազար՝ ամն վեց. տէր Ներսէս ամն՝ եօթն և տասն։ Սա մինչ եպիսկոպոս էր Գարդմանայ՝ հաւանեցոյց զկին ոմն, Սպրամ՝ անուն, կին իշխանին Աղուանից՝ զի զամենայն ինչ ըստ կամաց Նորա գործեսցէ. և էր կինն խմորեալ յաղանդն քաղկեդոնի, և ապաչեալ կնոջն զեպիսկոպոսունս, ետ ձեռնադրել զՆերսէս Բակուր 'ի կաթուղիկոսութիւն Աղուանից։ Իրրև անցին ժամանակք ինչ, երևեցոյց զաղանդն՝ զոր յղացեալ ունէր. իրրև յանդիմանեցաւ յեպիսկոպոսացն և յերիցանցն, հալածական արար զբազումս. և ժողովեալ առաջնորդացն Աղուանից՝ նզովեցին զնա, և գրեցին առ կաթուղիկոսն Հայոց Եղիայ օգնել նոցա։ Եւ գրեաց Եղիայ առ գլխաւորն Տաճկաց Ապամէլիք, թէ առաջնորդն Աղուանից, և կին մի, կամին ապստամբեցուցանել 'ի քէն զաշխարհն, զի զՑունոք թևակոխեն։ Եւ հրամայէ Եղիայի գնալ յաշխարհն Աղուանից և ընկենուլ զնա յաթոռոյն, զնա և զկինն 'ի միասին կապել զոտս նոցա և արկանել զուղտով որպէս զբեռն, և տանել 'ի գուռն արքունի, զի նշաւակ լիցի ամենայն զօրուն։ Եւ գնացեալ Եղիայի և ներքինւոյն արքայի 'ի քաղաքն Պարտաւ՝ արարին զհրամանն արքունի. և մինչ այնպէս անարգանօք ձաղէին զնա, 'ի նեղասրտութիւն անկեալ Ներսէսն՝ յետ ութ աւուր վախճանեցաւ դառնապէս։ Եւ մնաւկաւ տունն ամենայն նախարարքն Աղուանից և ամենայն եպիսկոպոսունքն առաջի ներքինւոյն՝ հրամանաւ և մատանեաւ արքունի, զի առանց հրամանի կաթուղիկոսին Հայոց ոչ ձեռնադրեսցին կաթուղիկոս Աղուանից։ Եւ ձեռնադրէ Եղիա յաթոռն Աղուանից զտէր Սիմէոն, որ զպղտորումն Ներսէսի եբարձ, կացեալ ամ՝ մի և կէս, և եղ կանոնս եօթն տուն։ Ցեր Միքայէլ ամն երեսուն և հինգ. սա կոչեաց զՄաքենացւոց Հայրն Սողո-

մեն, և անէծ զտեարան Աղուանից, որ զերից ազգաց զծընունդսն ամուսնացուցեալ էին, որք բարձան ի միջոյ առ հասարակ. նզովեցին և զթաղելիսն վրայ առաջնորդն, զի նա հրաման տայր անօրէն ամուսնութեանն: Տէր Անանիա ամ չորս: Տէր Յովսէփ ամս տասն և եօթն: Ի սորա հինգերորդ ամին լցաւ երկերիւր ամ թուոյ Հայոց: Տէր Պաւիլէ ամս չորս. սա թափեաց զհող և զսպաս սրբութեանն, և դեղակուր եղեալ մեռաւ: Տէր Դաւիթ ամս իննն. սա վաճառեաց անօրինաց զԴաստակերտն և զԱշհմանախաչ: Տէր Մաթէոս ամ մի և կէս. և սա ևս դեղ մահու արբեալ վախճանեցաւ: Տէր Մովսէս ամ մի և կէս: Տէր Ահարոն ամս երկուս: Տէր Սողոմոն, տէր Թէոդորոս ամս չորս: Տէր Սաղոմոն ամս մեռասան և կէս: Տէր Յովանէս ամս քսան և հինգ. սա փոխեաց զկաթուղիկոսարանն ի Բերդակ՝ որ էր իւրեանց հովոցայց տեղի, յորժամ հանաւ ի Պարտաւայ: Տէր Մովսէս կէս ամ: Տէր Դաւիթ ամս քսան և ութ. սա սահմանեաց զանօրէն ամուսնութիւնն Շաբոյ տեառն և նորին իշխանին. եղբայրն աշխարհական հարցեալ սմա ցնա. «ուստի գաս տէր». և նա ասէ. «ի տանէ եղբօր քո». և ասէ իշխանն. «լսեցուք որ օրհնեալ մի՛ խօսեսցի, և անէծք չորասցի». և առժամայն եղև. և ոչ բժշկեցաւ, մինչև ի մահ: Տէր Յովսէփ ամս քսան և հինգ. ի սորա երրորդ ամին լցաւ թիւս Հայոց ՀՅ: Տէր Սամուէլ ամս հնգետասան. անձամբ առեալ սորա զպատիւն, և յեսոյ լուծեալ ի Գէորգեայ կաթողիկոսէ Հայոց, ի հարկէ առնու զերկրորդ ձեռնադրութիւնն ի Դուին: Տէր Յունան ամս ութ և կէս. սա էր դրան եպիսկոպոս Հայոց. և մինչդեռ ի գերութեան էր Գէորգ, սա գայ յԱղուանս, և անգէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գէորգեայ. և իբրև գնացին զտէր Գէորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զՅունան ի պատուոյն. բայց աղաչեալ զնա իշխանացն Աղուանից վասն երախտեացն՝ որ առ նա, կրկին ձեռնադրէ զնա ևս: Տէր Սիմէոն ամս քսան և մի: Տէր Դաւիթ ամս հինգ: Տէր Սահակ ամս ութսուտասան: Տէր Գագիկ ամս երեքտասան. ի սորա չորրորդ ամին լցաւ թուականն Հայոց ՆՀ: Տէր Դաւիթ ամս վեց. սա առ զձեռնադրութիւնն յԱնա-

նիայէ Հայոց կաթուղիկոսէ։ Տէր պետրոս ամն վեցհատասան։ Տէր Մովսէս ամն վեց, յառաջնորդութենէն փառիսոյ վանացն։ Ապա տէր Մարկոս այրն Աստուծոյ. և յետ նորա Յովսէփ. և ապա միւս տէր Մարկոս և զկնի նորա տէր Ստեփանոս. ապա տէր Յովանէս ամն չիսուն, և դէր Ստեփանոս մ՚ մի և կէս, ՚ի տիս պատանեկութեան վախճանեալ ՚ի շնչ ամի թուականին Հայոց։

Յաւուրս տեառն Գրիգորիսի մեծի Հայոց կաթուղիկոսի առաջնորդ ոչ գոյր տանն Աղուանից զամս քսան և հինգ։ Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթուղիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գէորգեայ, զոր սնուցին և ուսուցին, և իբրև ՚ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուղթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն՝ որդին Թոքաեկրի, և Գաւիթ՝ որդի Ալօկայ, և այլ աշխարհն Աղուանից, առ մեծ Հայրապետն Հայոց Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր ՚ի կողմանս Արեւմտից, և այր մի ընդ թղթոյն առաքեալ, զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս, առաքեսցէ և ինքն եպիսկոպոս մի յիւրոցն, և տացէ հրաման ձեռնադրել զմանուկն Գագիկ յաթոռն Աղուանից. զի մի՛ անառաջնորդ կորիցէ աշխարհն։ Իսկ Հայրապետն ձեռնադրեաց զառաքեալն, հրաման ետ և եպիսկոպոսին կարնայ՝ գնալ յաշխարհն Աղուանից, և ձեռնադրել կաթուղիկոս Աղուանից։ Ապա ևկեալ եպիսկոպոսին կարնայ Սահակայ և միւս եպիսկոպոսն, ձեռնադրեն այլ ևս եպիսկոպոս երկոտասան՝ ըստ հրամանի գրոց, և ապա ձեռնադրեցին զԳագիկն կաթուղիկոս, և անուանեցին Գրիգորէս ըստ անուան կաթուղիկոսին Հայոց։

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ եղև յանկարծակի մեգ և մառախուղ, և լցաւ առ հասարակ լեառն և դաշտ, և եղև շարժ ահագին, և կործանեցաւ մայրաքաղաքն Գանձակ. և շնորհօքն Աստուծոյ ապրեալ եղև նորընծայ կաթուղիկոսն, բայց մեռաւ ՚ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր՝ հանդերձ այլ բազմութեամբ արանց և կանանց և մանկտոց, որոց ոչ գոյ թիւ, զոր սպանին շինուածքն անկեալ ՚ի վերայ։ Եւ ևկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ, և աւար հառ զամենայն ինչսն, տարաւ և զդրունս քաղա-

քին յիւր աշխարհն. փլաւ և լեառն Ալհարակ, և կապեաց զձորակն որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծով, և է մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ յետ ումեմն երևեցաւ աստղ մի գիսաւոր լի լուսով, որ նշանակ եղև սովոյ և սրոյ և գերութեան, որ կալաւ զաշխարհս:

Եւ յորժամ եղև այր կատարեալ կամուղկոսն Գագիկ լի իմաստիւք Աստուածայնովք, փոխեցաւ յաշխարհէս. և զարձեալ խաւար եղև այնոցիկ կողմանցն: Եւ ապա տէր Բեժգին որ եմոյ պարգև և առ կին. և յետ նորա տէր Սահփանոս ամս քարասուն. և պնին նորա.... ամս քառասուն, որ չինեաց եկեղեցի մի հրաշալի 'ի գաւառն Միափոր 'ի վանքն՝ որ կոչի Խամշի. սա եհաս յաւուրս մեր. և ապա տէր Ներսէս եղբայր նորին, այր հեզ և բարի բնութեամբ, որ ձեռնադրեալ եղև 'ի Տէր Թուականին Հայոց:

Վասն երանելոյ Թադէոսի զօրուն և փախուցականն առնելոյ պնաքաւորն Վրաց:

Ի Տէր Թուականին, մինչդեռ հպարտացեալ էին Վիրք յաղթութեամբն՝ զոր յաղթեցին Տաճկաց, յինքեանս կորզելով զրաղում գաւառս Հայոց՝ 'ի նոցանէ, յանկարծակի յեզակարծ ժամու յոլով գունդս զօրու ծանու ամենայն կազմութեամբ ելեալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ, և եկեալ յաշխարհն Աղուանից, գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց, և զոր ինչ գտանէր 'ի ճանապարհին՝ զամենեսեան սրոյ ճարակ տայր՝ զմարդ և զանասուն, մինչև 'ի շունս անգամ, և մեծագին հանդերձից և այլ ընչից փոյթ ինչ ոչ առնէին, բայց 'ի ձից. և փոյթ ընդ փոյթ չոգան մինչև 'ի քաղաքն Տփղիս, և դարձեալ եկին իջին յաշխարհն Աղուանից, 'ի սահմանս Շաքաք քաղաքիս. և Համբաւ սաստկեան գայր ընդ նոցանէ թէ մոգք են և քրիստոնեայ հաւատովք, և նշանագործք. և եկեալ են 'ի վրէժխնդրութիւն քրիստոնէից որ 'ի բռնութենէն Տաճկաց. և ասէին՝ թէ ունին եկեղեցի վրանեայ և խաչ սքանչելագործ. և ընդեալ կապիճ մի գարի՝ ար-

կանեն առաջի խաչին, և ամենայն զօրքն տանեն ՚ի նմանէ երիվարաց իւրեանց, և ո՛չ պակասի. այլ իրրև սպառին ամենեքեան ՚ի տանելոյ, նոյնչափ կապճին անդէն մնայ: Նոյնպէս և կերակուրս մարդկան. և այսպէս համբառուլ սուրբն լցաւ աշխարհս. վասն այսորիկ ո՛չ ամրացան բնակիչք աշխարհին, մինչև երէց մի աշխարհական, առեալ զժողովուրդ իւր, և խաչիւք վարելովք ընթացաւ ընդ առաջ նոցա. և նոցա սուր ՚ի վերայ եդեալ՝ կոտորեցին առ հասարակ. և այսպէս անհոգս գտեալ զբաղումս՝ կոտորեցին, և աւերեցին զյոլով տեղիս. և ինքեանք ամբացուցին զաղխս իւրեանց ՚ի մօր և ՚ի տղմուտ տեղիս, որ կայ ՚ի մէջ երկուց քաղաքացն, Բարտաւայ և Բնլուկունայ, յամրագոյն տեղիս, զոր Բնղամէջն կոչեն. և ինքեանք յանդուգն արձակմամբ աւերէին զբազում գաւառս:

Ապա զօրաժողով լեալ Թագաւորն Վրաց՝ Ճալային, և մեծ հաղարապետն Իւանէ, կալ ընդդէմ նոցա մարտիւ պատերազմի, և իջեալ ՚ի դաշտավայր տեղիս, զոր Խուռնանն անուանեն, քանզի անդ պատահէր գունդ Թշնամեացն. և մարտուցեալք ընդ միմեանս, զառաջինն ՚ի փախուստ դարձուցին զԹշնամիսն. բայց քանզի դարան գործեալ էր, յարեան յետուստ կողմանէ և սկսան կոտորել զզօրսն Վրաց. դարձան ընդդէմ և փախուցեալքն, և աստի և անտի ՚ի մէջ առեալ՝ մեծ տապնապ հասուցին ՚ի վերայ զօրուն քրիստոնէից. և փախեաւ Թագաւորն և իշխանքն ամենայն. և ժողովեալ Թշնամեացն զաւար զօրուն՝ տարան ՚ի բանակս իւրեանց: Դարձեալ միւս անգամ զօր ժողովեալ Թագաւորն Վրաց ևս բազում քան զառաջինն, կամեցեալ տալ մարտ պատերազմի ընդ Թշնամիսն: Իսկ նոցա առեալ զկին և զորդիս և զամենայն ախն, կամեցան ելանել ընդ գունն Դարպանդայ յաշխարհն իւրեանց: Իսկ զբն Տաճկաց որ ՚ի Դարբանդ՝ ո՛չ եւտուն նոցա մուտ անցից. և նոցա ՝ Հատեալ զլեառն կաւկաս՝ ընդ անանց տեղիս ՚ի վիհսն ընկղմ զփայտ և զքար և զախս իւրեանց և զերիվարս և զկազմած պատերազմական, անցին գնացին յաշխարհն իւրեանց: Ի՛ր անուն գլխաւորին Սարգա Պահատուր:

Վ ա ա ն ո ր ՝ ի ա ա հ մ ա ն ա Վ ա ն ի ա կ ա յ ա ն կ ո ն ե ղ ե ա ղ ջ ա յ ն ։

Ո. Կնի այսորիկ իբրև ժամանակ ինչ անցին ՝ի վերայ, այլ զօր ել ՝ի Հռոնաց, զոր խուճապն անուանեն. և ելեալ ընդ աշխարհն վրաց առ Թագաւորն Լաշայ, և առ զարապետն Իւանէ, զի տացեն նոցա տեղի բնակութեան. և նոքա ծառայեցին նոցա միամտութեամբ։ Իսկ նոքա ոչ առին յանձն լինել նոցա ասպնջական։ Եւ նոքա դէմ եղեալ գնացին առ բնակիչսն Գանձակ քաղաքի. և նոքա յօժարութեամբ ընկալան, քանզի էին ՝ի մեծ նեղութեան ՝ի զօրացն վրաց, որք աւերէին զաշխարհս նոցա, և գերէին զմարդ և զանասուն. ետուն նոցա տեղի բնակութեան ՝ի սահմանս քաղաքին. օգնէին և այլ կերակրօք և ըմպելեօք. զի նոքօք կայցեն ընդդէմ Թագաւորութեանն վրաց։ Իսկ զօրքն Հռոնաց դադարեալք անդ և զեռեղալք, զօրաժողով եղև Իւանէ և դիմեաց ՝ի վերայ նոցա Հպարատութեամբ. մեծամեծս փքայր բնաջինջ առնել զնոսա և զքաղաքն, ՝ի բազմութիւն զօրացն յուսացեալ և ոչ ՀԱստուած, որ տայ յաղթութիւն ումմ և կամի։ Իբրև հարան ընդ միմեանս, ելին խուժքն Հանգստեամբ յորջից խրեանց. և զվաստակեալ և զլքեալ զօրսն վրաց ՝ի բերան սրոյ արկեալ, և զրաղումն ձերբակալ արարեալ, և ըզ մնացորդսն փախուցեալ, և մեծ բնկուճն եղև յաւուր յայնմիկ զօրուն քրիստոնէից. և այնքան Թողան ՝ի ձեռանէ Աստուծոյ, մինչ զի մի վատ այր զրաղում քաջ արս և անուանիս եղեալ ՝ի պատերազմունս, իբրև Հովիւս զՀօտ առաջի անցուցեալ բերէին. զի երարձ տէր զօգնութիւն ՝ի սրոյ նոցա. և ոչ բնկալաւ զնոսա ՝ի պատերազմի. բերէին զարս պատուականս և վաճառէին ընդ դոյզն Հանդերձից կամ ընդ կերակրոյ. և Պարսիցն գնեալ զնոսա՝ անՀնարին նեղութեամբ կնդէին զկնանս նոցա. և այնքան պահանջէին ՝ի նոցանէ կշիռս ոսկւոյ և արծաթոյ, մինչև անՀնարին լինել Հատուցանել. և բազումք մեռան անդէն ՝ի բանտի։

Ընդ ըմբռնեցան ընդ այլան և գրիգոր որդի Հաղբակայ եղբայր վասակայ քաջի, և պապաքն նորուն եղբօր որդի, զի երիք որդիք էին վասակայ՝ պապաքն, Մկռէմ, Հասան, զոր պռօշն կոչէին, արք քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն Տաճկաց. զպապաքն սպանին ՚ի պատերազմին: Իսկ զգրիգոր ձերբակալ արարեալ, նեղէին բազում խոշտանգօք, զի ուրասցի զքրիստոս, և նա ոչ առ յանձն, այլ առաւել ևս անարգէր զմոլար օրէնսդիրն նոցա զՄահմետ, և զգարշելի օրէնս նոցա. և բարկացեալ նոցա՝ քարշեցին զնա մերկ ՚ի վերայ երկրի, և փշով քանեցին զամենայն մարմինս նոցա. և այնքան տանջեցին զնա, մինչև ՚ի գանել աւանդեաց զոդի իւր, և ընկալաւ ՚ի քրիստոսէ զվկայական պսակն: Սրբա գաւառաւ խաչենեցիք էին, յերևելի ազգէ, հաւատով քրիստոնեայք ուղղափառք, և ազգաւ Հայ:

Ի զայլ բազումս ՚ի գերելոցն անօրէն պարսիկքն զանազան տանջանօք նեղէին, քաղցիւ և ծարաւով և մերկութեամբ: Իսկ քրիստոնեայքն որ էին ՚ի քաղաքին Գանձակ, բազում բարեգործութիւնս ցուցին առ գերեալսն, զոմանս գնելով և ազատելով, և զկէսս կերակրով, և կիսոցն հանդերձս զգեցուցանելով, և զվախճանեալսն թաղելով. և այսպէս յամենայն կողմանց զբարեգործութիւնս ցուցանելով: Բայց յետ աւուրց ինչ անցանելոյ, զարձեալ զօր ժողովեաց մեծ հազարապետն Իւանէ երթալ առնուլ զվրէժ յայնոցանէ՝ որք կոտորեցին զզօրն նորա. և դիմեալ ՚ի վերայ նոցա յեղկարծում ժամու՝ ևհար սատակեաց զնուաժադուժսն բերանով սրոյ. և զաւար նոցա և զմանկունս գերի վարեալ՝ ած յաշխարհ իւր. և քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս:

Վասն վարդապետին Մխիթարայ՝ ընդ որոյ էր, և կամ որպիսի ոք:

Հռչակաւորն այն և մեծիմաստն գիտութեամբ՝ էր ՚ի քաղաքէն Գանձակայ, քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, որք եռուն զնա յուսումն Գրոց սրբոց. և իբրև եհաս նա յար-

բունս Հասակի, ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակրօն։ Եւ պաշտեալ զքահանայութիւնն յոլով ամս՝ ցանկացաւ Հմուտ լինել Գրոց սրբոց, և առակաց խորոց՝ որ կան ՚ի նոսա։ Եւ Հանդիպեցաւ Յովանէս վարդապետի Տաւուշեցի անուանեալ, որ ՚ի ժամանակին յայնմիկ երևելի էր նա գիտութեամբ. զառաջին յաշխարհակաց կանոն կացեալ սակաւ ինչ, և ծնացեալ յամուսնոյն, կրօնաւորութեան հետեւեալ. և Հասու եղեալ Աստուածայնոց Գրոց՝ զվարդապետական պատիւ ժառանգեալ։ Առ սմա կացեալ Մխիթար ամս յոլովս, ուսման գրոց պարապեալ. և զի էր վարդապետն Յովանէս շրջագայ տեղւոջէ ՚ի տեղի շրջելով, քարոզելով զբանն Աստուծոյ և ուսուցանելով զբարի վարս մարդկան։ Սա բաղում իրս կարգաւորեաց կարգաց և կրօնից քրիստոնէից. զի դեռ ցայն ժամանակն ՚ի տեղիս տեղիս լուծանէին զշարաթն և զկիրակէ սուրբ քառասնորդաց աղուհացիցն։ Սա եդ օրէնս պահօք վճարել, որպէս զայլ աւուրս շաբաթուն. բայց միայն զի տաճեսցեն ՚ի շարաթու վկայից Աստուծոյ, և ՚ի կիրակէի խորհրդոյ յարութեանն Քրիստոսի. և մատուցցեն զխորհուրդ մեղսաքաւիչ մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի։ Եւ այսպէս հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս՝ զիսնեքրեակն պահօք վճարել, զոր յառաջն կէսք պահէին, և կէսք ոչ։ Կացեալ առ սմա Մխիթարայ, և առ այլ ոմանս, էառ նա զանուն վարդապետական. և այնու ոչ շատացաւ, այլ ջոգաւ նա յԱրևմուտս կոյս յաշխարհն՝ որ կոչի Սև լեառն, առ վարդապետն՝ որք էին անդ ուսուցիչք. և զայն ինչ ոչ Հանեալ ՚ի վեր՝ թէ իցէ նորա առեալ զայն պատիւ, այլ բաղում ինչ օգտեալ ՚ի նոցանէ, եկն նա ՚ի կարնոյ քաղաք. և անդ գտանէ զբարեպաշտ իշխանն զանուանեալն Քուրթ, և Հաւատովն քրիստոնեայ, որ ընդ այն ժամանակս անդ լինէր, սարտուցեալ ՚ի թագաւորութենէ վրաց. և եղեալ նմա ծանօթ, սիրեցաւ ՚ի նմանէ իբրև զՀայր։ Եւ յետ այսորիկ գարձաւ նա յաշխարհ իւր. և ել Համբաւ իմաստութեան նորա ընդ ամենայն աշխարհս. և բազումք աշակերտէին նմա յուսումն վարդապետութեան։ Եւ ապա նեղեալ ՚ի Տաճկաց, ՚ի սադրելոյ կաթուղիկոսին Աղուա-

նից Ստեփանոսի, և եկեալ նորա յաշխարհն Խաչենոյ առ Վաղթանգ իշխան Հաթերքոյ, և առ եղբարս նորա՝ որք բազում պատուով պատուեցին զնա, և անդ դադարեալ ամս ինչ։ Ապա գարձ եղև իշխանին քրմին 'ի հայրենիան իւր գալ յաշխարհն կայենոյ և Մահկանաբերդոյ, և բազում մեծարանս եդ նմա թագուհին վրաց՝ որ Թամարն կոչէր, գարձուցանել լով 'ի նա զհայրենի տեղիան. և այլս յոլով։ Սա է հայր Սագունին և Դաւթի Պապշէր Բարիոքին հօր Սագունին։ Իսկ իբրև լուաւ վարդապետն Մխիթար, թէ գարձաւ իշխանն 'ի հայրենիս իւր, եկն նա առ նա վասն առաջին սիրոյն և միաբանութեանն որ առ միմեանս. և բնակեցաւ նա 'ի վանքն՝ որ կոչիւր Գետիկ, 'ի գաւառին կայենոյ, 'ի վերայ գետոյն մեծագունի՝ զոր անուանեն Աղստևոյ գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն. և էր առաջնորդ վանիցն վարդապետն՝ որ Սարկաւագ անուանիւր, աշակերտ նորին, որ բազում ուրախութեամբ ընկալաւ զնա, և ինքն սպասաւորէր նմա. և անդ դադարեալ յոլով ժամանակս։

Ապա եղև շարժ սաստիկ, որ զբազում տեղիս կործանեաց և տապալեաց զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս խախտեցաւ և եկեղեցին Գետկայ սաստիկ չափ. մինչ զի ոչ լինէր հնար վերստին նորոգել։ Ապա երկմտեալ բնակչացն՝ կամէին ցրուել այսր և անդր, ոչ միայն վասն խախտելոյ եկեղեցւոյն, այլ զի նեղեալ էին 'ի մերձակայիցն. քանզի մի ոմն ,իշխանացն, Սարգիս անուն, փոխեաց զդիւղ իւր 'ի տեղւոջէ իւրմէ, և բնրեալ շինեաց մերձ 'ի վանս. և այնուհետև բազում գժտութեամբ կային ընդ միմեանս. քանզի պարսաւադէտք էին հանապազօր։ Իսկ վարդապետն սուրբ արգել զնոսա 'ի խորհրդոյն չայնմանէ, ոչ թողուլ զմիմեանս և ցրուիլ, այլ 'ի միասին կալ, և ինդրել իւրեանց տեղի բնակութեան։ Ապա չոգան միաբան առ մեծ իշխանն Իւանէ, եղբայր զօրավարին վրաց Զաքարէի, որդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին քրմին, որ ընդ այն ժամանակս իշխէր բնդրին կայենոյ և գաւառին, և ցուցին նմա զնդիրս իւրեանց՝ զի տացէ նոցա տեղի, ուր փոխեսցեն զվանս իւրեանց. և նա հրամայեաց նոցա տե-

ասնել, թէ ո՛ր տեղի պատշաճ իցէ. և նոքա շրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ և գոգաձև առ ստորոտս երկուց լերանցն՝ որ կայ ՚ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանծուտայ ձոր. և էր ՚ի նմա գիւղ. և ձորակ մի փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ նորա. և միւս ևս յորդագոյն յաջմէ կողմանէ, տեղի փայտաւէտ և ջրաւէտ. անդ համարեցան, թէ պատշաճ իցէ զետեղել։

Ո՞ւմն շինուելեան վանացն Նորն Գետիկայ։

Ակսաւ այնուհետև վարգապետն սքանչելի հանդերձ միաբանօք իւրովք ձեռն ՚ի գործ արկանել շինուելեան վանիցն և եկեղեցւոյ ՚ի վերասացեալ ձորն տանծուտայ՝ հրամանաւ մեծ իշխանին Իւանէի. և շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն փայտակերտ. և օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի։ Է՛ր ՚ի տօնախմբութեան եկեղեցւոյն և սուրբ վարգապետն Խաչատուր Տարօնացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ կոչի Հաղարծին, այր սուրբ և առաքինի, և գիտութեամբ հոչակեալ, ժանաւանդ երաժշտական արուեստիւ։ Սա պայծառացոյց զսուրբ ուխտն՝ որում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալն նորա՝ ամայի էր և խամրացեալ։ Զսա պատուէր մեծապէս Թագաւորն Վրաց Գիւորգի, հայր Թամարին։ Եւ եկեղեցւոյն ձեռնագրովն իւրով ետ զերկուս գեւղն, զԸրասաձոր և զՏանծուան, և այդի մի ՚ի միջնաշէնին. և եդ նզովս ամենայն սրբովք. զի մի ոք իշխեսցէ հանել զնոսա ՚ի վանացն։ Սա երեք գեղսն ՚ի կողմանս յարեւելից, զանմարմին եղանական ՚ի ժարմին ածել, զարարեալսն յիմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չէ էր սփռեալ ընդ աշխարհս։ Սա նկեալ գրեաց և ուսոյց բազմաց. և բազում հանգիստ եղև ՚ի ծառ աշխատութեանցն, և անդ հանգեաւ ՚ի Քրիստոս ինքն. և կայ Թաղեալ յարեւմտից կուսէ եկեղեցւոյն։

Շինեցին ՚ի Նորն Գետիկ և՛ փոքրագոյն եկեղեցի մի յանուն սուրբ Կարապետին Յովհաննու ՚ի գլուխ վանիցն։ Եւ ապա սկսան հիմնարկել մեծափառ եկեղեցւոյն կոփածոյ վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբեթայարկ

Երկնանման, սխրալի տեսողաց, սկսեալ ՚ի ՚ի Թուականին Հայոց, զկնի չորս ամաց առնլոյ զԵրուսաղէմ Սալահատնին, և կատարի յամս հինգ ՚ի խանկար զատկին Ցունաց։

Վասն այսր զատկի բազում՝ հակառակութիւն և վէճ եր ամենայն աղգաց ընդ Հայոց, ևս առաւել Վրաց աղգին, զի լսելաւ ասէին զմիւբն՝ ուղիղ, զոր եղծեալ ապականեաց Խոհն պիղծն՝ որ ՚ի դրան ամրարշին Ցուստիանոսի, որ վասն ոչ կոչելոյ զնա ՚ի ժողովն որ եղև ԱՂՔսանդրիա վասն լսմանցն զատկաց և այլ ոտնից՝ յետ վճարելոյ երկրիւրկին Անդրեասի՝ զիւն ամ խանգար եկաց ոտնքն ամենայն, զի ոչ կարացին ուղղապէս վարել զարուեստն նորա յետ վճարելոյն։ Ապա իմաստասէր ոմն, Լաս անուն, ձայն արձակեալ առ ինքն կոչել յամենայն աղգաց զիմաստունս, զՓիլիհէզ Հրեայ, զդիգան ԱՍորեոց, զԱգդէ ՚ի Գամրաց, զԵլոգս ՚ի Ցունաց, և այլս յոլովս։ Եւ սկսեալ նոքօքա ՚ի վեր թուել զամն, և գտեալ հաստատութեամբ՝ կարգեցին զկնի Հարիւրեակ բոլորն՝ անտարակուսելի օրինակ յաւիտեան. զոր տարեալ առ Ցուստիանոս կայսրն, նա հրամայեալ Խոհոնի, և նա նախանձաբեկ եղեալ վասն արուեստին մեծանձնութեան, և իւրն ոչ կոչեցելոյ, կամեցաւ եղծումն ինչ առնել իրացն. փոխանց զԱպրիլն հնգետասան ՚ի վերջասան, և զվեց ՚ի հինգ, բազաղայս եղեալ՝ թէ այլն ամենայն ճշմարիտ է. բայց յայսմանէ ոչինչ սխալ է։ Իսկ այն հինգ ՚ի յիննսունուհինգ ամի հանապազ սխալէ զնոսա՝ ընդ Հրեայսն առնելով զզատիկն ՚ի ներքոյ լսմանն. քանզի շաբաթ ածէ ՚ի նոցա հինգ. իսկ մեզ վից կիրակէ, որպէս դիպեցաւ և ասաց։ Եւ վասն այսպիսի վիճման Հայոց և Վրաց առաքէ Թագուհին Թամար, և սպարապետ Զաքարիայ, զմի ոմն ՚ի մեծ իշխանացն Վրաց, նմանապէս և ՚ի Հայոց Իերուսաղէմ, յառաջ քան զզատիկն, տեսանել զճշմարիտն. և այսոցիկ դատաւճիռ լուցումն կանխելոյն՝ որ ՚ի սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի, զոր ասեն խնդրուածովք սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի՝ առանց ձեռաց մարդոյ և զգալի հրոյ՝ լուցանիլ հրամանաւ Աստուծոյ յամենայն զատկի, որ լինի մինչև ցայսօր ժամանակի։ Բայց զվերա-

կացուրթիւն քաղաքին Տաճիկք ունէին. Հարցին զքրիստոնեայսն. Թէ ընդ ո՞ր կողմն ձեր. պատասխանեցին որ ՚ի Ցունաց և յայլոց ազգաց. Թէ յայսմ կիրակի։ Իսկ որ ՚ի Հայոց էին, ասացին. ոչ յայսմ կիրակէի, այլ ՚ի միւս կիրակէի։ Իսկ որ Տաճիկ վերակացուն էր քաղաքին՝ այր իմաստուն էր, հրամայեաց շինուցանել զմենայն լոյս, որ էին ՚ի տաճարի անդ. և փակեալ զդուրան, կնքեալ մատանեաւ իւրով, և ոչ ումեք հրամայեաց մտանել ՚ի ներքս տեսանել։ Եւ իրրև անց օրն այն և եղև երեկոյ, և սպասէին լուցման կանթեղին, հրամայեաց իշխանն անարգանօք հանել զմենեսեան և գանիւ մեծաւ, իրրև զգեաս և զսուտս, բայց ՚ի Հայոց. և իրրև անց շաբաթն, և ելին միւս կիրակէն, զոր ասէին Հայք զատիկ։ Մինչ գեւ ՚ի պաշտամանն և յաղօթս էին ՚ի տասներորդ ժամուն՝ ազդումն եղև ամենեցուն, և վաղվաղակի լուցաւ կանթեղն առանց ձեռաց. և եղև ուրախութիւն մեծ Հայոց։ Եւ առեալ գան Հարին այլոց ազգաց, և գովէին ամենեքեան զիմաստութիւն և զՀատատն Հայոց. Եւ առեալ ազգն Տաճկաց, և անարգէին ձաղէին զՅունս յամենայն քաղաքս, որ ընդ իշխանութեամբ Տաճկաց. տեսին զայն և արբն առաքեալք ՚ի թագաւորէն վրաց, և ՚ի զօրավարէն, և եկեալ պատմեցին զոր տեսին. և խնդաց մեծ զօրավարն Զաքարէ, և ամենայն Հայք՝ որ էին ՚ի զօրուն. և առեալ ևս հաստատեին յուղիղ Հաւատս Հայոց։

Յայսմ ամի եղև աւարտ հոչակաւոր և խնդատես եկեղեցւոյն Գետիկայ, զոր շինեաց վարդապետն Մխիթար իւր միաբանօքն՝ ձեռնտուութեամբ Վաղթանկայ Խաչենեցւոյ՝ տեառն Հաթերքոյ, և եղբարց իւրոց՝ Գրիգորայ և Գրիգորիսի և Խոյդանայ և Վասակայ, և այլոց իշխանաց բարեպաշտաց՝ որդւոց Քրմին Դաւթի և Սադունին. Նա և զայր նոցա Արղու խաթուն, կին Վաղթանկայ Հաթերքեցւոյ, սա բաղում ինչ օժանդակ եղև. արար և վարագոյր գեղեցիկ՝ գտոնրօք իւրովք՝ ծածկելի սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ՚ի մաղոյ այծից կակղագունաց, ներկեալ պեսպես և զանազան, գործ քանդակակերպ և և նկարեալ պատկերօք, ճշդրտագոյն Հանուածովք, տնո-

բինականաք փրկչին և այլ սրբոց, որ Հիացուցանէր զտեսողսն։ Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տային Աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան և հանճար նկարակերտութեան, որպէս առ Ցոբն ասացաւ, որ ոչինչ բնդ Հատեր 'ի կաղմուածոյ խորանին՝ զոր արարին Բեսաղիել և Ելիսաբ, թէ ոչ յանդգնութիւն է ասել, զի նոյն Հոգի էր՝ որ շարժէր զնոսա և զսոսա։ Եւ ոչ այս եկեղեցւոյս (միայն) արար ծածկոյթ, այլ և այլոց եկեղեցեաց. Հաղբատայ և Մակարայ վանից և Դատի վանաց. քանզի յոյժ սիրող էր եկեղեցեաց բարեպաշտ կինն. է արարին նաւակատիս եկեղեցւոյն մեծապէս խմիթբ։ Անդ եր և եպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ Յովհաննէս, առաքինի և սուրբ այր, և այլ բազմութիւն քահանայից և պաշտօնէից. և օծեալ կնքեցաւ եկեղեցին յանուն սուրբ Աստուածածնին։ Շինեցաւ և գաւիթ եկեղեցւոյն գեղազարդ և կոփածոյ վիմօք։ Ցոլով ձեռնտու եղեն մեծ զօրավարքն Զաքարէ և եղբայրն իւր Իւանէ. քանզի նոքա ունէին զիշխանութիւն գաւառին, և զսուրբ վարդապետն յոյժ սիրէին. քանզի Զաքարէ խոստովանութեամբ որդի էր նորա Հոգեւոր, և ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրագարձովք լեռնէ 'ի լեառն, և բով մի յԱբասաձոր և զՋօրոձոր 'ի նահանգին Բջնոյ, և զԱշաւա 'ի գլուխ վանացն։ Շինեցին և ինքեանք գիւղ մի մերձ 'ի ծովակն փոքրագոյն անհնարին խորութեամբ, և անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին Տզրկածով, քանզի բաղուխք կային 'ի նա մօրասէր և աղմասէր սողուն. և այլ միւս ևս փոքրագոյն գեօղ ներքոյ վանիցն, զոր Ուռլանջ անուանեցին։ Շինեցին և այլ մատրունս յանուն սրբոց առաքելոցն, և սրբոյն Հռիփսիմեայ։ Եւ ինքն քանզի սիրէր զանապատ և զամայութիւն, արար իւր տուն բնակութեան բացագոյն 'ի վանացն. շինեաց և անդ փոքրագոյն եկեղեցի մի փայտակերտ՝ յանուն սուրբ Հոգւոյն. և 'ի ժամանակի ծերութեան, 'ի գլուխ վանիցն յայլմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի մի շիրիմ գերեզմանի իւրոյ, կրով և վիմօք մածուցեալ սրբագործ, յանուն Համբարձմանն Քրիստոսի Աստուծոյն մերոյ, օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն։

ԹԱԴԷՈՍԻ ԵՒ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆՈՐԱ։

Բազումք էին որք աշակերտեցան ՚ի նմանէ վարդապետական բանին. քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս, և գային առ նա յամենայն կողմանց։ քանզի ըստ անուանն իւրոյ՝ մխիթարէր զամենեսեան։ քանզի էր նա մխիթարական որպէս Բառնաբաս, և նշանաւոր ՚ի մէջ ժողովրդոց որպէս զԱնտոն, և բանք նորա արդիւնականք լի շնորհօք. և ամենայն որ փափաքէր տեսանել զնա վասն այսպիսի համբաւոյ։ Բազումք որ էին ՚ի կարգի վարդապետաց ծածկէին զինքեանս և գային, ՚ի կարգի աշակերտաց կալով՝ ուսանէին ՚ի նմանէ, և առնուին վերստին հրաման. և բազումք յաշակերտաց նորա հասին ՚ի պատիւ վարդապետական։ Բայց երկու ոմանք ՚ի նոցանէ իմաստնագոյնք էին քան զայլսն, որք կարող էին և զայլս օգտեցուցանել, առաջնոյն Թորոս անուն՝ ՚ի սահմանացն Մելտենոյ Հայոց, հայր նորա Հայկազն և մայր նորա Ասորի, այր հեզ և խոնարհ, առաքինի և աղքատասէր յոյժ, ասպնջական օտարաց և առատ ՚ի տուրս, որ զժամանակս կենաց իւրոց բարիոքապէս վարեալ, ՚ի ծերութիւն պարարտութեան յաւելաւ առ հարս իւր, և կայ թաղեալ ՚ի հռչականուն վանքն Հաղբատ, ՚ի գլուխ վանացն, ՚ի գերեզմանս եպիսկոպոսացն և վարդապետացն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթիք նորա պարիսպ հաստատացեալ։ Եւ երկրորդին վանական անուն, այր սուրբ և պարկեշտ, և յամենայն գործս բարիս յառաջադէմ, ողջախոհ և զգաստ յամենայնի, և վարդապետական բանիւ քան զամենեսին՝ որ ՚ի ժամանակին էին գերազանցեալ, ծննդական մօտք և յարմար բանիւք։ Վասն որոյ զգեցին առ նա ուսման աղագաւ ոչ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կենաց նորա և շարժուն՝ անգիր օրէնք էին տեսողացն։ Եւ զայս ոչ միայն ականջալուր ասեմ, այլ և ականատես իսկ եմ, զի բազում ժամանակս կացաք առ նա ՚ի վարժս կրթութեան

'ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ, յանապատի անդ՝ զոր ստացաւ իւր ընակութիւն, և աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբանն վարդապետական։

Վասն վարդապետին վախճանի ՀԵՂԻՆ Մովսէսի՝ ոչ գոլոյ կոպի։

Երանելիս այս՝ զոր վերագոյն ասացաք, զընթացսն կատարեալ, և զհաւատս պահեալ, ևհաս 'ի խորին ծերութիւն։ Եւ իբրև եհաս նա եթէ ակարացաւ 'ի ղօրութենէ մարմնոյ, և հանդերձեալ է յաւելուլ առ Տարսն իւր, կոչեաց նա զբնակիչս ուխտի վանացն Դարն Գետակայ, որ ընդ նմա ժուժկալեալ էին յամենայն աշխատութիւնս վանիցն և եկեղեցւոյն, և օրհնեաց զնոսա և զաշակերտսն իւր յանուն Տեառն. և զմի ոմն 'ի նոցանէ ընտրեալ, Մարտիրոս անուն նորա, որ աշակերտ և ընտանի էր նմա, կացոյց զնա առաջնորդ նոցա, մանուկ տիզր, բայց կատարեալ իմաստութեամբ, այլ քաղցրաձայն յերգս պաշտամանն, և առատախիտ ընթերցող, և երագ 'ի գրչութիւն. նմա հրամայեաց իշխել նոցա։ Եւ գրեաց կտակ առ մեծ Հազարապետն Խաղէ, եղբայր Զաքարէի, և յանձնեաց 'ի նա զվանան և զառաջնորդն. և ինքն փոխեցաւ յաստեացս առ Քրիստոս, ալևորեալ և լի աւուրբք։ Եւ վերակացու վանացն Մարտիրոս հանդերձ միաբանօքն գեղեցկապէս յարդարեաց զպաշաշաճս թաղմանն նորա հոգևկան և մարմնական պիտոյիւք. և տարեալ հանգուցին զնա առաջի գրան եկեղեցւոյն փոքրագունէ, որ կայ 'ի գլուխ վանացն յարևմտից կողմանէ։ Եւ մինչև ցայսօր գերեզման նորա օգնէ ցաւագնելոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս նորա, և գՀող տեղւոյն հանապազ տանեն 'ի պէտս հիւանդաց մարդոյ և անասնոյ, զի Աստուած գիտաւորիչս իւր փառաւորէ կենդանութեամբ և մահուամբ։ Դեպ եղև երթիմն՝ զի պաշտօնեայքն նորա գային գրաստօք՝ բարձեալ գինի 'ի պէտս վանիցն. Վրայի ոմն, Խասիլիա անուն, եկեալ՝ բռնութեամբ կամեր առնուլ 'ի նոցանէ 'ի գինւոյ

անաի, զի գործակալ էր նա Խանէի 'ի վերայ մայրոյն՝ որ պահէր զտեղի իջևանի նորա. և պաշտօնեայքն ասեն ցնա. մի՛ նեղիր զմեզ, քանզի գ.օշին եմք. զի այսպէս կոչէին զնա մականուամբ. քանզի հեղգագոյն եկին ալիք նորա: Իսկ թշուառականն անարգանց զնոսա և զ Գ.օշն հայհոյութեամբ. և իբրև եկն յայն տեղի՝ որ չիշէր զանուն նորա ձաղանօք, անդէն վաղվաղակի համրացաւ, և կապեցաւ լեզու նորա. և այնպէս եկաց զբաղում ա-ւուրս, մինչև հառաչանօք խնդրեաց Թողութիւն. և ա-մենայն ոք որ տեսանէր զայրն, գովէին զՔառայն Աստուածոյ: Եւ եթող նա չիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս մտախորհս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ համառօտ մարգարէու-թեանն Երեմիայի գեղեցկագիր կարգօք, և սուղ ինչ կա-նոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան Ցեսուի, թէ ո՞րպէս պաշաճ լիցի, կամ ո՞րպիսի կարգօք. և գիրք մի ողբք 'ի վերայ բնութեանն՝ 'ի գիմաց Ադամայ առ որդիս նորա, և 'ի գիմաց Եւայի առ դստերս նորա. և գիրք մի՝ յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, 'ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զա-քարէի և եղբօր իւրոյ, և այլ թուղթս խրատականս. և եղև վախճան նորա 'ի «ՂԲ թուականին:

Վասն ոչխարաց նորա կալան առաքնորդութեան:

Վառաւորեցաւ վանքն և հռչակեցաւ սուրբ վարդապե-տին՝ խմաստութեամբ Մարտիրոսի առաջնորդի. քանզի այր շինարար էր. շինեաց և այլ ժամատուն անուշ վիմօք մածուցեալ կրով, հաստահղոյս որմօք, փայտակերտ վեր-նայարկօք, որ յետ ժամանակաց փլան վերնայարկն: Շի-նեաց և գրատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք, արուեստաւոր ունելով զՀիւսն Մխիթար, որ 'ի բաղում իրս աշխատ և-ղև եկեղեցեացն և վանիցն: Եւ բաղում եղբարք ժողովե-ցան վասն հռչականուն տեղոյն, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման. որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ և-

զաք ի նոյն վանս։ Սկսան շինել և այլ եկեղեցի մի հինգ խորանօք, կոփածոյ և տաշած վիմօք, գմբեթաւոր և գեղեցիկ շինուածով. և իբրև ընդմիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղև յոլով ժամանակս. քանզի եկն Սուլտանն Խորասանայ, Ջալալատինն կոչեցեալ, և եհար զզօրս Հայոց և Վրաց. և աւերեալ զբազում գաւառս. վասն այսր պատճառի և այլ յոլովից մնաց անաւարտ։ Ցետոյ այր ոմն, Գրիգոր անուն, կապալեցի, որ յառաջն արդիւնաւորեալ էր ի շինուածն եկեղեցւոյն, վերստին ի ձեռն առեալ՝ աւարտեաց զնա ի ՌՂ թուականին։

Ա ամենայնեցաւ և Իւանէ, եղբայր Զաքարէի, և թագեցաւ ի պղնձահանքն ի գուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ Վրաց վանս արար. և մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և զտուն հիշեան ոմն իւր սնուցած՝ Գրիգոր անուն, զոր Ցղայն կոչէին։ Սա ինդրեաց յԱւագէն, յորդւոյն Իւանէի, զվանքն Գնաիկ, իւր տեղի գերեզմանի. և վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ եհա նմա. գնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշխէ անուն, մերձ յԱղբատաւ, եհա զայն ի վանքն, և այլ բազում՝ արդիւնս, դրեանս և խաչս և անաւսունս։ Շինեաց և հրաշալեան եկեղեցի մի՝ երկքմբեթանի, մերձ ի դաւիթս եկեղեցւոյն, շինուած զարմանակերտ, և անուանեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյն Գրիգորի։ Նա և այլ շինուածք յոլով եղեն ի նմա, և բազմայեան քահանայիք և պաշտօնեայք և մանկունք ուսումնականք. և կալեալ Մարտիրոս զառաջնորդութիւնն ամս քառասուն՝ ևթող կամաւորապար։ Կայաւ յետ նորա Միխիթար ոմն. և այլ սա, և այլ նա, Յովասափն, և այլ սակաւօրեայ, և Աբրահամ վարդապետն։ Եւ ապա տէր Յովաննէս Արմանեցին, որ և Հաղարծնին էր առաջնորդ, և ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս ի յուխհարիւր հինգ թուականին։ Սա շինեաց ի Հաղարծինն զսեղանատունն երեսին՝ սրբատաշ վիմօք. և ապա գնաց ի մեծ աթոռն Հաղբատ. և յուխհարիւր երեք թուին խաչատուր վարդապետն, և եղբայր իւր Խարսեղն, շինեաց եկեղեցի մի երկքմբեթանի, հանդէպ վանիցն, գմբեթաւոր, յանուն սրբոյն Գէորգեայ։

Վասն Սուլտանին Ջալալդինին և կոպուչելոյն զղջման վասն ի նէդ Նոահականին:

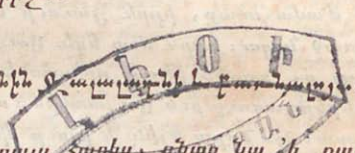
Յառաջ ասացեալ ազգն հիւսիսոյ արևելից, որ Թաթմար անուանէր, ի նեղ հարկ զՍուլտանն խորասանայ՝ զՋալալատին, և եհար զզօրս նորա, և տապալեաց զաշխարհս նորա. և հանին զնա փախստական ընդ աշխարհն Աղուանից. և եկն նա ի քաղաքն Գանձակ, և առ զնա. և կուտեաց իւր զ·րս անթիւս ի Պարսից և ի Տաճկաց և ի Թուրքաց. և եկն յաշխարհս Հայոց: Զայն տեսեալ Իւանէի, ազգ առնէ Թագաւորին վրաց, և ժողովէ զօրս բազումս կալ ընդդէմ Սուլտանին. և հպարտութեամբ մեծամեծս վիքանային, և դաշինս եղեալ էին, թէ յաղթեսցեն նմա, զամենայն Հայ մարդ՝ ի կրօնս վրաց դարձուսցեն, որք ընդ իշխանութեամբ նոցա. և զընդդիմացեալսն՝ սրով բարձցեն: Զայս խորհուրդ խորհեցան ոչ Աստուծով, և դաշինս կռեցին, և ոչ նորա հոգւով զայս խորհեցան, և զՏէր ոչ հարցին, որ տուիչն է յաղթութեան ումմ և կամի:

Եկն ապա Սուլտանն ի գաւառն Կուտայից. գնաց և Իւանէ զօրօքն վրաց, և կայր հանդէպ նոցա ի վերոյ. և տեսեալ զնոսա զանգիտաց, զեաեղեալ ի տեղւոջն: Իսկ Սուլտանն՝ յառաջ վարեալ զզօրս իւր՝ գայր հանդէպ նոցա: Եւ իրրև զայն եաես իշխան մի յաւագացն վրաց, Շալուէ անուն նորա, և եղբայր իւր Իւանէ, արք քաջք և անուանիք, և յաղթող ի պատերազմի, ասեն ցայլ զօրսն. »գուք կացէք՝ ձեացէք վայր մի, և մեք երթեալ խառնեացուք ի նոսա. եթէ զարձուսցուք ի նոցանէ զոմանս յետս, մեր է յաղթութիւն, եկայք և գուք. ապա թէ նոքա մեզ յաղթիցեն, փախերուք գուք, և ապրեցուցէք զանձինս ձեր«: Եւ իրրև խառնեցան նոքա, սկսան կոտորելով զօրս Սուլթանին: Իսկ զօրն վրաց այնմ ուշ ոչ եգին, այլ փախան ի տեղւոջէ անտի, մինչև այր զընկեր ի փախուստ ոչ գիտէր. և երթեալք առանց ուրուք հալածելոյ ամենեքեան ի վախից ի վայր մղեալք,

՝ի ձոր անդր ընուին ՝ի գլուխս քաղաքագեղն Գառնոյ։ Եւ իբրև տեսին զայն զօրքն Սուլտանին, ղՀետ մտեալ ըզ բաղուման կոտորեցին, և զայլս գահավէժ առնէին։ Եւ եկեալ Սուլտանին ՝ի գլուխ ձորոյն՝ եառս զայն ողորմ տեսիլն. զի իբրև ղբերդուխս քարանց կուտեալ կային անդ բաղմութիւն մարդկան և երիվարաց, շարժեաց զգլուխ իւր և ասէ. »այս գործ ոչ մարդոյ է, այլ Աստուծոյ միայն, որ կարողն է ամենայնի«. և զարձաւ դիակապուտ առնել զանկեալսն, և աւերել զբաղում տեղիս. գնաց ՝ի քաղաքն Տփղիս, և ձեռնտու եղեն Պարսիկքն որ ՝ի նմա, և առ զքաղաքն և զբաղուման կոտորեաց, և զկս բաղուման ըրենագործսէր Թագուլ զքրիստոնէութիւն, և հաւանիլ խաբելոյ և մոլար ուսմանն Տաճկաց։ Բաղումք այնուհետև յերկիւղէ մահուանն զանգիտեալ՝ փոխանակէին զճշմարտութիւնն ընդ ստութեանն, և այլք յանձն առին զմահ քաջութեամբ քան զկեանս խղճիւ, զվկայական անուն ժառանգեալ՝ ելին յաշխարհս բարի անուամբ։ Եւ ապա հրամայեն նա, որք հաւանին և որք ոչ, ոչ հարցաքննութիւն առնել, այլ բռնութեամբ զամենեսեան թլփատել։ Եւ այսպէս բռնաբար երկուց ամանց կալեալ զձեռանէ մարդկան ՝ի հրապարակի անդ, և միւսն առեալ սուր, հատանէր զմաշկ առնացի անդամոյն, և ընդ կանայսն խառնակէին զպղծութեամբ. և ընդ ամենայն տեղիս ուր և գտանէին խաչ կամ եկեղեցի՝ կործանէին և քակէին. զայս ոչ միայն ՝ի Տփղիս, այլ և ՝ի Գանձակ, և ՝ի Նախջաւան, և յայլ տեղիս գործէին։ Մի ոմն յաւագացն, որ և մայր Սուլտանին կին էր նորա, Օրղան անուն, սա բաղում չարչարանօք նեղէր զբնակիչս քաղաքին Գանձակայ՝ ոչ միայն զքրիստոնեայսն, այլ և զՊարսիկս հարկապահանջութեամբ բազում. և սպանաւ ինքն ՝ի նմին քաղաքի ՝ի Մուրհիտացն, որք սրով ննջութեամբ սպանանէն զմարդիկ. մտեան առ նա ոմանք՝ մինչդեռ գայր ընդ փողոց քաղաքին, իբր թէ զկանս կրեալ ինչ նոցա յումեքէ, և առ նա մտեան տալ իրաւունս. ցուցին նմա թուղթ ՝ի ձեռին ունելով՝ աղաղակեցին և ասեն. »դատ՝ դատ«. և իբրև զտեղի առ նա՝ և կամէր հարցանել՝ թէ ո՞ իցէ նե-

ղեալ զնոսա, նոքա աստի և անտի յարեան ՚ի վերայ, և սրով՝ զոր ունէին ՚ի ծածուկ, խոցեալ սպանին զնա։ Եւ այսպէս բարձաւ չարն ՚ի միջոյ. և զսպանողսն նորա հաղիւ կարացին սպանանել նետիւք. զի զբաղումս խոցեալ փախեան ՚ի մէջ քաղաքին. զի այսպէս սովոր են առնել ազգն այն, որ բռնացեալ են յամուր տեղիս՝ զոր Թուն և Թանջահ կոչեն. այլ և ՚ի մայրիսն Լիբանանու առնուն զգինս արեան իւրեանց յիշեանէն իւրեանց՝ զոր պաշտեն փոխանակ Աստուծոյ, և տան որդիս և կինս իւրեանց. և նոքա երթեալ ուր և առաքէ իշխան նոցա, բազում ժամանակս դեգերին ՚ի կերպս կերպս եղեալ, մինչև պատեհ ժամանակս գտցեն սպանման. և ապա սպանանեն զոր և կամին. վասն այնորիկ երկնչեին ՚ի նոցանէ. ամենայն իշխանք և թագաւորք տան Հարկս նոցա, և սաստիկ կատարողք են հրամանաց իշխանին իւրեանց, զոր ինչ և ասէ՝ մինչ ՚ի մահ անձանց իւրեանց ոչ խնայել. և այսպէս ըզբազում մեծամեծս սպանանեն նոքա, որք ոչ Հարկին նոցա, որպէս և զայս ամբարիշտ։

Վասն կոթոպեան Սուլտանին Ջալալադնի Քուռնալայ։



Յետ գործելոյ նորա զայս չարիս, դիպաց նա ՚ի քաղաքն Խլաթոր աշխարհին Բղնունեաց. և էր նա ընդ իշխանութեամբ Աշրաֆ Սուլտանին. և նա պատերազմ ընդ նմա, և առ զնա։ Էր անդ և կին Սուլտանին, դուստր Իւանէի, Թամթա անուն, զոր վերագոյն յիշեցաք. առ զնա իւր ՚ի կնութիւն, չոգաւ և աւերեաց զբազում գաւառս յիշեանութենէն Սուլտանին Հոռոմոց, զոր Ալաղիէն կոչէին։ Ապա միաբանեալք Սուլտան Աշրաֆին և քեմՀ եղբայր իւր, որ իշխէր ՚ի կողմանս Եգիպտոսի, և Ալադին, կոչեցին և իւրեանց օգնական ՚ի զօրացն Հայոց, որ յաշխարհին Սիւնեաց, և ՚ի Փառնգացն Ծովակերպացց, և եկին տալ պատերազմ ընդ խորազմեցւոյն Ջալալադնի. և իբրև եկին մօտ առ միմեանս, զանգիտացին երկոքին կողմանքն. և ոչ իշխեին խառնիլ ընդ իրեարս։ Ապա քրիս-

տոնեալքն՝ որ ի Հայոց և ի փառանգաց, խրախուսեալք ԱՍտուածՈ, դիմեցին ի վերայ Նոցա. և էին թուով սակաւք, պակաս քան զՀազար մի. և զօրութեամբն Քրիստոսի հարին զզօրսն, և ի փախուստ դարձուցին: Եւ զայն տեսեալ զօրացն Տաճկաց՝ յարձակեցան և նոքա. և Հարին կոտորեցին զբազումս. զի ի մուտս արեւուն էր: Ապա հրամայեցին Սուլտանքն ոչ պնդիլ զՀետ փախուցելոցն. իբր այն թէ հաւատակիցք Նոցա իցեն. և դադարեցին ի պընդելոյ զՀետ Նոցա: Իսկ Սուլտանքն, զի արք բարեպաշտք էին, ոչ ապերախտ լինէին առ զօրն քրիստոնէից. զի գիտացին թէ ի ձեռն Նոցա ետ Տէր զՀաղթութիւնն: Ապա դարձան մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց, և ընդ որ անցանէին ընդ քաղաքս և ընդ գաւառս, ելանէին ընդ առաջ Նոցա պարուք և ծնծղայիւք, և գովասացութեամբ ընդունէին: Իսկ Ալադինն իբրև ակն ի կեսարիա կապադովկացւոց, ամենայն բազմութիւն քաղաքին՝ Հանդերձ քրիստոնէիւքն և քահանայիւք իւրեանց, խաչիւք և ժամահարօք, իբրև յաւուր միոյ ճանապարհ ելին ընդ առաջ Նոցա: Իբրև մօտ եղև Սուլտանն, բազմութիւն Տաճկաց ոչ տային թոյլ քրիստոնէիցն խառն ինքեանց Հպիլ յերկրպագութիւն Սուլտանին. այլ յետս կոյս մղեցին զՆոսա: Եւ նոքա ելին ի բլուր մի Հանդէպ բանակին. իբրև եՀարց Սուլտանն՝ թէ ո՛րք են նոքա, և պիտաց՝ թէ քրիստոնեայք են, ինքն իսկ մեկնեցաւ ի զօրէն միայն, և գնաց ի մէջ Նոցա. և Հրամայեաց Հարկանել զժամահարսն, և պաշտել բարձրաձայն. և այնպէս եմուտ ի քաղաքն, և ետ Նոցա պարգեւս, և առաքեաց յիւրաքանչիւր տեղիս:

Իսկ Ջալալտինն Սուլտանն դարձաւ մեծաւ ամօթով յաշխարհն Աղուանից ի բերրի և յարգաւանդ դաշտն, որ կոչի Մողան. և անդ զետեղեալ՝ կամէր զօր ժողովել. ապա թաթարն՝ որ ևՀան զնա յերկրէն իւրմէ փախստական, զՀետ մտեալ Նորա՝ տարեալ վարեալ զնա մինչև ԱՄիթ. և անդ եՀար զզօրս Նորա սաստկապէս. կորեաւ և անօրէնն իշխանն, թէ ի նմին պատերազմի, և թէ՝ որպէս ոմանք ասեն՝ երթայր Հետիոտս փախստական, զիմեալ նմա առն միոջ, և գիտացեալ՝ թէ նա է, սպան զնա փոխանակ ա-

քեան մերձաւորի իւրոյ, զոր սպանեալ էր նա յայլում աւուր. և այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ։

Եվ ՚ի բոլոր եւ Ասորեստան ապականեալ պաշտօնեայ ազգին։

Յմենայն բանք մերոյ պատմութեանս, և նախաշաւիղ՝ որ միչև ցայս վայր էր, վասն ազգիս այսորիկ էր, զոր շնորհօքն Աստուծոյ հանդերձեալ եմք ճառել. կարծեմ թէ և յոլովք ևս գնոյնս պատմեցեն, և ամենեքեան նուաղեալ գտանին յարժանաւորութենէն. զի յաճախ են քան զպատմութիւնս չարիքս՝ որ ևկին կալան զաշխարհս ամենայն. զի ժամանակս ՚ի վերջ հասեալ է, և կարապետք նեռինն գուշակեն զգալուստ որդւոյն կորստեան. երկեցուցանեն և զմեզ յայտնութիւնք սրբոց արանց և աստուածազգեստից, զոր Հոգին սուրբ եղոյց նոցա ՚ի զգուշութիւն ապագայիցն, և մանաւանդ անսուտ հրամանն փրկչին մերոյ և Աստուծոյ, որ ասէ »յարիցէ ազգ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն ՚ի թագաւորութեան«։ Այլ և սրբոյն Ներսէսի հայրապետին մերոյ, զոր մարգարէաբար ազգեաց վասն կործանման աշխարհիս Հայոց յազգէն Նետողաց, զոր աչօք մերովք տեսաք զաւեր և զտառապանս, զոր անցուցին ընդ աշխարհս ամենայն. և եղև պատճառ յելից նոցա այսպէս։ Քանզի յաշխարհին Հեռաւոր Հիւսիսոյ յաբեւելից՝ զոր կոչեն ՚ի լաժական լեզուն Ղարուղրում, ՚ի սահմանս Ղատիայ, բարբարոս ազգացն բազմութիւն որ անգէն անգիտելիք և անթուելիք բազմաց։ Գլուխ թագաւորաց ունելով ազգն՝ որ կոչի Թաթար, որում անուն էր Ջանկղ Ղան, զէպ եղև մեռանիլ նմա. և յառաջ քան զվախճանն՝ կոչեաց զզօրսն ամենայն և զերիս որդիս իւր, զոր ունէր, և ասէ ցզօրսն. »ես աւասիկ մեռանիմ. զմի յորդւոց աստի իմոց՝ զոր կամիք, ընտրեցէք ձեզ թագաւոր, փոխանակ իմ«. և նոքա ետուն պատասխանի. »զոր միանգամ կամք քո ընտրեսցեն, նա լինի մեր թագաւոր, և նմա ծառայեսցուք միամտութեամբ«։ Ցայնժամ ասէ ցնոսա. »ես ասեմ ձեզ զբարս և զգործս որդւոց իմոց և բնեացն։ Այս անդրանիկ որդիս իմ Ջաղատայ. սա այր

պատերազմող է և զօրասէր, բայց հպարտ է ընութեամբ. և մեծ քան զպատահել բախտն. Իսկ երկրորդ որդին իմ, նմանապէս յաղթող ՚ի պատերազմունս, բայց սիժդ է ընութեամբ: Իսկ կրսեր որդիս իմ, շնահաւոր է ՚ի մանկութենէ իւրմէ, և առատ բարոյիւք, և մեծատուր ՚ի ձիրս, և յորմէ հնար ծնաւ սա ինձ, օր ըստ օրէ յաւելաւ փառք իմ և մեծութիւնս. արդ ահա ասացի ձեզ զամենայն ստուգութեամբ, ուստի և կամիք պագէք երկիր յերեցուց աստի»: Եւ նորա մատուցեալ երկրպագեցին կրսերոյն՝ որում անուն էր Հոգեթա Խաղան, և հայրն եդ զթագն ՚ի գլուխ նորա, և մեռաւ: Իսկ նա իբրև առ զիշխանութիւն թագաւորութեան, զօր գումարեաց անթիւ բազմութեամբ, իբրև զաւազ ծովու անհամար ՚ի բազմութենէն. զի սեպհական ազգն, զոր Մուղալ Թաթարն անուանեն, և զխազրայ, և զՀոնաց, և զԱտիայիս, և զԱնկիտանս և զայլ բազում ազգս բարբարոսաց, ախիւք և բանակօք, կանամիք և որդովք իւրեանց և խորանօք, և բաժանեաց զնոսա յերիս յառաջս. զմինն ընդ կողմն Հարաւոյ առաքեաց, գըլխաւոր վերակացու կարգեաց յիւրոց հաւատարմաց և ՚ի սիրելեաց. և զմիւսն ընդ Արեւմուտս, և զօրգի իւր ընդ նոսա, և ՚ի կողմանս հիւսիսոյ. և զերրորդն ընդ Արեւելս և ՚ի հիւսիսի, և վերակացու կարգեալ յաւագսյն զայր մի՝ որում անուն էր Զարմաղան, այր խորագէտ և իմաստուն, և յաջողած ՚ի գործ պատերազմի, պատուէր տուեալ նոցա, աւերել քանդել զամենայն աշխարհս և զթագաւորութիւնս տիեզերաց, և ոչ ևս դառնալ առ նա՝ մինչև բովանդակեսցեն զամենայն աշխարհս. և նուաճել ընդ ձեռս իւրեանց նոցա. և ինքն անդէն զնտեղեալ յաշխարհին, ուստեղ և ըմպելոյ, զբօսանաց և շինուածեան պարապեալ, անհոգ յամենայն կողմանց: Իսկ զօրացն նորա երթեալք ընդ կողմանս կողմանս աշխարհին՝ աւերէին զաշխարհս և զգաւառս, բառնային զիշխանութիւնս ազգաց, առնուին զինչս և զստացուածս, զկանայս նորահասակս, և զմանկունս գերի առեալ ՚ի ծառայութիւն ստիպէին, էր՝ զոր առաքէին անդէն ՚ի հետաւոր յօտարութիւն յաշխարհն իւրեանց առ խաղանն Թագաւոր իւրեանց, և էր՝ զոր առ իւրեանս կալեալ,

'ի պէտս ծառայութեան անկից իւրեանց։ Իսկ այս զօր՝ որ եւ ընդ յարեալս, որոց գլխաւոր էր Զարման Նուին, չոգաւ սա 'ի վերայ Զալալադնին՝ որ իշխէր Խորասանայ և գաւառացն որ շուրջ զնովաւ, ևհար վանեաց զնա և զզօրս նորա. և արար զնա փախստական, որպէս ցուցաք վերագոյն. և ինքեանք կարգ առեալ՝ աւերեցին զամենայն աշխարհս Պարսից և զԱտրպատական և զԴիլմաց. կարգաւ սրբեցին զամենայն, որպէս զի մի՛ ինչ մնասցէ, և ոչ ընդ ոտն գայթակղութիւն նոցա, առին և զմեծամեծ քաղաքն և զհոյակապ՝ ամենայնիւ լցեալ, զՈհ և զԱսպահան, և յիւրեանց անուն վերստին շինեցին. այսպէս առնէին ամենայն երկրի ընդ որ անցանէին։ Եւ ապա եկին հասին յաշխարհն Աղուանից ամենայն ախուռ բազմութեամբ իւրեանց, և 'ի բերրի և յարգաւանդ դաշտին՝ որ կոչի Մուղան, լի՛ ամենայն բարութեամբ, ջրով և փայտիւ և մրգով և որսով, անդ զետեղեալ՝ հարին զնորաներս իւրեանց։ Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմերայնոյն, և 'ի ժամանակ գարնանային սփռնէին ընդ կողմանս ասպատակաւ և աւերմամբ. և դարձեալ դառնային անդրէն բանակէին։

Վասն աւերման Թագաւորին Վրաստանեայ։

Այս քաղաք, բազում ամբոխ լցեալ Պարսկօք, այլ սակաւ և քրիստոնեից, յոյժ թշնամի էր և սա քրիստոսի և երկրպագուաց նորա, անարգիչ և հայհոյիչ խաչի և նկեղեցւոյ, այպանիչ և նախատիչ քահանայից և պաշտօնէից։ Վասն որոյ իրրև լցաւ չափ մեղաց նոցա, եւ աղաղակ չարութեան նոցա առ Տէր. երևեցան յառաջագոյն նշանք աւերման նոցա երևիլ՝ որպէս 'ի վերայ Երուսաղէմի, յառաջ քան զաւեր նորա. նոյնպէս և այսմ՝ քաղաքի. քանզի յանկարծ պատառեալ երկրի, և արտաքս ելեալ ջուր սեաւ, և ծառ մի Սօսի, զոր Անդարին կոչէին, մեծ յոյժ՝ հուպ առ քաղաքն. տեսին զնա յանկարծակի շրջեալ իւրովին. և 'ի տեսիլ նորա դղրդեցաւ ամենայն քաղաքն. և դարձեալ տեսին զնա կանգնեալ՝ որպէս յա-

ոաչն։ Այս եղեալ երկիցս և երիցս, և ապա անկաւ, և ո՛չ կանգնեցաւ։ Եւ սկսան իմաստունքն նոցա քննել վասն նշանիցն՝ Թէ զինչ իցէ, և իմացեալ՝ Թէ պատճառ աւերման է քաղաքին, սկսան այնուհետև ղնաչեն՝ որ բնակեալ էին ի վերայ ներքին սեմոյ դրանց քաղաքին, հանել յանարգանացն. քանզի վասն այսպանելոյ կացուցեալ էին. զի կոխեսցեն ամենայն անցաւորքն. և յանկարծակի հասին զօրք Թաթարին, և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղեալ մարտնչէին ընդ նմա բազում՝ մեքենայիւք, և հարին զայգեստանն՝ որ շուրջ զքաղաքաւն էին։ Ապա փլուցին և գպարիսպ քաղաքին Փիլիկուանօք յամենայն կողմանց. և ո՛չ եմուտ ի քաղաքն ի Թշնամեացն, այլ վառեալք զինու՝ պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի. իսկ բնակիչք քաղաքին իրրև տեսին՝ Թէ առաւ քաղաքն ի Թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն. զի մի՛ անկցի ի ձեռս Թշնամեացն, և այլք այրեցին զամենայն որ ինչ ծախիւր ի հրոյ. և ինքեանք միայն մնացին. և զայն տեսեալ Թշնամեացն՝ առաւել ևս ի ցասումն բարկութեան բրդեցան, և սուր ի գործ արկեալ՝ զամենեսեան ճարակ սրոյ ետուն, զարս և զկանայսն և զմանկտի. և ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ, բայց սակաւ գունդ մի զօրու վառեալք զինու և ամենայն պատրաստութեամբ, պատառեցին զկողմն մի գիշերի, և գնացին փախստական. և այլ սակաւ ինչ սին լքորք, զարս պահեցին և խոշտանգեցին՝ ցուցանել զգանձան ուր պահեալ իցեն. ապա զամենս սպանին, և զկէսն գերի վարեցին. և ինքեանք բրեցին զայրեալ տունսն, և հանին զարս գտին Թաքուցեալ. և զայս արարեալ ի բազում աւուրս, գնացին ի բաց։ Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորա առ ի բրել և յորոնել զինչսն և զանօթն, և գտանէին բազում ինչս ի նմա ոսկւոյ և արծաթոյ, պղնձոյ և երկաթոյ, և այլ պէս պէս հանդերձից, որ Թագուցեալ էին ի գարանս և ի գետնափորս։ Եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն զչորս ամս, և ապա հրամանն ետուն շինուելնան քաղաքին, և սկիզն ժողովեցան առ սակաւ սակաւ, և սկսան շինել զնա բաց ի պարսպէն։

Վ՚ասն առելոցն Հայոց աշխարհիս և Վրաց՝ ի նոյն։

Ոչինի անցանելոյ ինչ առնման քաղաքին Գանձակայ, այս զոր մոլկան և խորամանգ, իբրև վիճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարհս Հայոց, Վրաց և Աղուանից՝ իւրաքանչիւր գլխաւորի, ըստ մեծութեան և փոքրկութեան գաւառաց և գաւառս, զաշխարհս և զերկրս, առնուլ, քանդել, աւերել. և չոգան իւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք և որդւովք և ամենայն ախիւ բանակին իւրեանց. և նստեալ յանհոգութեան՝ ապականել, ուտել զամենայն բոյս գալարոյ ուղտօք և անասնօք իւրեանց։ Ընդ այն ժամանակս թագաւորութիւնն Վրաց նուաղեալ էր, զի էր ընդ ձեռամբ կնոջ՝ որում անուն էր Ռուսուդան՝ դուստր Թամարին, քոյր Շալային, Թեւան Փիլորգայ, վաւաշ և կամեոտ, որպէս զորորբորիան Շամիրամ, որ անհաւան եղեալ արանց՝ զոր ածէին նմա, ընդ բազմիք անկեալ, և այրի մնացեալ, վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն ՚ի ձեռն զօրագլխացն Իւանէի, և որդւոյ իւրոյ Աւագին, և Շահնշահի որդւոյ Զաքարէի, և Վահրամայ, և այլոցն։ Եւ զի յառաջ քան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իւանէ, տարան թաղեցին զնա ՚ի Պղնձահանքն՝ զոր իւր շինեալ էր վանն Վրաց, առեալ ՚ի Հայոց. և զիշխանութիւն նորա վարէր որդի նորա, և ոչ էին կարող զդէմ ունել անհնարին բազոյն եկելոյ. վասն այսորիկ անձնապահ եղեն ամենեքեան, գաղթեալք յամրոցս, ուր և կարացին. և նոքա սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լերանց և ձորոց, իբրև զմարախ բազմերամ, կամ իբրև զանձրևս յորդութեամբ տեղեալ ՚ի վերայ երկրի։ Եւ անդ էր տեսանել այնուհետև աղէտք տրտմագինք, և աշխար արժանի ողբոց, զի ոչ երկիր թագուցանէր զմեռեալսն, և ոչ վէմք և անտառք պահէին զապաստանեալսն, և ոչ ամրագոյն շինուածք բերդից և խոխոմք ձորոց, այլ ամենեքեան արտաքս վարէին զդոյեալս. լքանէր անձն՝ արի արանց, և լուծանէր ձեռք՝ կորովի աղեղնաւորաց, թաքուցանէին

զսուրն, որք ունէին զնոսա. զի մի թշնամեացն տեսանել, անողորմ սատակեսցեն. ձայնք թշնամեացն հալէին զնոսա, և տուիւնք կապարձաց նոցա ահաբեկ առնէին զնոսա, աչք իւրաքանչիւր զօրհասն իւր տեսանէր եկեալ, և սիրտք իւրեանց մեռանէին 'ի ներքուստ, մանկունք խուսափէին առ ծնօղս յահէ սրոյն, և ծնօղքն հանդերձ նոքօք անկանէին 'ի վախից, նախ քան զընկենուլ թշնամեացն: Անդ էր տեսանել զսուրս յանխնայ կոտորել զարս և զկանայս, զերիտասարդս և զմանկունս, զծերս և զպառաւունս, զեպիսկոպոսս և զերիցունս, զսարկաւագունս և զդպիրս. մանկունք սանդիխք զքարի հարեալք, և խայտառակեալք կուսանք գեղեցիկք, և գերեալք: Ահագին էր տեսիլ կերպարանաց նոցա, և անգութ ազիք յօրովայնի նոցա. մի և միոյ մօր արտասուաց՝ ոչ ողորմէին, և յալիս երբէք ոչ գթային, 'ի սպանուիլիւնս խրախուճեամբ ընթանային, իբր 'ի հարսանիս, կամ 'ի գինարբուսս: Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց, և ոչ ոք էր՝ որ թաղէր զնոսա. հատեալ էր արտօսր յաչաց սիրելեաց, և ոչ ոք էր՝ որ իշխէր լալ զանկեալսն յահէ անօրինացն: Սուգ զգեցաւ նկեղեցի, և բարձաւ պայծառութիւն գեղեցկութեան նորա, խափանեցան պաշտամունք նորա, և բարձան պատարագք 'ի սեղանոյ նորա, և ոչ ևս լինէր ձայն երգոց. իբրև խաւարեալ մածեալ էր ամենայն աշխարհ, և սիրէին մարդիկ զգիշեր առաւել քան զտիւ. երկիր թափուր մնաց 'ի բնակչաց իւրոց, և շրջէին 'ի նմա որդիք օտարաց. յափշտակեցան ինչք և ստացուածք, և ժլատութիւն բարուց նոցա ոչ երբէք յագեցաւ. խուզեցան տունք և սենեակք ամենայն, և ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին. շրջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրև զայծեամունս, և կեղեքէին՝ պատառէին իբրև զգայլս. երիվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս, և ոչ նոքա ձանձրանային 'ի ժողովել զաւարս: Եւ այսպէս առ հասարակ դառնութիւն հասուցանէին բաղում ազգաց և լեզուաց, զի բաժակ բարկութեան Տեառն էր հեղեալ 'ի վերայ երկրի 'ի վրէժխնդրութիւն գործոց մեղաց չարաց՝ զոր մեղաք առաջի նորա, և զարդար ցասումն նորա շարժեցաք. վասն

այնորիկ եղև գիւրաւ մուտ նոցա յաշխարհս ամենայն, և իբրև առին, ժողովեցին զանասունս ամենայն, որ ի գաղթի և որ ոչ, և զինչս և զստացուածս և զգերիս բազմութեամբ՝ որ յարձակ վայրս: Սկսան այնուհետև մարանչիլ ընդ ամբոցս ամենայն և ընդ քաղաքս բազումս, կանգնեալ մեքենայս բազումս և աղդիս աղդիս, զի յոյժ խորամանգ և հնարաւորք էին, և առին՝ քանդեցին զբազումս ամրոցս և զբերդս. զի աւուրքն ամառնային էին և խորշակ յոյժ, և ամբարբ ոչ հաւաքեալք, զի յեղակարծումն ժամու եկին ի վերայ. վասն այնորիկ պաքեալ ի ծարաւոյ մարդ և անասուն, կամաւ և ակամայ անկանէին ի ձեռս թշնամեացն առ վտանգի նեղութեանն, և նոքա էր՝ զոր սպանանէին, և էր՝ զորս պահէին ի պետս իւրեանց ստրկութեամբ ծառայութեան: Զնոյն անցս անցուցանէին և ընդ քաղաքս բազմամարդս, շուրջ նստեալ պատեալ պաշարէին:

Վասն առման Հաղպատին Շամքորոյ:

Ի ոմն յաւագացն, որումն անուն էր Մոլար Նուին, որոյ հասեալ էր բաժին կողմանքն այնոքիկ, մինչդեռ շարժէին ի տեղւոջէ իւրեանց, ուր բնակեալ էին ի գաշտին՝ որ կոչի Մուղան, առաքեաց սակաւ զօր, իբրև արս հարիւրս. որք եկեալ նստան առ գրունս քաղաքին Շամքորոյ, և արգելին զելոյս և զմտոյս ի նա: Իսկ քաղաքն յայնժամ էր ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Աղպուղային, զոր առեալ էին յառաջագոյն ի պարսկաց և առաքեցին բնակիչք քաղաքին Շամքորոյ առ Վահրամ և որդի նորա, զի օգնեսցեն նոցա. և ասացին թէ սակաւք են: Իսկ նա ոչ օգնեաց, այլ և զորդին՝ որ կամեցաւ երթալ, խափանեաց, բանս ի բերան դնելով, թէ բազումք են. այլ և ոչ քաղաքացիացն հրամայեաց մարանչիլ ընդ նոսա: Իսկ զօրք այլազգիացն օր ըստ օրէ առաւելուին ի թիւն, մինչև ակն գլխաւորն իւրեանց՝ զոր Մոլարն կոչէին, և նա պատերազմ ընդ քաղաքին, և զիռան՝ որ շուրջ պպարսպով քաղաքին էր, ելից փայտիւ

և ցոլնով, զի դիւրաւ ելցեն ՚ի պարիսպն. և նոքա ՚ի ներքուստ ընկեցեալ հուր ՚ի գիշերի այրեցին զնա, իսկ ՚ի վաղիւն իբրև նայս զպն Մօլար Նուիին, հրամայեաց զօրացն բառնալ բնուն մի հող իւրաքանչիւր ումեք և արկանել ՚ի փոսն. և իբրև արկին՝ լցաւ հաւասար պարսպին, և դիմեաց զօրն իւրաքանչիւր հանդիպ երեսաց իւրոց ՚ի քաղաքն, և առին զնա և կոտորեցին զամենեսեան բերանով սրոյ, և այրեցին զշինուածն որ ՚ի նմա. և առին զոր ինչ գտան ՚ի նմա. և ապա յարձակեցան ՚ի վերայ այլ բերդիցն՝ որ ընդ իշխանութեամբն Վահրամայ, ՚ի Տիրունականն և ՚ի Յերգևվանքն և ՚ի Մածնաբերդ, զոր ունէր Կիւրիկէ Բագրատունի, որդի Աղսարթանայ, և ՚ի Գարդման, և յայլ կողմանս. ՚ի Զարևքն և ՚ի Գետաբակս այլ ոմն գլխաւոր չոգաւ՝ որում անուն էր Ղատաղան Նուին՝ իսկ Վահրամ՝ որ էր յայնժամ ՚ի Գարդման, գաղտագնաց եղեալ ՚ի գիշերի փախեաւ ուր և կարաց զերծանիլ. իսկ զօրքն այլազգեաց մարտ եդեալ ընդ բերդիցն, որք ՚ի ներքս էին, յակամայ ետուն զձի և զանասուն և այլ զինչ և խնդրեցին. և հարկ եդեալ ՚ի վերայ նոցա՝ զնոսա Թողին իբրևանց անուն. բայց այնուքիկ որ առին զՀամբոր, նկին ամենայն ախիւն իբրևանց ՚ի Տաւուշ և ՚ի կածարևթ և ՚ի նոր բերդն և ՚ի Գագ, և որ շուրջ զնոքօք. և ՚ի նեղ արկեալ պաշարեցին զնոսա։

Վասն գնալոյ Վարդապետին Վանականայ և որոց ընդ նմա։

Ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ մեծ վարդապետն, որ կոչէր Վանական, իւրովք աշխատութեամբ փութեալ էր իւր քարայրս ՚ի կատարս բարձրագոյն քարի միոջ, որ կայ հանդէպ գեղջն՝ որ Ոլորուտն կոչի, ՚ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ բերդի. և շինեալ էր յայրի անդ նկուղեցի մի փոքրիկ, և անդ դադարէր գաղթութեամբ. իբրև աւետեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երգեվանից, ՚ի ջալալագին Սուլտանէն. և անդ կայր զետե-

զնաւ՝ ժողովեալ բազում դրանս, զի յոյժ ուսուցեալ էր պարն, մանաւանդ թէ աստուածասէր. և բազումք գային առ նա, և ուսանէին զբանս վարդապետականս՝ի նմանէ։ Եւ իբրև շատացան մարդիկն, հարկ եղև նմա իջանել յայրէ անտի, և առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի և սենեակս, և անդ դադարեալ էր։ Իբրև եղև այս կործանումն աշխարհի՝ի Թաթարէն, և նկն Մօլար Նուինն յայն սահմանս, բնակիչք գեղջիցն այնոցիկ յայր անդ գիմեցին, և լցաւ արամբք և կանամբք և մանկտօք. և նկնալ Թաթարն պաշարեաց զնոսա յայրի անդր. և նոքա համարս ոչ ունէին և ոչ ջուր. և էր եղանակն ամառնային, և էր տօթ յոյժ. և սկսան տապիլ յարգելանի անդ՝ իրր՝ի բանտի. և մանկունքն պապակէին՝ի ծարաւոյ, և մերձ էին՝ի մեռանել. և թշնամիքն ձայնէին արտաքուստ, թէ ընդ էր մեռանիք, ելէք առ մեզ, և տացուք ձեզ վերակացուս, և թողցուք զձեզ՝ի տեղւոջս ձերում. և կրկնէին և երկրկնէին երդմամբ։ Ապա որք էին յայրի անդ, անկանէին առ ոտս վարդապետին, աղաչէին զնա և ասէին. «գնեա զարիւն մեր ամենեցուն, և էջ առ նոսա, և արա սէր ընդ նոսա»։ Իսկ նա ասէ ցնոսա. «ես զանձն իմ ոչ խնայեցից վասն ձեր, թէ գոյ հնար փրկութեան. զի և Քրիստոս զանձն իւր՝ի մահ ետ վասն մեր, և փրկեաց զմեզ՝ի բռնութենէն սատանայի. ապա պարտիմք՝ի վերայ եղբարց մերոց զնոյն սէր ցուցանել»։

Ապա առնալ վարդապետին երկու քահանայս՝ի մէնջ, անուն միոյն Մարկոս, և երկրորդին Սոսթենէս, որք ապա յետ այնորիկ առին զպատիւ վարդապետական՝ի նմանէ, զի անդ էաք մեք՝ի վարժս կրթութեան Գրոց սրբոյ ընդ աւուրան ընդ այնոսիկ, և էջ առ նոսա։ Եւ գլխաւորն կայր հանդէպ պարին՝ի վերայ բլրակի միոջ, և հովանի ունէին՝ի վերայ գլխոյ նորա վասն տօթոյն, զի՝ի տանի վարդավառին արգելին զմեզ։ Իրրև մնա եղեն՝ի զօրագլուխն, որք տանէին զնոսա՝ երիցս անգամ հրամայեցին երկիր պագանել նոցա՝ի վերայ ծնգաց իւրեանց, իրրև ուղա՝ի ժամ ճգելոյն. զի այնպէս էր սովորութիւն նոցա։ Եւ իբրև եկին առաջի նորա, հրամայեաց յարևելս կոյս

երկիր պագանել խաղանին՝ արքային իւրեանց. և ապա մեղադիր եղև, թէ «իմ լուեալ է զքէն, թէ այր իմաստուն և երևելի ես, և կերպարանք քո յայտ իսկ առնէն զքեզ». զի այր բարի էր տեսլեամբ, հանդարտ օրինակաւ, փառաւոր մորուօք, ծաղկեալ ալեօք. «դու իբրև լուար զհամբաւ գալոյ մերոյ՝ի սահմանս ձեր, ընդ էր ոչ եկիր ընդ առաջ մեր սիրով խաղաղութեամբ, և ես հրամայէի պահել զամենայն, որ ինչ քոյ էր, անշնաս՝՝ի մեծէ մինչև՝՝ի փոքր»: Պատասխանի ետ վարդապետն և ասէ. «մեք զբարեմտութիւն ձեր ոչ գիտեաք, այլ երկիւղիւ և դողմամբ պաշարեալ էաք յահէ ձերմէ, և լեզուիդ անտեղեակ, և՝՝ի ձէնջ ոչ ոք եկն առ մեզ կոչել զմեզ առ ձեզ, վասն այս էր դանդաղումն մեր. արդ իբրև կոչեցիք, եկաք առաջի ձեր. մեք ոչ զինուոր եմք և ոչ ընչից տեարք, այլ արք պանդուխտք և օտարականք, ժողովեալք յայլ և յայլ աշխարհաց վասն ուսման ինչ մերոյ պաշտամանս. արդ աւասիկ առաջի ձեր եմք, զոր ինչ կամ է ձեր՝ արարէք ընդ մեզ, թէ կենօք և թէ մահուամբ»: Ցայնժամ ասէ ցնա իշխանն. «մի երկնչիր». և հրամայեաց նոցա նստիլ առաջի իւր, և բաղում հարցեալ ընդ վասն բերդիցն և իշխանին վահրամայ, թէ ուր իցէ, զի կարծէր զնա, թէ մարմնական ինչ իշխան իցէ՝՝ի վերայ երկրին: Եւ իբրև ասաց՝ զոր ինչ գիտէր, և զայն ևս՝ թէ գործակալ ոչ ինչ իցէ նա մարմնական, ապա հրամայեաց նմա, զի իջուսցէ զմարդիկն յամրոցէ անտի աներկիւղս, և խոստացաւ իւրաքանչիւր յիւրում տեղոջ կալ իւրովք վերակացուօք, և յանուն նորա շինել զդիւղսն և զագարակն:

Ապա ձայնեցին առ մեզ երիցուքն, որք էին զհետ վարդապետին, թէ իջէք վաղվաղակի, և զոր ինչ ձեր է՝ բերէք ընդ ձեզ: Եւ մեր իջեալ դողութեամբ առ նոսա, որպէս զառինս՝՝ի մէջ գայլոց, երկուցեալք և զարհուրեալք, ակն ունէաք մահու, ասելով զհաւատոյ խոստովանութիւնն, որ՝՝ի սուրբ Երրորդութիւնն. յառաջ քան զիջանելն մեր յայրէ անտի հաղորդեալ էաք պատուական մարմնոյ և արեան Տեառն. և տարան զմեզ՝՝ի փոքրագոյն

աղբիւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, և ետուն մեզ ջուր, զի յայժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս. և ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի ինչ յարդելանի և զաշխարհականս ի գաւիթս եկեղեցւոյն, և ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերն, զի ընդ երեկս էր օրն, և ի վաղիւ անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ, և խուզեալ առին որ ինչ կայր առ ումեք, որ պիտոյ էր նոցա. և որ ինչ յայրի անդ էր, և որ ինչ սպասք էր եկեղեցւոյն կամ շուրջառ, կամ այլ անօթ ինչ, կամ խաչ արծաթի, և երկու աւետարանս ընդելուզեալ արծաթով, զայն ետուն ցվարդապետն, զոր յետոյ առին ի մէնջ: Եւ ընտրեալ ի մէնջ արս, որք կարող էին շրջել ընդ նոսա, և զայլսն հրաման ետուն տանել ի վանսն և ի գիւղ անդր, և վերակացու Թողին ինքեանց, զի զայլ մի խուեացեն զնոսա: Հրամայեաց և վարդապետին կեալ ի վանս անդր, և եղբօր որդի մի էր նորա քահանայ, Պօղոս անուն, նմա հրամայեաց գալ ընդ մեզ զկնի նորա: Իսկ վարդապետն սուրբ խնայեաց յեղբօր որդին իւր, զի մանուկ տիւք էր, ինքն եկն զկնի նորա, յուսացեալ Թէ հնարիցէ և զմեզ զերծուցանել: Եւ շրջեցուցեալ զմեզ զկնի իւր աւուրս բազումս նեղութեամբ և տառապանօք, հետի և բոկ ևս, և որք կարգեալ էին պահել զմեզ, ամբք պարսիկք էին՝ ծարաւի արեան քրիստոնէից, նոքա առաւել կնդրկէին զկնանս մեր ամենայն տառապանօք յուղեգնացութեան, այնքան ստիպմամբ տանէին զմեզ՝ որպէս զերիվարս յասպատակի: Եւ Թէ դէպ լինէր ումեք վասն տկարութեան մարմնոյ, կամ խեղութեան սակաւ մի կասել ի գնացից, անխնայ ջարդէին զկառափուսնն, և ծեծէին զմարմինն գանալից, մինչև զի զիուշս անգամ ոչ կարէին հանել ոտիցն՝ Թէ ելանէր ընդ նա, և ոչ ջուր ըմպել ոք կարէր վասն ստիպողացն: Եւ իբրև իջանէին, տանէին՝ ընուին զմեզ ի տունս նեղս, և ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին, և ոչ տային Թոյլ ումեք ելանել յարտաքս ի պէտս կարեաց մարմնոյ, այլ ի նոյն տունս անցուցանէին զպէտսն, և ի նմին ագանէին զյօղով աւուրս: Վասն որոյ ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել զամենայն նե-

զութիւնն, որ անցին ընդ մեզ, և զվարդապետն ոչ թո-
ղին առ մեզ, այլ ուրոյն հետի՝ի մէնջ յայլ ոմանս յանձ-
նեցին զգուշութեամբ պահել։ Ապա առին և զիս յընկերաց իմոց զկնի իւրեանց՝ի պէտս դարձութեան գրել թուղթ և ընթեռնուլ. զնոսն զննի իւրեանց շրջեցուցանէին, և երեկոյին հասեալ բերէին՝ տային զմեզ՝ի վարդապետն երաշխաւորութեամբ. և զարձեալ գային առնուին հետ՛ կամ մերկ՝ի վերայ տրմուղ գրաստոյ. և այսպէս առնէին զօրս բազումս։

Իսկ իբրև անցին աւուրքն ամարանի, և եկն եղանակն աշնանային, և հանդերձեալ էին հեռանալ նոքա՝ի ծանօթ յաշխարհէն մերմէ՝ի հեռաւոր օտարութիւն. ապա զանձինս՝ի մահ եդին ամենեքեան, և սկսան առ սակաւ սակաւ փախչել՝ի գիշերի՝ ուր և կարացին զերծանիլ։ Այսպէս եղև շնորհօքն Քրիստոսի ամենեցուն զերծանիլ՝ բաց յերկուց երիցանց, որք՝ի տուընջեան կամեցան գաղտ երթալ, և ոչ կարացին զերծանիլ. զոր ըմբռնեալ ածին՝ի բանակն և սպանին առաջի մեր յերկիւղ և՝ի զարհուրումն մեզ. զի այսպէս առնէին ամենայն փախուցելոց։ Ապա յաւուր միում՝ ասէ ցիս վարդապետն աքանչելի. Սիրակոս. և ասեմ՝ զինչ հրամայես վարդապետ։ Ասէ ցիս. որդեակ, գրեալ է թէ յորժամ՝ի նեղութիւնս անկանիցիք, համբերեցէք. արդ պարտ է մեզ զբանս գրոյն յանձինս մեր ցուցանել. զի ոչ լաւ նմ մեք քան զաւրբսն առաջինս զդանիէլ և զԱնանիանն և զԱզկիէլ, որք՝ի գերութիւնն իւրեանց զբարեպաշտութիւնն բուռն հարին, մինչև Աստուած այց արարեալ, փառաւորեաց զնոսա՝ի գերութեան անդ. արդ և մեք կացցուք խնամոյն Աստուծոյ, մինչև ինքն այց արասցէ մեզ, որպէս և կամի։ Եւ ասեմ. որպէս հրամայես, հայր սուրբ, այնպէս արասցուք։

Դէպ եղև ապա յաւուր միում գալ իշխանին այնմիկ, որ գերեաց զմեզ՝ի տեղին՝ ուր էաք մեք՝ի պահեստի. և տեսեալ զմեզ՝ խոտորեցաւ առ մեզ. և մեր ընթացեալ ընդ առաջ նորա, ասէ ցմեզ. զինչ պիտոյ է ձեզ. մի թէ քաղցեալ էք. տաց ձեզ միս ձիոյ՝ի պէտս կերակրոյ. զի ինքեանք անխիղճ ուտեն զմանեայն սուրբ

և անսուրբ անասունս, այլ և զմուկն և զամենայն սողունս։ Ասէ ցնա վարդապետն. մեք ձիոյ միս ոչ ուտեմք, և ոչ զայլ կերակուրս ձեր. թէ կամիս չնորհ առնել մեզ, արձակեա զմեզ ՚ի տեղի մեր, որպէս խոստացար. զի այր ծեր եմ ես և հիւանդոտ, և ոչ եմ քեզ ՚ի պէտս ինչ գործոյ զինուորութեան, կամ հովուութեան, կամ այլ ինչ ՚ի պէտս ձեր։ Ասէ ցնա զօրագլուխն. յորժամ եկեսցէ Զուչուղայն, հոգայից վասն այդորիկ. և էր Զուչուղայն այն վերակացու տանն Նորա. և էր երթեալ ընդ զօրս Նորա յաւար. այսպէս կացաք առաջի Նորա երկիցս և երիցս, և նա զնոյն պատասխանէր։ Ապա եկն այրն ՚ի ճանապարհէն, և կոչեցին զմեզ ՚ի դուռն իշխանին. և յղեաց նոյն այր առ մեզ հանդերձ թարգմանաւ, ոչ ապաքէն ասէք դուք, թէ ինչս տալ մեռելոցն օգուտ է հոգւոյ Նորա. արդ մեռելոցն օգնէ, ղկենդանիս ընդէր ոչ փրկէ. տուր զոր ինչ ունիս, և գնա՛ զոգի քո, և երթ նիստ ՚ի տան քո։ Պատասխանի նա վարդապետն և ասէ. մեր ինչքն այն էին, զոր առէք դուք խաչքն և աւետարանքն. բայց յայնմանէ մեր այլ ոչ ինչ գոյ։ Ասէ ցնա այրն. եթէ ոչ ունիս ինչս, և ոչ է հնար քեզ երթալ աստի։ Պատասխանի նա վարդապետն. ճշմարտութեամբ ասեմ քեզ, մեր ոչ ինչ կայ, և ոչ գին աւուր միոյ կերակրոյ. բայց թէ կամք են ձեզ՝ առաքեցէք զմեզ ՚ի մի ՚ի բերդիցս յայսցանէ, որ շուրջ կան զմեօք, և քրիստոնեայքն որք կան ՚ի նոսա, գնեն զմեզ։ Իսկ նոցա հատեալ գինս ծանուցես ՚ի վերայ Նորա, և դարձեալ թեթևացուցին յայնմանէ, և առաքեցին զնա ՚ի բերդն, որ կոչի Գագ։ Իսկ նա խնդրեաց զմեզ գնոյ, զի ընդ իւրն և զմերն տացէ, և ոչ ետուն. ասեն՝ սա ՚ի պէտ է մեզ թուղթ գրելոյ և ընթերցման, թէպէտ բաղում գինս տայք, ոչ տամք զսա։ Եւ բաղում արտասուօք բաժանեցաք ՚ի միմեանց. և ասէ ցիս. ո՛րդեակ, ես երթամ անկանիմ առ ոտս Սրբոյ Նշանին, որ յանուն սրբոյն Սարգսի, խնդրել նովաւ ՚ի Տէառնէ վասն քո, և այլ եղբարցդ՝ որ կան ՚ի ձեռս անօրինացդ. զի թերևս զերծուսցէ և զձեզ Աստուած գթութեամբն իւրով։ Զի էր ՚ի Գագ խաչ մի սքանչելագործ առ ամենայն նեղեալս,

և մանաւանդ առ գերիս. զի որք ապաւինէին բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ սուրբ վկայն Սարգիս բանայր զդուռն քանտից և արգելանաց, և լուծանէր զերկաթն, և առաջնորդէր մարմնաւոր տեսլեամբ՝ ի տեղիս իւրեանց. և համբաւ սքանչելացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս, զոր նահանգեալ ասէին սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին մերոյ։

Այլ եղև, որպէս ասաց վարդապետն. գնեցին զնա ուղեսուն գահականի. և իբրև տարան զնա, ՚ի նմին աւուր ասեցեալ Պօլարն. մի տրտմիր ընդ գնալ մեծ երիցուն. զբեզ վասն այնորիկ ոչ թողաք ընդ նմա, զի պիտանի ես մեզ. մեծացուցից զքեզ իբրև զմի ՚ի մեծաց իմոց. և թէ կայ քո կին, բերից զնա առ քեզ. և թէ ոչ՝ ՚ի մէնջ տացից քեզ։ Եւ առաժամայն ետ մեզ վրան մի, և երկուս պատանիս սպասաւորս մեզ, և ասէ. ՚ի վաղիւն տացից քեզ ձի, և ուրախ արարից զքեզ, միամիտ կացջիր. և գնաց ՚ի մէնջ։ Եւ խնամեցաւ Աստուծոյ պատահեաց մեզ ՚ի նմին գիշերի գալտագնաց լինել ՚ի նոցանէ և զերծանիլ. և նկաք ՚ի տեղի սննդեան մերոյ ՚ի վանքն՝ որ կոչի Գետիկ. և նա աւարեալ էր ՚ի նոցանէ, և պրեալ շինուածքն որ ՚ի նմա, և անդ դադարեցաք։

Վասն առաքման Հաղարծին Լօռէոյ։

Ցօրավարն գնդին Հեմանոսաց, որում անունն էր Զաղատայ, լուաւ վասն ամրութեան քաղաքին Լօռէոյ և յոլովութեան գանձուցն, որ ՚ի նմա էր տուն իշխանին Շահնշահի և գանձք նորա, առեալ ընդ իւր զընտիր սպառազէնս յոլով մեքենայիւք և ամենայն պատրաստութեամբ չոգաւ անդ. և նստեալ շուրջ զնովաւ պաշարեաց զնա։ Իսկ իշխանն Շահնշահ առեալ զկինն իւր և զմանկունս, եկ գաղտագողի ՚ի ձոր անդր, և ամրացաւ յայրիս ուրեք. և զվերակացութիւն քաղաքին տայ ՚ի ձեռս աներաց իւրոց։ Իսկ նոքա՝ քանզի արք կանացիք էին, ուտելով և ըմպելով և արբեցութեան պարապեալ, յուսացան յամրութիւն պարսպացն, և ոչ յԱստուած։ Եկեալ Թշնամեացն, փորեցին ներքոյ պարսպին և փլուցին զնա. և ինքեանք շուրջ

նստեալ պահէին, զի մի ոք փախիցէ: Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին թէ առաւ քաղաքն, սկսան մղել 'ի վախից, և 'ի ձոր անդր ընուին: Եւ զայն տեսեալ Թշնամեացն սկսան և նոքա մտանել 'ի քաղաքն, և կոտորել յանխնայ ղարս և զկանայս և զմանկունս. և աւար առեալ զինչս և զստացուածս նոցա, գտին և զգանձս իշխանին Շահնշահի, որ զրկեալ և կողոպտեալ էր զիւր հնազանդեալսն, և անդ կազմեալ տուն գանձուց ամրագոյն, զոր ոչ էր հնար ումեք տեսանել, զի նեղ արարեալ էր զբերան գբին, որ միայն արկելոյն էր բաւական, իսկ հանելոյ ոչ էա: Սպանին և զաներսն Շահնշահին. և ինքեանք խոյզ արկեալ ամենայն ամրոցաց գաւառին, զոր պատրաստ՝ և զոր բռնութեամբ առին զբազումս. զի ցեր մատնէր 'ի ձեռս նոցա: Այսպէս արարեալ և ընդ այլ քաղաքն, ընդ Գումանիս և ընդ Շամշղլէ և ընդ մյուրաքաղաքն Ցփխիս, առեալ զամենայն աւար և կոտորեաց, զասպատակ իւր սփռեալ ընդ ամենայն կողմանս յանխնայ արձակմամբ և յափշտակութեամբ և կոտորմամբ, զի ոչ ոք էր, որ ընդդէմ կայր նոցա, կամ պատերազմէր ընդ նոսա: Վասն այսորիկ աներկիւղ էին յամենայն կողմանց, զի փախստեամբ փախեաւ Թագուհին Վրաց, որ Ռուզուդանն կոչէր, ուր և կարաց զերծանիլ. այսպէս և ամենայն իշխանքն առանձնապահ եղեն 'ի նոցանէ:

Վասն անկանելոյ 'ի չեռս նոցա իշխանին Աւագին:

Իսկ իշխանն մեծ՝ որդին Իւանէի, զոր Աւագն կոչէին, իբրև նոքա զամենայն բազմութիւն Թշնամեացն, որք լցին զաշխարհս ամենայն, ամրացաւ և նա 'ի բերդն ամուր, որ կոչի Կայան. եկին և ամենայն բնակիչք գաւառին, ամրացան և նոքա շուրջ զբերդաւն: Իբրև գիտացին զօրքն այլազգեաց, թէ անդ ամրացաւ իշխանն, մի ոմն 'ի նոցունց գլխաւորացն, որում անուն էր Խուզաստայ, առեալ զօրս բազումս, եկն պաշարեաց շուրջ զբերդաւն. և առհասարակ լցաւ աշխարհն 'ի զօրաց այլազգեաց. զի 'ի նմա

գաղթեալ էր յամենայն կողմանց վասն ամրութեան վայրացն։ Ածին շուրջ զտորոտով որմն յամենայն կողմանց, յղէին պատգամս առ Աւագն գալ ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա և մի երկնչել. և բազում անգամ յղէին, և զնոյն ասէին։ Իսկ նորա կամեցեալ շահել զմիտս նոցա, տայ զգուստս իւր նոցա և ինչս բազումս. զի թերևս թուլասցին ի պաշարմանէն։ Իսկ նոցա առեալ զայն՝ ևս պնդութեամբ խնդրէին զնոսա։ Իսկ շուրջ զրերդատն և որք ի ներքս, սկսան նեղել ի ծարաւոյ։ Ապա տարան զձի և զամենայն անասունս իւրեանց ի ձեռս Թաթարին, զի թողացուսցեն ի նոցանէ երթալ բերել ջուր ախի իւրեանց. և նոցա յանձն առեալ. դիմեցին բազմութիւն մարդկան ի ջուր անդր. և նոցա արգելեալ զերթեալսն, և ոչ սպանին զոք, այլ ասէին նոցա իջուցանել զընտանիս իւրեանց. և եկեալ ի մէջ նոցա, և նոցա առ վշտին ակամայ իջուցեալ զնոսա, և նոցա արբուցեալ ջուր, արգելին ի մէջ իւրեանց և առին զկանայս՝ որոց ցանկացան, և սպանին զարս նոցա. և զկէսս թողին առ արս իւրեանց։

Իսկ Աւագն իբրև ետես թէ ոչ թուլանան նորա ի պաշարմանէ և ի կոտորելոյ, կամեցաւ զանձն իւր տալ ի ձեռս նոցա, զի թերևս սակաւիկ մի դիւրութիւն լինի մարդկան. և առաքեաց զԳրիգորն, զոր Տղայն կոչէին, գդուանօք յաղատացն Խաչենոյ զվերակացու տանն իւրոյ, յառաջ քան զինքն երթալ Հանդիպիլ գլխաւորի նոցա, զոր Ջարմա Ղանն կոչէին, որ Հարեալ էր զվոտրանն իւր առ աին ծովուն Գեղարքունեաց. զոր իբրև լուաւ մեծ Նուիրն, ուրախ եղև յոյժ, և առաքեաց վաղվաղակի առ խոտղատայն, որ պաշարեալ էր զնա, փութով առ ինքն հասուցանել, և այլ մի՛ նեղել զընակիչս բերդին և գաւառացն։ Եւ նորա առեալ զԱւագն վաղվաղակի հասուցին առ նա. և իբրև ետես զնա, ասէ ցնա. դու ես Աւագն. նա պատասխանի ետ՝ թէ ես եմ։ Ասէ ցնա մեծ զօրապետն. և ընդ էր ոչ եկիր վաղվաղակի առ իս, իբրև եկի ես ի սահմանս երկրի քո։ Պատասխանի ետ իշխանն և ասէ. մինչդեռ հևին էիր, և կենդանի էր Հայր իմ, նա ծառայեաց քեզ պատարագօք. և իբրև մեռաւ Հայր իմ, ես

ծառայեցից քեզ ըստ իմում կարողութեան. և այժմ իբրև մեռեր յաշխարհս իմ, աւասիկ ակն առաջի քո, որպէս հաճոյ ե քեզ՝ արա ընդ իս։ Ասէ ցնա զօրապետն. ասեն ՚ի խոսս առակաց. Թէ ելերն ակն՝ ելիկր, ՚ի դուռն ակն՝ ապա ակիր. և հրամայեաց նմա նստիլ քան զամենայն մեծամեծացն ներքոյ, որ նստէին առաջի նորա. և հրամայեաց ձաշ մեծ առնել ՚ի պատիւ նմա, և ելերին յօրհնութիւն մտոց ՚ի սրբոց և յանսրբոց, անդամ անդամ յօշնալ և ևիեալ, և խմուլս ՚ի կամանէ ձիոյ ըստ սովորութեան իւրեանց բազմապատիկս, և արկին առաջի, և սկսան ուտել և ըմպել։ Իսկ Աւագն և որք ընդ նմա, ո՛չ ուտէին և ո՛չ ըմպէին։ Ասէ ցնա զօրապետն. վասն ո՞րոյ ո՛չ ուտէք, և ո՛չ ըմպէք։ Ասէ ցնա Աւագն. քրիստոնէից ո՛չ է սովորութիւն ուտել զայս կերակուր, և ըմպել զայս ըմպելիս. այլ միս ՚ի սուրբ կենդանեացն մեր զննեալ, և գինի առ ՚ի յընծել. և հրամայեաց զայն տալ նոցա, զոր և խնդրեաց։ Եւ ՚ի վաղիւն նստոյց զնա ՚ի վերոյ յօրվից մեծամեծացն. և օր ըստ օրէ յաւել ՚ի պատիւ նմա, մինչև ՚ի բուն մեծամեծացն կարգի նստուցանել զնա։ Եւ հրամայեաց ամենայն զօրուն ոչ մարտնչել ընդ ելերդն և ընդ քաղաքն, որ ընդ իշխանութեանմն նորա էին. և բազում դիւրութիւն եղև յաշխարհի նորա, և բազում գերիս ազատս արձակեցին վասն նորա. և զամենայն աշխարհ նորա ետ նմա, և այլ ևս աւելի, և անքակ սէր հաստատեաց ընդ նմա. և առեալ զնա և զամենայն զօրն՝ ետդաւ ՚ի վերոյ քաղաքին Անւոյ։

Վասն փակելոյն Անւոյ, եւ որպէս տապեցաւ Տէր ՚ի յերուսաղէմ։

Վաղաքս այս Անի լցեալ էր բազմութեամբ մարդկան և անասնոց, և պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք. և ակնեղնցի բազում կայր ՚ի նմա, մինչ ՚ի կարգ խօսից երդմանն այսպէս երդնուին. Անուշ հազար և մի ակնեղնցին. և յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք։ Վասն որոյ յորդ-

փութիւնն՝ յամբարտաւանութիւն աճ ընոսա, և ամբարտաւանութիւնն՝ ի կորուստ, որպէս սովոր է առնել Յիսկըզբանց և այսր։ Առաքեաց Զարմա Վանն դեսպանս առ Նոսա գալ նմա ի հնազանդութիւն, և որք գլխաւորքն էին ի քաղաքին՝ ոչ իշխեցին պատասխանի առնել պատգամին առանց հարցանելոյ զիշխանն Շահնշահ. քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր քաղաքն։ Իսկ ամբոխ քաղաքին և ռամիկքն սպանին զպատգամաւորսն. և զայն տեսեալ զօրքն պլաղդաց, ի բարկութիւն դրդեցան. և պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց, կանգնեցին փիլիկուանս բազում արուեստիւթեամբ, և մարտուցեալ ընդ քաղաքին զօրեղապէս՝ առին զնա։ Այլ և ոմանք յիշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղեն առ թշնամիսն, զապրուստ անձանց շահելով. և նոցա կոչեալ արտաքս ի քաղաքէն բազմութիւն, խոստացան ոչինչ առնել նոցա չար. և իբրև ելին արտաքս առ նոսա ամենայն բազմութիւնն, բաժանեցին զզնոսա յինքեանս, և սուր ի վերայ եդեալ կոտորեցին առ հասարակ անողորմաբար, սակաւ կանայս և մանկունս թողեալ, և արս արուեստաւորս, զոր վարեցին ի գերութիւն։ Եւ ապա մտեալ ի քաղաքն, առին զինչսն և զստացուածս նոցա, և կողոպտեցին զամենայն նկնդեցիս, և աւերեալ քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղին և ապականեցին զզիաուս վայելչութեան նորա։

Ընդ հր տեսանել տեսիլ ողորմագին. առ հասարակ կոտորեալք ծնօղքն՝ և ծնունդք ընդ նոսին գիպեալք ի վերայ միմեանց՝ իբրև զբերդուկս քարանց կուտեալք. քահանայք և պաշտօնեայք ցիր և ցան անկեալք ընդ երեսս դաշտացն. արբեալ երկիրն յարենէ և ի ճարպոյ վերաւորելոցն. փափուկ մարմինք՝ աճառովք լուացեալք, սեաց եալք և այուցեալք. և այնոքիկ՝ որ ոչ ելեալ յարտաքս քան զդուռն քաղաքին, բոկ և հետի ընթացեալք ի գերութիւն. և որք հաղորդէին ի պատուական մարմնոյ և յարենէ որդւոյն Աստուծոյ, ուտէին զմիս անօսրբ և հեղձուցիկ, և ըմպէին ի կաթանէ ձիոց պղծոց. կանայք պարկեշտք և ողջախոհք մատնեալք ի խայտառականս ճակճան և վաւաշ մարդկան. կուսանք սուրբք, որք ուխ-

տեալ էին Աստուծոյ սրբութեամբ պահել զմարմինս և անախտ զՀոգիս, պղծեալք պէսպէս պոռնկութեամբք և ապականեալք անկարգութեամբ. և այսպէս եղև ըղաւ գործոյն։

Վ_ասն ասէրաձին կապուց։

Ա_յս քաղաք՝ իբրև ետես, զոր ինչ գործեաց Թաւմարն ընդ բնակիչսն Անւոյ, փութացաւ և ամապարեալ տարաւ զբանալի քաղաքին ընդ առաջ նոցա. զի թերևս խնայեացեն ի նոսա։ Իսկ նոքա՝ քանզի խանձեալ էին աւարաւ, և ոչ յումեքէ ունէին երկիւղ, զնոյն անցս և ընդ նոսա անցուցին, որպէս ընտանի յափշտակութեամբ ընչից և ստացուածոց, և կոտորմամբ բնակչացն, և աւերմամբ քաղաքին, անզարդացուցեալ զվայելչութիւն նորա, և գերի վարեալ զբնակիչս նորա։ Եւ սակաւ սինչ քորս թողեալ՝ գնացին ի բաց, զոր յետոյ եկեալ զօրք Սուլտանին Հռոմոյ զզերծեալսն ի Թաւմարէն վտանգին ի գերութիւն և ի սուր անողորմաբար. ընդ գրեցելումն՝ Թէ ահ, գուբ և որոգայթք ի վերայ ձեր. բնակիչ երկրի՝ որ փախիցէ յահէն, անկցի ի գուբն. և որ ելանիցէ ի գբէն՝ ըմբռնեսցի յորոգայթն, և որ փախիցէ յայնմանէ՝ հարցէ զնա օձ. այսպէս եղև բնակչաց տառապելոց կարուց։ Նոյնպէս և զօրքն առին զքաղաքն սուրբ Մարի, զոր սակաւ ամօք յառաջ առեալ էր զնա ի Տաճկաց Շահնշահի և Աւագին. և գնո ևս կարկառեալ էին, յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա մի ոմն յաւագաց զօրաց բազմաց, որումն անուն էր Ղարապահատուր, և վաղվաղակի առ ըզնա. և զոր ինչ ագիտ ի նմա՝ յափշտակեաց։ Եւ իբրև այս այսպէս գործեցաւ ընդ աշխարհս ամենայն, ապա հրամայեաց մեացորդացն՝ որ ապրեալ էին ի սրոյ անտի և ի գերութենէ, գնալ յիւրաքանչիւր տեղիս, ի գիւղս և ի քաղաքս, և շինել յիւրեանց անուն, և ծառայել նոցա. և սկսաւ երկիրն առ սակաւ սակաւ զշինութիւն առնուլ։

Բայց Աստուած որպէս սովոր է ի ժամանակի բարկութեան զողորմութիւն յիշել, զոր և ասաց արար, զի ոչ ըստ մեղաց մերոց արար մեզ, և ոչ ըստ անօրէնն". զի ժա-

մանակս ամառնային էր, յորում՝ ասպատակեցին նոքա՝ ի մեզ, վաստակն չէ ևս էր հնձեալ, կամ ժողովեալ՝ ի շտեմարանս. և նոքա նկեալ ուղտօք, կերան և կոխեցին զամենեսեան։ Իսկ մերձ յեղանակն ձմերային՝ իրրև գնացին նոքա՝ ի դաշտն, որ կոչի Մուղան, յաշխարհն Աղուանից, քանզի անդ կային զձմերային ժամանակն, և ապա գարուընն սիրէին ընդ կողմանս կողմանս. մարդիկն՝ որ մնացին՝ ի սրոյ անտի, մերկք էին և առանց կերակրոյ, ՚ի հասկից անտի անկելոց և կոխելոց ընդուին զպէտս իւրեանց. և ձմեռն ո՛չ ցուրտ եղև սաստիկ, որպէս յայլ ժամանակս, այլ կաթկթուղ. և զի ո՛չ ունէին եղինք՝ որ գործէին զերկիր, և ո՛չ սերմանք՝ զոր ցանէին, ՚ի գալ գարնան ՚ի հրամանէն Աստուծոյ երկիրն բուսոյց ինքն ևս, որ բաւական էր լընուլ պէտս մարդկան. այլ և ընդ ամենայն կողմանս լիութիւն եղև հացի, որով ապրէին փախուցեալքն ՚ի տեղիս. այլ և անողորմ ազգն վրացոց բազում գումթս և խնամս ցուցանէին երթելոցն առ նոսա պանդխտանալ. և այսպէս ողորմածն Աստուած մխիթարեաց զվշտանգեալսն։

Վասն յոգնելոյ զնէրսեհն Աւագ ի Լսպանն Աղուանից։

Իրրև սակաւ ինչ ժամանակք անցին ՚ի վերայ, առաքեցին զԱւագն առ արքայն իւրեանց, զոր Վանն կոչէին, ընդ հնազանդ ճանապարհս յարևելս հիւսիսոյ. քանզի այսպէս առնէին զամենայն մեծամեծս, զոր կամէին պատուել, առ նա առաքէին, և հրամանաւ նորա առնէին՝ զոր ինչ և գործէին. քանզի սաստիկ հրամանակատարք էին արքային իւրեանց. այլ և ինքն իշխանն յօժարութեաց գնալ, զի թերևս ինչ դիւր լինի իւրն և երկրին. և ամենայն ոք աղօթս մատուցանէր նմա առ Աստուած խաղաղութեամբ դարձուցանել զնա այսրէն. զի ինքն բարի էր բնութեամբ և առաւել ևս զի յուսային, թէ գալստեամբն նորա շահեսցին ինչ։ Իսկ նորա երթեալ՝ յանդիման լինէր մեծի արքային, և ցուցանէր նմա զգիրս զօրագլխաց իւրոց,

և յիշեցուցանէր զպատճառս գալոյն առ նա. թէ ՚ի ծառայութիւն եկեալ է նմա։ Իբրև լսեր զայն մեծ արքային, սիրով ընդունէր զնա. տայր նմա և կին ՚ի թաթար ազգէն, և ուղարկէր զնա յիւր աշխարհն, գրէր և առ զօրավարն իւր տալ ՚ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն, և նովաւ նուաճել զամենայն ապստամբսն, որ եղէ իսկ. զի իբրև նկին նա յաշխարհն իւր, և արարին զօրագլուխքն զհրամանս արքային իւրեանց, եկին ՚ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա Շահնշահ՝ որդի Զաքարէի, և Վահրամ իշխանն, և որդին իւր Ադպուղայն, և Հասան, որ Զալալն կոչէին, իշխան կողմանցն Խաչենոյ, և այլք բազումք. և զիւրաքանչիւր երկիր տային նոցա, և առ ժամանակ մի ներուաճ. և ապա սկսան հարկապահանջութեամբ և երթևեկութեամբ և զինուորութեամբ նեղել զնոսա. սակայն թէպէտ այսու ամենայնիւ, և որ առաւել քան զայս էր, նեղէին զնոսա, բայց ոչ սպանանէին։ Եւ իբրև անցին ամք ինչ, նեղացաւ ՚ի նոցանէ իշխանն Աւագ, զի կարի ժլատք էին, և ոչ կարէր զամենեսին ընդ միտս նոցա հաճել, զի ոչ միայն բաւականայինն ուտելով և ըմպելով, այլ և պահանջէին երիվարս և հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ ձիասէրք էին։ Վասն այսորիկ և քաղցին զձի յամենայն երկրէն, և ոչ ոք իշխէր համարձակ պահել ձիս՝ կամ ջորիս, բայց եթէ ՚ի ծածուկ ուրեք վասն հարկի զինուորութեան. զի ուր և գտանէին յափշտակէին և աւերէն և այլ, յորում գտանէին զնշանն իւրեանց. զի զամենայն անասուն իւրեանց, և զոր առնուին, իւրաքանչիւր զօրագլուխ իւրով նշանով կնքէր, խարեղով ՚ի մի անդամն, և թէպէտ զնէին ՚ի նոցունց, և այլ որ հանդիպէր յայլմէ գնդէ, առնուին ՚ի նոցանէ, և պատժէին զընդ նոսա, իբրև զգողս։ Եւ զայս ոչ միայն մեծամեծքն առնէին, այլ և փոքունքն ևս, և մանաւանդ աւելի ևս առնէին զայս, յորժամ մեռաւ զօրավարն զօրուն, որում առնուն էր Զաղատայ. քանզի սպանին զնա գիշերի, որ Մուլհիտք անուանէին. և վասն այսորիկ կոտորած սաստիկ եղև գերոյն, որ էր ՚ի զօրն, և այրս այս բարեկամ էր Աւագին։ Իբրև մեռաւ նա, բազում թշնամիք յարեան ՚ի վե-

բայ Նորա. յաւուր միում՝ ի տան Աւագին ումն՝ ի նոցունց ոչ՝ ի կարի աւագացն նկն՝ ի խորանն, ուր նստեր Աւագն. և իբրև ոչ վաղվաղակի յարեաւ ընդ առաջ Նորա, վրոյնօք երիվարին՝ որ էր՝ ի ձևոին Նորա, ծնծեաց զգլուխ Նորա: Զայն տեսեալ սպասաւորաց իշխանին, բարկացեալ ընդ անարգանս իշխանին տեառն իւրեանց, յարևան հարկանել զայրն. և իշխանն արգել զնոսա, թէպէտ զայրացեալ էր: Եւ գնացեալ այրն, որում անուն էր Զոզպուղա, առեալ ընդ իւր և այլ ընկերս, կամեցաւ՝ ի գիշերին սպանանել զիշխանն. և Նորա գիտացեալ՝ փախեաւ մազապուրծ առ Թագուհին Վրաց, զի դեռ ևս ապստամբ էր նա, գաղթեալ յամրագոյն տեղիս աշխարհին Վրաց: Եւ առաւել ևս զայսպիսի անկարգութիւնս վասն այն գործէին, զի մեծ զօրավարն, որ գլուխն էր ամենեցուն, զոր Զարմա Վանն կոչէին, համրացեալ էր՝ ի գիւղ և՝ ի ցաւոց. բայց զիշխանութիւնն ոչ էին բարձեալ՝ ի տանէ Նորա, զի կին Նորա և որդիք՝ հանգերձ գործակալօք տանն Նորա, վարէին զիշխանութիւնն. զի խաղանն այսպէս հրամայեաց, թէ և մեռանի, զոսկերս ևս շրջեցուցանել ընդ զօրն. զի կարի յոյժ աջողած է այրդ և շնորհաւոր:

Եւ իբրև փախեաւ Աւագն, տրտմեցան մեծամեծքն, և մեղադիր եղեն առն այնմիկ, և յղեցին դեսպանս զկնի Նորա մի՛ ապստամբիլ՝ ի նոցանէ, և երդնուին նմա ոչինչ առնել նմա չար, և նոյն զաշխարհս Նորա՝ ի ձեռն շահընշահի, իբր թէ եղբայր նոցա իցէ. և զայս առնէին վասն առաւել հաւատարմութեան: Իսկ Աւագն գրեաց Թուղթ առ Խաղանն, թէ՝ ի ծառայութենէ քումմէ ոչ եմ ելեալ, այլ՝ ի սպանմանէ փախուցեալ եմ, և անսամ քո հրամանիդ. և մինչ նա յամէր զգան, և մնայր պատասխանւոյ մեծ Թագաւորին, սոքա զգանձն Նորա՝ որ Թագուցեալ կայր՝ ի բերդորայսն, զամենեսեան հանին՝ խոյզ արկեալ. և դարձեալ պատգամս յղէին մի զկնի միոյ առ Աւագն գալ առ նոսա, զի երկնչէին յարքայէն իւրեանց: Եւ իբրև եկն Աւագն՝ ի զօրն, իսկոյն եհաս հրաման՝ ի Խաղանէն առ զօրսն իւր, զի մի ոք իշխեսցէ չար ինչ առնել Աւագին. և Թուղթ առ Աւագն, և պարգևս նմա, գալ համարձակ

և մի՛ երկնչել։ Ապա մեծարանս արարեալ նմա, հանին արտաքս ՚ի զօրէն զարան՝ որք կամէին սպանանել զնա, և զոմն մի գլխաւոր՝ Տօնղուս Աղա անուն՝ ընդ նմա, որ նկեալ էր հարկս պահանջել յամենեցունց հրամանաւ Ղանին առ թագուհին վերացս Ռուզուգան գալ ՚ի հնազանդութիւն մեծի արքային, որոց երթեալ առ նա՝ յորդորեցին զնա կալ ՚ի հնազանդութեան մեծի արքային և մի՛ երկընչել։ Եւ առեալ ՚ի նմանէ զօրս՝ եկին առ առաքիչսն պայմանաւոր սիրով խաղաղութեամբ թագուհւոյն կալ ՚ի հնազանդութեան հանգերձ որդւովն Դաւթաս, զոր նորընծայ թագաւորեցուցեալ էր մանուկ տիօք, և նոցա ոչ սակաւ ուխտին։

Վ՚ասն կոտորածին՝ որ ՚ի կողմանս Խաչենոյ, և վասն բաբեպաղոխ եղեռնին Ղալչին։

Յուցաք սակաւիկ մի համառօտիւք, որ ինչ գրեցաւ ընդ աշխարհս ՚ի մոլեկան զօրացն՝ որ Թաթարն կոչի։ Ասացուք արդ և վասն կողմանցն Խաչենոյ, և որ ինչ անդ գործեցաւ. քանզի ընդ ամենայն կողմանս սփռեալ էին զասպատակս իւրեանց, այլ և վիճակաւ ևս բաժանեալ, հասին անդ ՚ի գլխաւորացն զօրու ծանուս և զինու և ամենայն ախիւ բանակին, գերեցին և սպանին զբազումս՝ որ յարձակ վայրսն։ Ապա մարտիւք մարտեան և ընդ դաղթականան, և որ յամուր վայրսն, զոմանս խաբէութեամբ և զկէսս բռնութեամբ իջուցին, էր՝ զոր սպանին, և էր՝ զոր գերեցին. բայց յոլովքն այն էին, որ ամրացեալ կային յանկասած վայրսն, զոր վասն դժուարութեան տեղւոյն Հաւախաղաց կոչէին, որք ապաստանեալ յամուրսն, անկասած կային։

Բայց քանզի ՚ի ցեառնէ էր բնկումն, յեղակարծումն ժամու գաղտագողի եղեալ՝ մեհն յամուրսն, և սրոյ ճարակ եւտուն զբազմութիւնն, և զկէսն գահավէժ արարին. և ՚ի բազմութենէ անկելոցն ծածկեր երկիրն, և արիւնն առու եղեալ՝ իբրև զլուր երթայր, և յոչ ոք խնայեցին. և ոսկերքն յետ բազում ժամանակաց իբրև զբերդուկս քա-

րանց կուտեալ երևէին։ Զոգան և ՚ի վերայ բարեպաշտ Իշխանին Հասանայ, զոր Զալալն կոչէին. սա քուեր որդի էր մեծամեծ իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, այր բարեպաշտ և աստուածասէր, հեզ և հանգարտ, ողորմած և աղքատասէր, ճգնող յաղօթս և ՚ի խնդրուածս իւրև զայնս՝ որ յանապատն կային. զպաշտօն տալընջեան և գիշերոյ անխափան կատարէր, ուր և լինէր՝ իւրև զվանորայն, և գյիշատակ յարութեան փրկչին յաւուր միաշաբաթուոջ յոտանաւոր տքնութեամբ անցուցանէր անքուն. և էր յոյժ քահանայասէր և ուսումնասէր և ընթերցող աստուածային կտակարանացն։ Այլ և բարեպաշտ տիրուհի մայր սորա, յետ մահուան առն իւրոյ վաճենկայ, զոր Ցանկիկն կոչէին, կարգաւորեաց զերեսին որդիսն իւր զՋալալն և զՔաքարէ և զԻւանէ, չոգաւ նա ՚ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և զամս բազումս անդ կացեալ մեծաւ ճգնութեամբ, զարմացուցանէր զամենայն տեսողսն և լսողսն. քանզի ծախեալ զամենայն գոյս իւր՝ զոր ունէր՝ յաղքատսն և ՚ի կարօտեալսն՝ նման Հեղինեայ կնոջն Արգարու, և ինքն ձեռագործիւ իւրով կերակրէր. և անդէն մեռաւ, զոր Աստուած փառաւորեաց զփառաւորիչն իւր, լոյս կամարաձև կացեալ ՚ի վերայ գերեզմանին առ ՚ի յորդորել զայլս ՚ի նոյն բարեգործութիւն։

Այս իմաստուն իրև եռես զյարձակումն անօրինացն, ամրացոյց զընակիչս իւրոյ աշխարհին ՚ի բերդն, որ կոչի Խօխանաբերդ՝ ընդ բարբառոյն Պարսից։ Եւ իրև նկին պաշարել զնա, տեսին զի ոչ էր հնար առնուլ զամուրն, կոչեն զնա սիրով խաղաղութեան առ իւրեանս. և նա իմաստաբար հաճեաց զմիտս նոցա. յետոյ չոգաւ և ինքն առ նոսա բազում ընծայիւք, և մեծարանս արարեալ նմա, տան զաշխարհն իւր ՚ի ձեռս նորա այլ ևս յաւելուածով. և հրամայեն նմա ամի՛ ամի՛ երթալ զկնի նոցա ՚ի դործ պատերազմի, և միամտութեամբ կեալ ՚ի հնազանդութիւն նոցա։ Իսկ նա խոհեմաբար կարգաւորեաց զաշխարհս իւր, որ ինչ մարթ էր առնուլ ՚ի պէտս երթևեկաց՝ որ գայիւն առ նոսա, թէ կարգաւոր և թէ այլ ինչ, ինքն առնոյր և պահէր, և յիւրմէն յաւելուածով տայր նոցա, յոր-

ժամ գային առ նա՝ և ոչ նեղէին զաշխարհն, բայց թէ առ նա գային։ Իսկ յայլ աշխարհս զայս ոչ տանէին, այլ ուր և հասանէին ամենայն ուրեք նեղէին զնոսա։

Վասն եկեղեցւոյն ղոր շինեաց։

Շինեաց եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յօրինուածով գըմբեթայարդ երկնանման տաճար փառացն Աստուծոյ, ուր հանապազ պատարագի քրիստոս գառն Աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի, ՚ի վանքն՝ որ կոչի Գանձասար, հանդէպ Խօխանայ բերդոյ ՚ի տեղի շիրմի իւրեանց. և յորում ամն աշխատ եղեն ՚ի նմա։ Եւ իբրև առ զաւարտումն, առար նաւակատիս մեծահանդէս առ ՚ի յօրհնել զեկեղեցին. անդ էր և կաթուղիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս բազում եպիսկոպոսօք. այլ և մեծ վարդապետն Վանական, յորում բարուն[ի]ք. անդ էին և սուրբ վարդապետքն Խաչենոյ Գրիգորիս և տէր Եղիայ հարազատք միմեանց, զոր զարդարեալ էր Աստուած երկուց մարդով, և փոխեցան յաստեացս առ Քրիստոս, և կան ՚ի պահեստի յաստուածափառ տանն Խադայի առաքելոյն, ՚ի Թուխս [ն]ի, և բազում քահանայիւք, որ ասէին զմիւռ երիցանցն եօթն հարիւր։ Եւ իբրև կընքեցաւ օծմամբ, ճաշ մեծ յօրինեալ՝ ինքնին իսկ ձեռօք իւրովք պաշտէր զբազմեալսն, և տուրս տուեալ ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ առատութեամբ արձակէր զամբոխն. և եղև այս ՚ի [ն]ի Թուին Հայոց, յաւուր մեծի տօնի Վարդավառին։ Շինեաց և կին նորա Մամքան դգաւիթն հրաշալի ՚ի գուռն եկեղեցւոյն, և ինքն զանձն ամենայն առաքինութեան տուեալ, ճգներ հանապազ պահօք և աղօթիւք և ընթերցասիրութեամբ, և կայր ՚ի պատուիրանս Տեառն ՚ի տուէ և ՚ի գիշերի ըստ գրեցելոյնն։

Վասն ցուցման եկեղպարանաց Թաղեաց[ի]ն քաջայայտութեան սակաւուք։

Վասն զի յօժարեցաք մեք յիշատակ Թողուլ յազգս՝ որ գալոց են, քանզի ակն ունիմք մեք յուսալ փրկու-

թևան ՚ի նեղութենէ աստի՝ որ պաշարեալս է զմեզ, սակաւիկ մի ցուցցուք քննասիրաց դիերպարանս և զնօսա նոցա։ Էին տեսլեամբ կերպարանաց դժոխատես և ահագնալուր, մօրուս ոչ ունելով, բայց սակաւ ոմանց թուելով մազս ունելով ՚ի շուրթին կամ ՚ի կզակին. ակն նեղ և արագատես, ձայն նուրբ և սուր, բաղմակեացք և տեւողք։ Ցորժամ անկանէր յաճախ ուտէին և ըմպէին անյագ, յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին. ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս, և զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին, անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կտրեալ և թացեալ յաղջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ՚ի գուճս ըստ նմանութեան ուղտուց, և կէսք նստելով ուտէին, և յուտելն հասարակ բաշխէին տէրանց և ծառայից, և յըմպելն զղմուղ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ՚ի ձեռս իւր, և փոքր բաժակաւ առեալ ՚ի նմանէ, ցանէին յերկինս, և ապա յարևմուտս, ՚ի հիւսիս և ՚ի հարաւ. և ապա իւր իսկ ցրուողին զայն սակաւ մի ըմպեալ ՚ի նմանէ, մատուցանէր աւագագունին։ Եւ թէ որ բերէր նոցա կերակուրս ինչ կամ ըմպելիս, նախ բերողին տային ուտել և ըմպել, և ապա ինքեանք ուտէին և ըմպէին. զի մի՛ մահացու դեղոց ինչ դժրիցին։ Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին. բայց զպոռնիկս ամենևին ոչ ապրեցուցանէին, որ ընդ իւրեանց կանայս. բայց ինքեանք ուր և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին, և գողութեան տալիք էին. մինչ զի չարաչար մահուամբ սպանանէին։ Եւ պաշտօն ինչ ոչ գոյր առ նոսա, կամ երկրպագութիւն, բայց ստեպ զանուն Աստուծոյ յիշէին յամենայն իրս. զոյս՝ թէ զԱյն Աստուծոյ գոհանային, և կամ թէ զայլ ոմն Աստուած կոչէին, մեք ոչ գիտեմք. և ոչ ինքեանք ևս։ Բայց սովորաբար զայս ասէին. զի զարքայն իւրեանց ազգակից Աստուծոյ. զերկինս առեալ Աստուած իւր բաժին, և զերկիրս տուեալ խաղանին. զի ասէին զՅանկզ Ղանն, զՀայր խաղանին, ոչ ծնեալ ՚ի սերմանէ առն, այլ լոյս իմն ևկեալ յանեղեւթից, և մտեալ ընդ յերդ տանն, և ասացեալ մօրն, թէ յղասչիր և ծընցիս որդի ինքնակալ երկրի. և յայնմանէ ասէին ծնեալ զնա։

Զայս պատմեաց մեզ Գրիգոր Իշխանն որդի Մարգպանին՝ եղբայր Ասլան պէկին Սարգսի և Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր խնկ լուեալ էր ՚ի մեծ յաւնէ միջէ ՚ի կարի աւագացն, որում անուն էր Ղուքաս Նուին, յաւուր միում յուսուցանել նոցա զմանկագոյնսն։ Եւ յորժամ ոք մեռանէր ՚ի նոցանէ, կամ սպանանէին, էր զոր բաղում աւուրս շջնջեցուցանէին ընդ իւրեանս, քանզի մշտնջեալ դիւի խօսէր անդուստ բաղում բարբաջմունս, և էր զոր այրէին. և գկնս թաղէին յերկրի խոր փոսիւք, և ընդ նմին դնէին զգենն և գհանգերձ, և զոսկի և զարծաթ, որ ինչ բաժին իւր էր։ Եւ թէ ՚ի մեծացդ ոք լինէր, ՚ի ծառայից և յաղախնից ևս դնէին ընդ նմա ՚ի գերեզմանի, զի սպաս կալցի առնին նմա. այլ և ձիս, զի առնին անդ պատերազմ սաստիկ լինել. և զոր յիշատակ կամին առնել մեռելոց, ճեղքէին գփոր ձիոյն, և քարշէին ընդ այն ցամենայն միսն առանց ոսկեր. և ապա գփորոտին և զոսկերսն այրէին հրով, և կարէին զմօրթ ձիոյն, իբրև թէ ցամենայն մարմինն ունիցի։ Սրեալ փայտ մի մեծ, հարեալ ընդ որովայնն և հանեալ ընդ բերանն, այնպէս վերացուցանէին ՚ի ծառ, կամ ՚ի բարձրաւանդակ տեղւոջ։

Ա՚յլ և կանայք նոցա կախարդք էին, և զամենայն ինչ հմայէին. և առանց հրամանի կախարդացն և դիւթիցն ո՛չ երթային ՚ի ճանապարհ ուրեք, բայց թէ նոքա հրամայէին։ Այլ և խօսք նոցա խժականք և անծանօթք ՚ի մէնջ. քանզի կոչէին զանուն Աստուծոյ՝ Թանգրէ, և զմարդն՝ հաքերքան, և զկին՝ ափչէ, և զանուն հօր՝ էչի, և զմայր՝ ափա, և զեղբայր՝ աղա, և զքոյր՝ ափաճէ, և զգլուխ՝ ըխըբն, և զաչս՝ նիւռուն, և զականջն՝ չիւին, և զմօրուս՝ սախալ, և զերես՝ յիօշ, և զբերան՝ ամաղ, և զատամն՝ ախոթ, և զչաց՝ օլմակ, և զեղն՝ ափաթ, և զկով՝ ռանէն, և զոչխար՝ գոյնա, և զգառն՝ ղուրղան, և զայծ՝ նման, և զձի՝ մօրթ, և զզորի՝ լօսա, և զուղտ՝ նաման, և զշուն՝ նօխա, և զգայլ՝ չէնա, և զարջ՝ այթոս, և զաղուէս՝ հօխան, և զնապաստակ՝ նապղաղայ, և զհաւ՝ նախէս, և զաղաւնի՝ կօկալա, և զարծուի՝ ղուշ, և զգուր՝ ռասան, և զգինի՝ փաբսաս, և զծով՝ պանիշչ, և զգետ՝ ռալանոս, և զթուր՝

խլտոս, և զաղեղն՝ նմա, և զնետ՝ սմա, և զթագաւոր՝ Ղեխ, և զմեծ պարոն՝ նոէն, և զերկիր՝ եւ, և զերկինք՝ ջօջայ, և զարեգակն՝ նաոան, և զլուսին՝ ասբա, և զաստեղս՝ ասպբա, և զլոյս՝ օռոբ, և զգիշեր՝ ոյնէ, և զգրագիր՝ ԲՆՆԽԷԼ, և զատանայ՝ քաոահոռէ, և զայլ այսպիսի խաժական անուանս, զոր ի բաղմաց մեզ անծանօթ. իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալք: Եւ գլխաւորք երևելիք՝ որք յառաջագէմք էին, այսոքիկ են. Առաջինն և մեծ և գլուխ՝ որ հրամանատուն էր զօրուն, Զարմա Ղան Նուինն, այր իրաւարար և դատաւոր. և որք աթոռակիցք նորա՝ Խսրար Նուինն, Ղուլման Նուինն, Տուլման Նուինն, և Զաղատայն, որ զօրավարն էր զօրուն, զոր սպանին Մ[ՀԻՒՔՆ. և այլ բազում գլխաւորք էին, և անթիւ զօրք:

Վ[ԱՆ Ո[ՊԱՆԻՆ Ա[ՈՔՈՅ:

Ձ[ախանամօղն Աստուած, որ զամենեցուն կեալն կամի, նա մարդասիրութեամբն իւրով երևեցոյց ի մէջ նոցա այր մի երկիւղած և աստուածապաշտ, Ասորի ազգաւ, որ Հայր անուանեալ էր արքային նոցա, զոր Խաղանն կոչէին, անուն նորա Սիմէօն, զոր Ոպան Աթա կոչէին: Իրբև լուաւ զանձնայ կոտորումն քրիստոնէից՝ որ ի զօրայ Թաթարին, մատուցեալ առ Խաղանն՝ խնդրեաց ի նմանէ թուղթ առ զօրան իւր, զի մի այնպէս առ հասարակ կոտորեսցին զանմեղ մարդիկ, որք ոչ պատերազմին ընդ նոսա, այլ թողուլ զնոսա, զի ծառայեսցեն նմա: Իսկ նա զնոյն ինքն առաքեաց մեծ և երևելի շ.քով, գրեալ հրովարտակ առ զօրագլուխս իւր, զի ամենեքեան անսայցեն հրամանի նորա: Եւ նա եկեալ, բազում ինչ նպաստ եղև քրիստոնէից, թաւիլով ի մահուանէ և ի գերութենէ. շինեաց և եկեղեցիս ի քաղաքս Տաճկաց, ուր ոչ իշխէին անուանել զՔրիստոս, և առաւել ի Թարվեժ և ի Նախճաւան քաղաքի, ուր առաւել Թշնամիք էին քրիստոնէից, զի ոչ իշխէին յայտնի երևել կամ շրջիլ քրիս-

տոնեայք. Թո՛ղ Թէ եկեղեցի կամ խաչ կանգնել: Իսկ նորա կանգնեալ խաչ և եկեղեցի, և ժամահար հնչեցուցանել ՚ի տուէ և ՚ի կիւրեղի, և յայտնապէս տանել զմեռեալս ՚ի Թաղումն խաչիւ և աւետարանաւ և պաշտամամբ, որպէս օրէն է քրիստոնէից, և զընդդիմացեալսն մահու վախճաներ. և ո՛չ ոք իշխեր հակառակիլ հրամանի նորա, այլ և ամենայն ղօրք Թաթարին զնա որպէս զարքայն իւրեանց ունէին, և առանց նորա ոչինչ խորհէին կամ առնէին. և մարդիկ նորա վաճառականք, որք ունէին ըզ տամղա նորա, այսինքն զնշան և զգիր, համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն աշխարհս, և ո՛չ ոք իշխեր մերձենալ առ այնոսիկ, որք ասէին զանուն Թագաւորին: Այլ և ամենայն ղօրագլուխք Թաթարին ընծայ մատուցանէին նմա յաւարէ իւրեանց. և ինքն էր այր պարկեշտ վարուք, նոյնպէս ՚ի կերակուրս և յըմպելիս, յաւուրն միանգամ ճաշակէր ընդ երեկս սակաւ ինչ կերակուր: Այսպէս այր արար Աստուած ժողովրդեան իւրում ՚ի նեղութեան անտի ՚ի ձեռն առնս այսորիկ. և զբազումս մկրտեաց նա ՚ի Թաթարէ անտի, և ամենայն ոք վասն սքանչելի վարուց նորա և մեծաշուք պատուոյն զարհուրէր և դողայր ՚ի նմանէ: Եւ յորժամ եղև այս գծագրութիւնն, որ յայսմ վայրի, ՚ի ՌՂ թուականին, ՚ի Հայոց Թագաւորութեանն՝ որ ՚ի կողմանս Կիւլիկեցւոց, Հեթմոյ բարեպաշտի, և ՚ի ղօրավարութեանն եղբօր իւրոյ Սմբատայ քաջի, և իշխանաց իշխանի Կոստանդնի հօր նորա, և ՚ի կաթուղիկոսութեան սուրբ աթոռոյն Գրիգորի Կոստանդնեայ ծերունւոյ և առաքինւոյ, որ նստեր ՚ի կլայն Հռոմկայի, և յարքեպիսկոպոսութեանն տեառն Բարսղի, եղբօր Թագաւորին Հեթմոյ, զոր պահէին փոխանորդ սուրբ աթոռոյն կաթուղիկոսութեան, և յԱղուանից կաթուղիկոսութեան տեառն Ներսէսի հեզոյ և մարդասիրի, որ յաւուրս նստեր ՚ի վանքն՝ որ կոչի Խամշի, ՚ի գաւառն Միափորի, և յարքեպիսկոպոսութեանն եղբօր որդւոյ նորա Յովհաննիսի՝ նոր ձեռնադրելոյ, և ՚ի բնակալութեան Հանուրցս Թաթարին, և ՚ի ժամանակի կենաց մերոց ամն քառասուն պահաս կամ աւելի:

Վասն սահմանի Ծոփոյ։

Ընդ ի սկսանել ած Թուականին Հայոց, գայր Հասանէր հրովարտակ ի խաղանէն առ զօրս և զօրագլուխս, որ յարևելս, զօրավար և առաջնորդ կացուցանել փոխանակ Զարմաղուին՝ որ համրացեալ էր, զմի ի զօրացն Բաչուզուրչի անուն նմա, անկեալ վիճակն առաջնորդութեան. քանզի հմայիւք վարէին. Արդ իբրև առ նա զիշխանութիւնն, իսկոյն զօր գումարեաց յամենայն ազգաց՝ որ ընդ ձեռամբ նորա, և գնաց յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իշխանութեամբ Սուլտանին Հռոմոց. և հասեալ ի կարին գաւառ, պաշարեաց զԹէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի կարնոյ քաղաք, և նստեալ շուրջ զնովաւ, առաքեաց առ նոսա դեսպանս գալ նոցա ի հնազանդութիւն. և նորա ոչ կամեցան գալ, այլ անարգանօք դարձուցին զպատգամաւորսն, և ինքեանք ելեալք ի պարիսպն, նախատէին զնոսա։ Իսկ նորա իբրև տեսին եթէ ոչ ողջունեցին զխաղաղութիւն, յամենայն կողմանց բաժանեալ զպարիսպ քաղաքին գլխաւորացն, զի փլուսցեն առ հասարակ. և նոցա փոյթ յանձինս կալեալ, կանգնեցին փիլիկուանս բազումս, և կործանեցին զպարիսպն, և մտեալ ի ներքս, սրոյ ճարակ զամենեսին տուեալ անողորմաբար, և յափշտակեալ զինչսն և զստացուածսն, հրով այրեցին զքաղաքն։ Եւ զի յայժ բազում ամրոխ էր ի ժամանակին յայնմիկ, քաղաքն, լցեալ քրիստոնէիւք և Տաճկօք, այլ և ամենայն գաւառն անդր հաւաքեալ էր, անթիւ գոյին անդ կտակարանք աստուածային գրոց՝ մեծամեծաց և փոքունց. զոմն առեալ այլազգեացն, ծախէին քրիստոնէիցն՝ որ ի զօրուն էին. զյաճախագիրն ընդ գոյզն գնոց. և նոցա խնդութեամբ առեալ, տանէին յիւրաքանչիւր գաւառ, բաշխելով յեկեղեցիս և ի վանորայս։ Այլ և ի գերելոց անտի զբազումն գնեցին զարս և զկանայս և զմանկտի, զեպիսկոպոսս և զքահանայս և զսարկաւագունս՝ որքան հնար էր գնեցին իշխանքն քրիստոնեայք՝ Աւագն և Շահնշահն և Աղուպղան որդին Վահրամայ, և Գրիգոր Խաչենեցի Դօ-

փին որդի, որ էր այր երկիւղած. և զօրք նոցին, որոց վարձահատոյց Քրիստոս եղիցի, և զամենեսեան ազատ արձակեցին, թողլով ՚ի կամս անձանց ուր և կայցեն։ Եւ ոչ միայն թէ զքաղաքն կարնայ աւերեցին, այլ և բազում գաւառս յիշխանութենէ Սուլտանին Հոռոմոց. և Սուլտանն ոչինչ կարաց օգնել. քանզի զօղեալ թագուցեալ էր յերկիւղէ նոցա. այլ և վախճանեալ ևս ասէին զնա։ Իսկ զօրքն Թաթարին, իբրև գործեաց նա զայս իր, դարձաւ բազում աւարով և խնդութեամբ յաշխարհն Աղուանից ՚ի կայս ձմերոցի իւրոյ, յարգաւանդ և ՚ի բերրի դաշտն, որ կոչի Մաղան, և անդ ձմերեաց։

Վասն պատերազմին՝ որ եղև ընդ Սուլտանն և ընդ Թաւլաքն։

Մինչդեռ զնտղեալ յապահովս նստեալ կայր զօրն Թաթար ընդ դաշտս ամենայն Հայոց և Աղուանից, գայր դեսպանս ՚ի Ղիւագատին Սուլտանէն խրոխտ և սպառնական բանիւք, որպէս սովորութիւն է Տաճկաց. եթէ այսպէս համարեցիք դուք աւերմամբ քաղաքի իմոյ, եթէ յաղթեցաք նմա և զօրութեան նորա. քաղաքք իմ անթիւք են ՚ի բազմութենէ, և զօրաց իմոց չիք համար. արդ կա՛ց ինձ դու, ուր ես. և ես ինքնին եկեալ տեսից զձեզ մարտիւք պատերազմաց. և այլ բազում բանիւք՝ որ նման է սոցին, մեծամեծս փքայր. և զայս ևս ասէր պատգամաւորն եթէ հանդերձեալ է Սուլտանն զձմեռն, որ գալոց է զկնի ամարանս, ՚ի դաշտի աստ ձմերիլ կանամբք և զօրօք։ Իսկ նոցա լուեալ, ոչ ինչ ըմբռնոստացան, կամ խրոխտս ինչ խօսեցան ընդդէմ նոցա, այլ միայն զայս պատասխանի ետ գլխաւորն նոցա Բաչու Նուինն. եթէ մեծամեծս բարբառեցայք. սակայն եթէ ուժ Աստուած տացէ, նորա լեցի յաղթութիւն, և այսպէս մի զկնի միոյ գային դեսպանքն փութացուցանել զնոսա ՚ի մարտ։ Իսկ նոցա ոչինչ շտապեալ, այլ մեղմով գումարեալ զզօրս իւրեանց, և որք ընդ ձեռամբ նոցա, եկեալ յաշխարհս Հայոց ՚ի խոտա-

ւէտ վայրս ամենայն ախիւ, գիրացուցեալ զերիվարս, և ապա մեղմով մօտ հասեալ, ուր էր բանակ Սուլտանին. քանզի և նա ի վեր էր եկեալ ի տեղւոջէ իւրմէ յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ, հուպ ի քաղաքագեղ մի՝ զոր, ասի, Զմանն կատուկ անուանեն, անթիւ բազմութեամբ կանամբք և հարճիւք, ոսկւով և արծաթով, և որ ինչ սպասք էին նորա մեծութեանն, զամենեսեան ընդ իւր բարձեալ բերէր. այլ և զբօսանաց աղագաւ անուցեալ էրէս վայրի և յայլոց սողնոց բազումս, մինչև ի մկունս և ի կատուս, զի այնպէս աներկիւղ կամէր զինքն ցուցանել զօրացն: Իսկ զօրավարն Բաչու՝ ըստ խորագէտ իմաստութեանն իւրեանց, բաժանեալ զզօրս իւր բազում յառաջս ի ձեռս գլխաւորաց քաջաց, և զեկամուտ զօրն՝ որ յայգաց աղգաց, ի նոսա ցրուեալ, զի մի ննդ ինչ գործեսցեն, և ընտրեալ յամենեցունց զարիան և զքաջն, յառաջապահս կարգեալ ինքեանց, որք երթեալք հանդիպեցան զօրաց Սուլտանին, և մարտուցեալք ի փախուստ դարձուցին զնոսա: Փախեաւ և Սուլտանն մազապուրծ, թողեալ զկահ և զկարասի անդէն ի տեղւոջն. և սոցա զհետ մնալ, կոտորելոյն անխնայ զզօրսն, սրոյ ճարակ տուեալ. և ապա դարձան ի կապուտ անկեղոյն: Իբրև եկն ի բուն բանակն, տեսին զի փախուցեալ էր Սուլտանն, և հարեալ զօրք նորա. ապա սկսան ասպատակ սփռել ընդ կողմանս, յաւարի առնուլ ի քանդել զրաղում գաւառս, և ժողովել ոսկի և արծաթ, և հանդերձս մեծագինս, և ուղտս և ձիս, և ջորիս, և անթիւ անասունս: Եկին պատեցին զքաղաքն Կեսարիա կապադովկացւոց, և պատեալ պաշարեցին զնա. զի ոչ եղեն ձեռնհատու բնակիչքն, առեալ բռնութեամբ. ի սուր սուսերի մաշեցին զբնակիչսն, և յափշտակեալ որ ի նմա, և թողեալ ամայի զքաղաքն եկին ի Սիւաստիա. զի յառաջագոյն ձեռնհատու էին լեալք բնակիչք քաղաքին առ նոսա, և ընդ առաջ երթեալ ընծայիւք և պատարագօք, մարդոյ ինչ ոչ մեղան, այլ յափշտակեալ յաւարէ քաղաքն ինչ, յիւրեանց անուն գրաւեալ զքաղաքն, վերակացուս դարձուցեալ զքաղաքն դարձան: Եւ եկին պաշարեցին զն-

զընկայն, և բաղում մարտիւք մարտեան ընդ նմա. և բնակիչք քաղաքին բազում հարուածս հասուցեալ՝ի վերայ զօրացն Թաթարին։ Ապա սկսան խարէութեամբ արտաքս կոչել սիրոյ աղագաւ, և նոցա հաւանեալ նկին. քանզի ոչ ունէին ուտելիք օգնական. որոց սուր՝ի վերայ եղեալ, կոտորեցին առ հասարակ զարս և զկանայս, և սակաւ մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին՝ի գերութիւն. և այսպէս բազում գաւառս և զաշխարհս աւերեալ և գերեալ, նկին՝ի քաղաքն՝ որ կոչի Տիւրիկէ։ Իբրև գիտացին բնակիչքն, եթէ անհնար է զդէմ՝ունել նոցա պատերազմաւ, կամաւ ձեռնտու եղեն նոցա. յորոց առեալ ինչս բազումս, թողին զքաղաքն առանց վնասու, և զարձան բազում աւարաւ և մեծաւ խնդութեամբ՝ի կայս ձմերոց իւրեանց, որ՝ի Հայս և որ յԱղուանս, ողջանդամ և առանց վնասու. զի՝ի Տեառնէ էր խորտակումն ամենայն ազգաց, և կործանումն նոցա։ Բայց քրիստոնեայքն՝ որք էին ընդ նոսա զինուորեալք, զրաղումս ազատեցին՝ի գերելոցն՝ որ յայտնի, և որ՝ի ծածուկ, զքահանայս և զկրօնաւորս, մանաւանդ մեծամեծ իշխանքն՝ Աւագն և Շահնշահն, Վահրամ և որդի իւր Աղպուղէն, և Խաչենեցիքն, Զալալն Հասան, և զօրք իւր, և ազգականքն, և Գրիգոր Պռոշին որդի, մօրաքուեր որդի Զալալին, և այլ իշխանքն և զօրք նոցին ըստ կարի իւրեանց. և այս եղև՝ի «ՊՂ թուականիս Հայոց։

Վասն ընդհարմանն Հայոց ընդ Լեզգիսն և զոր ինչ գործեցաւ։

Իբրև այս գործեցաւ Հեթումայ՝ որ աշխարհին կիւլիկեցւոց և այնոցիկ նահանգաց իշխէր, յորժամ նախ՝ եթէ պարտեցաւ Սուլտանն առաջի նոցա, առաքեաց առ նոսա դեսպանս և պատարագս արժանաւորս դնել նոցա ընդ նմա ուխտ խաղաղութեան, և նմա կալ նոցա՝ի հնազանդութեան. որք եկեալ՝ի մեծ գուռն, յանդիման եղեն Բաչու նուինին, և Ելթինա խաթունին կնոջ Զարմարուին, և այլ մեծամեծ աւագանեացն միջնորդութեամբ իշխանին Զա-

լալին։ Եւ իբրև լուան զպատգամն արքային, տեսին և զընծայսն, խնդրեցին ՚ի նմանէ տալ ՚ի ձեռս նոցա զմայր Սուլթանին զկին և զդուստր, որք գաղթականութեան աղագաւ անդ փախուցեալ էին։ Եւ իբրև լուաւ արքայ Հնթում, յոյժ տրտմեցաւ և ասէ. «լաւ էր ինձ եթէ զորդի իմ զԼևոն խնդրեալ էին յինէն, քան թէ զնոսա»։ Ապա քանզի երկնչէր ՚ի նոցանէ, զի մի մեծ չարեաց պատճառ լիցի այն, յակամայ կամաց ետ ՚ի ձեռս նոցա. այլ և ընծայս բազումս այնոցիկ՝ որ եկեալ էին տանել զնոսա, որք եկեալ ցուցին Բաչուին և այլոց գլխաւորացն։ Որք իբրև տեսին՝ ուրախ եղեն, և մեծարանօք յարգեցին զգեսպանան արքայի, և կարգեցին նոցա ռոճիկս և երիվարաց նոցա զժամանակս ձմերանն, զի ՚ի լինել գարնան ընդ նոսին երթիցեն յաշխարհն իւրեանց։ Հաստատեցին և սէր ընդ արքայի, եւտուն և գիր ընդ դենին իւրեանց՝ զոր Ելտամղային կոչէին. և այսպէս սպասէին, մնալով եղանակին գարնան, որ միւսանգամ երթիցեն ՚ի վերայ Սուլտանին և աշխարհի նորա։

Վասն Կոստանդեայ եղբանէ Լամբրոնին, և զոր ինչ գործեաց նա ընդ աշխարհն Կիլիկեցւոց։

Լրբայն Լևոն մինչ կենդանի էր, բնդգ մի ՚ի նորա աշխարհին յոյժ անառիկ, որում անուն էր Լամբրօն, և իշխանն՝ որ տիրէր բնդգին, ապստամբեաց ՚ի նմանէ, որում անուն էր Հեթում, և նա բազում անգամ ջանացեալ, ոչ կարէր նուաճել զապստամբն. ապա յետոյ խորամանկութեամբ խաբեալ զնա խնամութեան աղագաւ, որպէս թէ տացէ զդուստր եղբօր իւրոյ՝ որդւոյ նորա Օշնի ՚ի կնութիւն, ըմբռնեալ զնա և զորդիս նորա չարչարալ, ետուն ՚ի նա զամրոցն. և նորա առեալ ետ զնա ցմայր իւր տիկնաց տիկինն, և գրեաց նզովս ոչ ևս այլ տալ զնա ուժեք իշխանի, բայց միայն արքունի լծի· զի Հանապազ ասէ տեարքն նորա ապստամբ են լեալ վասն ամբոխութեանն։ Իբրև վախճանեցաւ Լևոն, և թագաւորու-

թեանն իշխէր դուստրն Նորա Ջապէլ, Կոստանդին իշխանաց իշխանն ընդ իւր միաբանեալ զկաթուղիկոսն Յոհաննէս և զայլ իշխանան, թագաւորեցոյց զորդին իւր զՀեթում մանուկ տիւք, ածեալ զնա այր դստերն Լեւոնի փոխանակ որդւոյ Բրնձին, զոր ըմբռնեալ եդին ի բանտի։ Կամեցաւ թիկունս օգնութեան իւր առնել զորդին Հեթմոյ՝ զկոստանդին Համանուն իւր, զորդին Հեթմոյ զաներ իւր, և տայ ի նա զլամբրոն զսեպհական իւրեանց, և եդ զնա թագադիր որդւոյ իւրոյ։ Իսկ նա յետ աւուրց ըստ հայրենի սովորութեանն իւրեանց ապստամբեաց ի քուէր որդւոյ իւրոյ յարքայէն Հեթմոյ. և թէպէտ շատ ջանաց կոստանդին հայրն արքայի, և ինքն իսկ արքայ, ոչ կարաց ածել զնա ի հաւանութիւն հնազանդութեան. զի ձեռն ետ նա ի Սուլտանն Հոռոմոց. և այսպէս կայր ապստամբ։ Իբրև փախեաւ Սուլտանն Հոռոմոց ի թաթարքն, արքայն զամենայն գիւղս և զանդաստանս Լամբրոնի արար ի ներքոյ հրամանաց իւրոց, և միայն մնաց նա ի բերդն, յոր ապստամբեալ էր։ Ապա յղեաց կոստանդին դեսպանս առ արքայ խնդրել զհաշտութիւն, և տալ զորդիս իւր ի ծառայութիւն, և ինքն մնալ ի բերդին. և արքայ ոչ կամեցաւ. երկիցս և երիցս յղեաց, և արքայ և հայր իւր նմանապէս ոչ կամեցան։ Ապա գնացեալ կոստանդին ի կօն, առեալ զօրս Սուլտանին Հոռոմոց, որք յայնժամ թշնամիք էին արքային, զի ետ զմայր Սուլտանին Հոռոմոց ի թաթարն, գայ յեղակարծ ժամու, մինչ ցրուեալ էին զօրքն արքունի յիւրաքանչիւր տեղիս, և մտեալ յաշխարհն՝ աւարեաց զրաշտաւ աւանս և զագարակս այրմամբ և սպանմամբ և գերութեամբ, բաղում քրիստոնեայս կոտորեալ և կողոպտեալ. և այսպէս բաղում չարիս անցուցեալ ընդ աշխարհն քինահանութեամբ։ Իսկ արքայ իբրև եհաս զայն չարիս, ժողովեալ զզօրս իւր, արիութեամբ հասեալ ի վերայ բազմութեանն, սրոյ ճարակ ետ զամենեսին. և փախեաւ միայն ապստամբ իշխանն, և սակաւք ընդ նմա։ Այսպէս եօթն անգամ հարաւ ի նմանէ, ապա եմուտ յամրոց իւր, և ոչ իշխէր համարձակիլ յաջ կամ յահեակ։

Վասն Նափտուրը-Ղեանն Պատիւ։

Խաղմահնար և խորամանգ ազգն Նետողաց յոլով անգամ յղեցին առ Թագուհին Վրաց Ռուզուդան գալ առ ինքեանս, կամ տալ զորդի իւր զԴաւիթ մանուկ զօրօք առ նոսա։ Իսկ նա զայս ոչ արարեալ՝ տայ սակաւ զօրս, և՝ ի ձեռն աւագ որդւոյն Խանէի՝ որ էր ընդ Թամար զօրուն, յղէ առ նոսա ասելով. «Մինչ չէ ե նկեալ դեսպանն իմ՝ զոր յղեցի առ Խաղան արքայն ձեր, ոչ կարեմ գալ առ ձեզ։ Իսկ Նոքա իբրև Հարին զՍուլտանն Հոռոմոց՝ զփեսայ Նորին, և առին զյոլովս՝ ի քաղաքաց Նորա, առաքեցին առ Նա պատգամաւորս զիշխանն Վահրամ գալ Նոցա՝ ի հնազանդութիւն։ Եւ Նա՝ ի գալն Եբեր ընդ իւր զորդի Գիորգեայ Շալայի Թագաւորին Վրաց, զեղբօր որդի Ռուզուդանայ Թագուհւոյ, զոր յղեալ էր զՀետ դստերն իւրոյ առ Սուլտանն Հոռոմոց դաւով, զի կորուսցէ զնա. զի մի նենգ լինէ գործնսցէ Թագաւորութեանն. և էր առ Սուլտանին յարգել. և բերեալ Վահրամայ, ծանոյց Թամար զօրուն, թէ որդի արքայի մերոյ է, և տարապարտ զրկեալ է՝ ի տէրութենէ իւրմէ։ Իսկ Նոքա հակառակ հօրաքեռ իւրոյ Թագաւորեցուցեալ զնա՝ հրամայեցին ըստ օրինի քրիստոնէից օծանել զնա, և կալ ամենայն իշխանաց հօր Նորա Նմա՝ ի հնազանդութեան. և Նստեալ՝ ի Տփղիս քաղաքի։ Եւ առեալ զնա մեծամեծ իշխանացն, որք էին հնազանդ Թամարին, Աւագին՝ որ զօրավարն էր, և Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարիայի, և Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Ազպուղին, տարեալ՝ ի Մենծխիթա, կոչեցին և գԹուղիկոսն Վրաց, և օծին զնա Թագաւոր. և էր անուն Նորա Դաւիթ։ Իսկ հօրաքոյր Նորա Ռուզուդան՝ իբրև լուաւ զայն, փախեաւ յԱխիսաղէթ և՝ ի Սոնէթ որդւովք իւրով միւս Դաւթաւ. և յղեաց դեսպանս առ միւս զօրագլուխ Թամարին, որում՝ անուն էր Բամու, ազգական Վանին, որ իշխէր՝ ի վերայ այնց զօրաց, որք էին՝ ի Ռուզք, և յՕսեթք. և՝ ի Դարբանդ, քանզի նա էր յետ

Ղանին, կալ նմա հնազանդ։ Եւ նա հրամայեաց նմա նստել
՚ի Տփեխս. և սոքա ոչ՝ ընդդիմացան, քանզի ընդ աւուրս
ընդ այս մեռեալ էր Ղանն։

Վ՚ասն կռելոյն ՚ի մեծ պոռն վկաւորիկոն Աղուանից ղրեզ ՚նէբսէս։

Մինչդեռ զետեղեալ նստեալ կայր զօրն Թաթար ՚ի
ձմերոցս ՚ի գաշտս Հայոց և Աղուանից, Ռաբաճն Ասօրի,
զոր վերագոյն յիշեցաք, լուաւ վասն կաթուղիկոսին Աղուա-
նից, և ծանոյց Ելթինա խաթունին՝ կնոջ Զարմաղուին,
որ վարեր զիշխանութիւնն նորա յետ համբանալոյն, եթէ
գլխաւոր քրիստոնէից կողմանցս այսոցիկ գաղթութեամբ
նստեալ կայ, և ոչ տեսանէ զմեզ. յղեցին առ նա, եթէ
ընդ ՚ի դու միայն ոչ տեսանես զմեզ, ևկ վաղվաղակի
առ մեզ. եթէ կամաւ զայդ ոչ առնես, յակամայ ածցուք
զքեզ նախատանօք։ Իսկ նա, քանզի նստէր ՚ի գաւառին
՚ի Մհասփորի վանքն՝ որ կոչի Խամշի, և էր ընդ իշխա-
նութեամբ Աւագին, առանց զնա հարցանելոյ ոչ իշխեաց
երթալ, զի մի ծանր թուեսցի երթն նորա։ Թաքեաւ ՚ի
նոցանէ, և ասաց պաշտօնէիցն պատճառել թէ ոչ է ՚ի
տան, այլ երթեալ է առ Աւագն. և նորա երկիցս և
երիցս յղեցին սպառնալիօք գալ առ նոսա։ Ապա հրա-
ման առեալ յԱւագէն, չոգաւ առ նոսա ՚ի գաշտն Մու-
ղան ընծայիւք ըստ կարին, բայց ոչ հանդիպեցաւ անդ
Ռպաննն. զի գնացեալ էր նա ՚ի Թարվէժ. այլ գնացեալ
՚ի մեծ դուռն, յանդիման լինի Ելթինա խաթունի. և
նորա սիրով ընկալեալ զնա, մեծաւ մեծարանօք պատուեաց,
՚ի վերոյ նստուցեալ ամենայն մեծամեծացն, որք հաւա-
քեալ էին առ նա յաղագս հարսանեաց որդւոյ նորա
Բասրա Նուինի. քանզի առեալ էր նորա զդուստր ու-
րումն մեծի, Ղուլման Նուին կոչեցեալ. կին որդւոյ իւ-
րոյ. և զդուստր իւր տուեալ էր միւս աւագագունի, Ու-
սուռ Նուին կոչեցեալ. և տուն մեծ էին առ նոսա աւուրքն
այնոքիկ ուրախութեամբ հարսանեացն։ Վասն որոյ ասէ

ցկամուղևկոն. «'ի շնահաւոր աւուր ևկիր». և նա իմաստաբար պատասխանեաց. «Թէ և ես իսկ ընտրեցի զաւուրս զայսոսիկ ուրախութեան ձեր, և ապա ևկի»: Իսկ նա յանձնեաց զնա և զպաշտօնեայս իւր Սղեբարս իւր 'ի Սադիզ Աղայն և 'ի Գորգոզն, որք էին քրիստոնեայք հաւատով, նորոգ ևկեալ յաշխարհէն իւրեանց. մինչ ինքն հոգացեալ զհոգս հարսանեացն զաւուրս ուրախութեան. որք առեալ մեծաւ պատուով պատուէին զնա: Եւ իբրև սակաւ մի պարապեցաւ 'ի հոգոյն, եւտուն նմա պարգևս և էլտամղայս, զի մի ոք նեղեսցէ զնոսա. եւտուն նմա Մողալ Թաթար առաջնորդ, որ տարեալ շրջեցոյց զնա յաշխարհն Աղուանից 'ի վիճակ իւր. զի յոլով ժամանակք էին, որ ոչ նա, և ոչ որք յառաջ քան զնա, ոչ իշխէին շրջիլ ընդ վիճակեալս իւրեանց յաղագս արիւնարբու և կատաղի ազգին Տաճկաց: Իսկ նորա շրջեալ ընդ վիճակեալսն, դարձաւ անդրէն խաղաղութեամբ 'ի տեղի իւր 'ի վանս Խամշի:

Վասն ապստամբելոյ նորա ընդ կողմանս Վրաստանի 'ի վերայ Քաղաքացւոց:

Դարձեալ 'ի մտանել ամին երկրորդի փախուցանելոյ զՂիւթաւրին Սուլտան, խաղացին գնացին ընդ կողմանս Բզնունեաց 'ի քաղաքն Խլաթ, և առեալ զնա՝ տան 'ի ձեռս Թամթեայ քուեր Աւագին, որ էր յառաջ տէր լեալ քաղաքին, մինչ կին էր նա Աշրաֆ Մելիքին, և գերեցաւ 'ի Խորասանեցի Սուլտանէն Ջալալադնէն. և 'ի նոցունց դարձեալ առաւ գերի և առաքեցաւ առ Ղանն. և եկաց անդ զյոլով ամս: Եւ իբրև առաքեաց Թագուհին Վրաց Ռուսուդան զիշխանն Համադուլայ դեսպան առ Ղանն, և 'ի դարձին իւրում Համադուլային խնդրեաց 'ի Ղանէն զԹամթի, և երեր ընդ իւր հրովարտակօք 'ի Ղանէն. զի զոր ինչ լեալ էջե նորա, մինչ կին էր Մելիք Աշրաֆին, տայցեն 'ի նա. և նոքա արարեալ զհրամանս արքային իւրեանց, տան 'ի ձեռս նորա զԽլաթ և զգաւառսն՝ որ շուրջ զնովաւ. և ինքեանք ասպատակ սփռեալ ընդ

կողմանս կողմանս ՚ի Միջագետս Ասորոց, յԱմիթ և յՈւրհայ և ՚ի Մծբին և ՚ի Ջամբին երկիրն, և յայլ բազում գաւառս, դարձան յունայն. զի թէպէտ ոչ ոք ել ընդ նմա պատերազմաւ, սակայն վասն տօթոյն ամարայնւոյ բազումք ՚ի նոցանէ խորշակահար լեալ մեռան՝ մարդ և երիվար. և եկեալ ՚ի տեղի իջաւանի իւրեանց, դադարեցին զաւուրս ձմերայնոյն. և տան Հրաման վասն շինուելեան քաղաքին կարնոյ, Թէոդուպօլեայ: Եւ ժողովեցան ցրուեալքն և զօղեալքն և զերծեալքն ՚ի գերութենէ, կոչեցին զեպիսկոպոս քաղաքին զտէր Սարգիս, զոր երեր իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, և չոգաւ. և սկսան վերստին շինել զաւերեալ և զկործանեալ քաղաքն:

Վասն կանոնական հրամանաց կաթուղիկոսին Հայոց Կոստանդինի:

Ի սկ առաքինի կաթուղիկոսն Հայոց Կոստանդին իրրև եհաս զաւեր աշխարհիս Հայոց և զտառապանս, զոր կրէին ՚ի Տարկհանացն և ՚ի զօրաց Թաթարին, և մտախոհ եղեալ իմացաւ՝ եթէ մեղքն են այսմ ամենայնի պատճառ, զի ամենայն մարդ խնամով ՚ի չարիս խոկայր գործել զՀայոց կամաց իւրոց՝ Զի կարգ ամուսնութեան սուրբ օրինացն բարձաւ, և հեթանոսօրէն արիւն ընդ արիւն խառնէին, զազգականն առնելով. և զոր կամէին թողուին, և զոր կամէին առնուին. և պարկեշտութեան պահոց փոյթ ինչ ոչ առնէին. ընդ հեթանոս խառնակէին անխտիր. նա և որ մեծն է քան զամենայն չարիս, զի եպիսկոպոսք արծաթով առնէին ձեռնադրութիւն, զպարգևսն Աստուծոյ անարժանից ծախելով. և զմանկունսն և զզգեստն՝ որ ոչ մարթէին ուղղակի խօսել առաջի մարդկան, միջնորդ ընդ Աստուած և ընդ մարդիկ կացուցանէին. և անարժան քահանայք և պոռնկեալք և յայտնի բազս նստուցեալ, առնէին քահանայագործութիւն և այլ բազում չարիս, զոր գործէին ՚ի մեծամեծաց մինչև ցիտոքունս. ըստ այսմ թէ քահանայքն և ժողովուրդքն ՚ի միասին չիմա-

րեցան, և կշտամբիչ ոչ ոք։ Վասն այսր պատճառանաց փութացաւ գրել Թուղթս շրջաբերականս և կանոնս հաստաշխարհականս։ Առաքեաց ընդ թղթոյն և զիմաստուն և զհանճարեղ վարդապետն զՎարդան, որ աղօթականութեան աղագաւ երթեալ էր Երուսաղէմ երկրպագել սուրբ տեղեացն. և եկեալ յաշխարհն Կիւլիկեցւոց առ քրիստոսասպասակ արքային Հեթում, և առ Նորին եղբարս, չոգաւ և առ կաթուղիկոսն, զոր տեսեալ ուրախացաւ յոյժ, և առ իւր պահեալ յոլով ժամանակս, սիրով կապեալ ընդ նմա, և զոր ոչ կամէր երբեք մեկնել ի նմանէ։ Վասն այսր պիտոյիցս արձակեաց զնա, և յիւրոց սպասաւորացն ընդ նմա, գրեալ յամենայն քաղաքս և յաւանս և ի վանորայս երևելի և յիշեալս փառաւորս, զի մի անփոյթ առնիցեն զսահմանացն եգելոց, որ վասն Հոգւոց Նոցա փրկութեան. և զի ծերացեալ էր նա, զվարդապետն փոխանակ ընդ իւր ընդունեցին. և գրեալքն ի նմանէ էին այսոքիկ։

Թուղթ պետական Պռոպանդեալ ընդհանրական։

Ընդմամբ խնամոց ամենակալ Հոգւոյն Աստուծոյ այս գիր ձեռին իմոյ Կոստանդեայ ծառայի Քրիստոսի և շնորհօք նորին կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, զոր գրեցի յուսով Հոգւոյ իմոյ առ Հայաստանեայսդ ընդհանուր լսման կողմանցդ արևելից։ Նախ առ սրբազան եպիսկոպոսունդ, և ապա առ երկնագումար վանորայդ, և առ մենաստանսդ ճգնաւորացն քրիստոսազգեցից՝ առ բանին սպասաւորդ, և զգուշակենցաղ առաքինորդդ, և միայար եղբայրութիւնդ պէտ և քրիստոսասէր իշխանդ, և ազնուական ազատդ, և որ ընդ ձեռամբ ձեր են պատուական քահանայդ, և քրիստոսազարդ ժողովրդականդ, արս և կանայս, ծերս և տղայս, և առ ամենեսեան հասարակ Հօտդ Աստուծոյ, որ էք ընդ իշխանութեամբ գաւազանի սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարդողոմէոսի, և մեծավաստակ նահատակին Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, զորս ետ ինձ ողորմութիւն Աստուծոյ յորդեգրութիւն Հոգևոր և պար-

գևական զաւակս, զորս և ողջունեմ երկնաւոր պարգևօք, նուաիրեալք կարօտիւ և ծնողական սիրով ՚ի հովանիս խնամոց ամրապահ սրբոյ Երրորդութեանն, և զօրութեամբ աստուածընկալ սրբութեանցս և շնորհաց հայրապետական աթոռոյս, այլ ընդ իս առաւել զամենայն սուրբս ՚ի բարեխօսութիւն աղօթեմ առ Աստուած արտաքոյ լինել ձեզ ամենայն անախորժելի պատահարաց կրկին տեսակօք։ Գիտութիւն լիցի ձեզ, զի պարտական գթովք հոգամք զձեզ զամիս և զգիշեր, և հաղորդիմք կրից ձերոց խնդականացս ըստ հայրենի սրինաց և հրամանաց սրբոց պատուիրանաց, որ և ըստ յաճախելոյ յանցանաց մերոց ՚ի վաղ ժամանակաց, յաճախեաց տրտմականն մասն ՚ի հարուածս գաւազանի ցասմանն Աստուծոյ, և արբոյց մեզ ցէր մրուր ուշաբարձ. և արտասուս չափով ՚ի վիշտն, զոր կրեաց աշխարհդ այդ կոտորումն, կողոպուտ եկեղեցեաց հոգևոր գանձուց, մարմնական տանց և գոյից, մանաւանդ ՚ի գերութիւն գաւանցն Քրիստոսի, մերոց աղեաց և անդամոց, յորոց վերայ կարօտացաք գետաբուղս արտասուաց և խաւարատան սենեկաց, թաւիլ զդառն կսկիծ վիրին մեր ՚ի խորոչ ժողովեալ։ Եւ քանզի ցեառն էր պատուհասն, որոյ բաղում են գթութիւնք նորա, ոչ ըստ մեղաց մերոց արար մեզ ցէր, և ոչ ըստ՞., այլ պահեաց զմեզ գիտութիւն նորա՝ զենացորդ աշխարհ յիշատակի և սերմն ղաւակի աճման Հայկական զարմից, և ճիւ օրհնութեան ողկուզաց Հայրատունկ որթոյն՝ քրիստոսարկու ուռոյն. որոց համբաւ աճման և զարգացման որդեկաց մեր մնացելոց, և կարկատման և վերստին շինուածոյ աւերեալ տեղացդ առ սակաւ սակաւ թաւիէ զտրտմութիւն մեր, և փարատէ զմուրթ ոգւոյն ձեր ՚ի դիմաց մերոց. և կազդուրեալ մխիթարիմք, և կանդնեալ գոհանամք զԱստուածոյ, Հարկանողի և բժշկողի ձեռին նորա տալով օրհնութիւն յաւիտեանս։

Այլ և երկիւղ կասկածանաց առաջիկայ ժամանակին ոչ թողու զիս. քանզի նոյն նիւթ բարկութեանն Աստուծոյ մեզք մեր ՚ի մեզ հաստատեալ է յեկամուտ չարեաց որոմանցն ցանողէ, գտանելով առ մեզ, յեկեղեցի,

և յիշեանս, և յիշեցեալն. և գտանիմք արտաքոյ կանոնաց՝ սահմանաց հարցն մեր առաքելոց և հայրապետաց, և վասն այս հարկի մեծագունի ցանկացելոյս խնդրել ճանապարհ, և անձամբ գալ, և զգուշութիւն առնել հոտիդ իմոյ, Քրիստոսի Աստուծոյ յիս վստահացեալ ժողովրդանդ աղաչանօք և բանագրութեամբ և սպառնալեօք և ամենայն հնարիւք հանել ՚ի ձէնջ զտեսակ առելի դիմաց չարին, որ են մեղք. և երկնեալ զձեզ վերստին ցաւօք, մինչև նկարեսցի Քրիստոս ՚ի ձեզ: Ունէի և այլ պատճառս հարկաւոր գալստեան իմոյ, զի այր ծեր եմ ես, և հասեալ ՚ի գուռն գերեզմանի, և կարօտիմ ՚ի կատարածի կենաց իմոց տեսանել զորգեակսդ իմ ՚ի Տէր, տալ ձեզ զլետին օրհնութիւն, և պահանջել ՚ի ձէնջ աղօթս և պատարագս Թոշակ ճանապարհի իմոյ առ Քրիստոս, և լինել ձեզ ինձ յիշատակ բարի, անուանի վարուք և անսխալ կրօնիւք առաջի Աստուծոյ. և քանզի ժամանակս այս կասկածոտ և սխալական, այսմ ինչ ոչ ներեաց անձամբ գալ և կատարել զբաղձանս իմ: Ապա այլովք հնարիւք հաստատեաց Աստուած զսիրտ իմ զարհուրիլ, և առաքեցի զարդիւնական վարդապետդ զՎարդան փոխանակ անձին իմոյ, զոր ետ ինձ նախախնամութիւնն Աստուծոյ, ձգելով առ իս ՚ի կողմանց ձերոց ՚ի հինգ ամաց հետէ. զոր իբրև տեսի և ճանաչեցի ըստ կարի, կապեցի զդա միջնորդութեամբն Աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք և մահու, մեծաւ հարկիւ և սիրով բևեռեալ ընդ իս յաւիտեան: Իսկ վասն մեծ և հարկաւոր կարեաց երկոցունց՝ զոր գրեցի վերագոյնն, առաքեցի զդա առ ձեզ յուսալով Աստուծոյ ընդալ զտեղի իմ ոչ ՚ի դորա կամաց և խնդրոյ, այլ յիմմէ սրտէ և ՚ի կամաց յօժարեցուցեալ և ՚ի հրամանէ հարկեալ. և որպէս անգամ ՚ի մարմնոյ կենդանւոյն հատեալ ցաւօք, որ ունի զիմ սիրտ և զբան յամենայն իրս ՚ի պատիճ պատուիրանացն Աստուծոյ, և գայ՝ բերէ առ ձեզ սահման չափաւոր և դիւրագործ, քաղեալ ՚ի կանոնաց և ՚ի հրամանաց հարցն սրբոց ՚ի պէտս եկեղեցականաց և աշխարհականաց, զոր աղաչեմ բարեխաւսութեամբ սրբոց, և փոխանակ ասեմ զանձն իմ, զի ըն-

դունիցիք զդա սիրով, զհրամայեալն գրոց սրբոց, և կատարիցէք ի փրկութիւն ձեզ և յանդատապարտութիւն առնին Աստուծոյ։ Իսկ եթէ ստունգանիցէ ոք և ոչ ընկալցի, և կատարեսցէ մեղս, է աննեղելի. և արիւն իւր և կործանումն աշխարհի պահանջեսցի ի նմանէ առաջի առնին ահաւորին և մեծի։

Այլ մեծ յուսով եմ Աստուած չընդդիմանալ ումեք իւրում կենաց և փրկութեան, և ի հաւանելոցդ պահպանիմ աղաչանօք փոխել իւրաքանչիւր ումեք զթուղթդ կանոնական, և պահել զգուշութեամբ յաւիտեան, և ամենայն ումեք գիտելի առնել. և զիմ առաքեալ թուղթդ ձեռնագրել ամենայն եպիսկոպոսացդ և առ իս առաքել ձեռօք իմով վարդապետիդ Աւյ և ամենայն պաշտելի և երկրպագելի սրբութիւնդ իմովս երեսօք ընկալցին զերկրպագութիւն և աղօթս դիմօք Վարդան վարդապետիդ իմ, և ձեռովդ։ Նոյնպէս ընկալարուք և դուք՝ որպէս յիմմէ սրտէ և ի հաւատոց, բերանով դորա զհայցուածս աղօթից և պատարագաց, զոր մաղթեմ յուսալով ի մեծէ և ի փութուէ ի քաւութիւն պարտեաց յանցանաց իմոց. քանզի որպէս հարք պարտին որդւոց գութ և օրհնութիւն, նոյնպէս և որդիք օրէնս ունին զպարտս հօրն վճարել. և ես լի հաւատով, տարածմամբ ձեռաց իմոց խնդրեմ Աստուծոյ միջնորդութեամբ կենսակիր սրբոցն և աղօթիւք երանուհւոյ Աստուածածնին և ամենայն սրբոց, զի ամենայն աստուածաշարժ պարգեւք և օրհնութիւնք և շնորհք, զոր ետ հայրն երկնաւոր Որդւով և սուրբ Հոգւովն աշխարհի և ակնդեցոյ, և ակն ի հարց յորդիս, և այն ամենայն ակնապէտ և հանդիպիցէ յոգիս ձեր, և յակնդեցիս ձեր, և յաշխարհդ և յիշխանութիւնդ, և ի հոգիս ննջեցելոց ձերոց ի հանգիստ նոցա, և կենդանեաց ի փրկութիւն հոգւոյ և մարմնոյ, յաճումն և ի բազմանալ նորոյս Խորէնի քրիստոսական հօտիդ առաւել քան զբազմութիւն և զպայծառութիւն աստեղաց օրհնեսցին երկիր շնորհօք ամենայն գոյք ձեր կայուն և գնայուն, և պարարտասցին և պըտղաբերեսցին անդաստանք ձեր, և այգիստանք ձեր և ամենայն պտղաբերք երկնաւոր ցօղովն և շնորհօք Աստուծոյ

լցելովք, յորոյ վերայ ասասցեն ամենայն մերձաւորք Աստուծոյ երկնաւորք և երկրաւորք՝ եղիցի, եղիցի. ողջ լերուք, և անչարժմար գրոյս անմեղադիր. ղև փափաքեցի իմով ձեռամբ գրել առ ձեղ։ Գրեաց և միւս Թուղթ կանոնական եկեղեցականաց, և առաքեաց ընդ շրջաբերականին 'ի ձեռս Նոցունց՝ այսպէս։

Սահմանք կանոնականք Տեառն Կոստանդիանոսի Հայոց կաթողիկոսի։

Կոստանդին ծառայ Քրիստոսի, և շնորհօք նորին կաթուղիկոս ամենայն Հայոց, օրհնութեամբ և ողջունիւ և սիրով Աստուծոյ ծանուցանեմ լսման եկեղեցւոյդ Հայաստանեայց, վիճակելոց ընդ իշխանութեամբ գաւազանի սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարթուղիմէոսի, և մեծաւաստակ նահատակին Գրիգորի, և մերում կրսերութեանս։ Հրաման է այս առաքելադիր, որ 'ի տարւոջն երիցս անգամ առաջնորդք եկեղեցւոյ ժողովով տեսանեն զկարգս եկեղեցւոյ, թէ որպէս ունիցին զսահմանս եկեղեցւոյ հաւիտենականս՝ զոր Հոգին սուրբ հաստատեաց, զպակասեալն լնուլ, և զեկամուտ որոճն խլել. և այս պատուիրան 'ի բազում ժամանակաց խափանեալ եղև յաղագս ազգիս ցիր և ցան լինելոյն, և հետաւորութեան, և մուխտարայ ճանապարհաց։ Այլ զի իրաւունք արդար դատաստանին Աստուծոյ չիշատակ արար անկարգութեան և անիրաւութեան աշխարհի, յետ բազում երկայնմտութեան և ներողութեան արբոյց զբաժակ բարկութեան իւրոյ յոլովից աղգաց և ժողովրդոց, ընդ որս և մեք գտաք դատապարտք, և տուաք տոհոսիս ազգակցօքն մերովք և հոգևոր ուստերօք և դատերովք։ Քանզի աշխարհ, որ լի էր մեղօք և անիրաւութեամբ և արտասուօք և դիակոյտ ոսկերօք կոտորուածոց՝ գազանակուր եղելոց, և մնացեալքն 'ի սրոյ անընդել ճանապարհաւ վաճառակուր եղեն յազգս հետաւորս, և փափուկքն մեր և ազատք որդիք Սիօնի, և գաւինքն Քրիստոսի, ղուգակշռեաքն ոսկւոյ և արծաթոյ և ա-

կանց պատուականաց, իբրև զաղբ անպիտան և ընկեցիկք և արհամարհ.ք և անծանօթք եղեն։ Այլ և երկրպագելի նշանք և սպասք անարգային և անարժանից ձեռօք յանարժան պէտս վարելով՝ հանդերձ տապալմամբք քաղաքաց և ամայութեամբ գաւառաց, զորս ոչ ոք կարէ զբովանդակն պատմել, և արժանապէս ողբալ։ Բայց քանզի ողորմութիւնն Աստուծոյ եթող մեզ տակաւին սերմն կենաց, և զաւակ յուսոյ յաշխարհիդ Արևելից 'ի յիշատակ առ մեզ երախտացն Աստուծոյ, որ վասն աղօթից նախնեացն մերոց սրբոց 'ի մխիթարութիւն մեզ վասն բազում գթութեան իւրոյ, և էք դուք ժողովրդապետք այսօր և ժողովուրդք, վանորայք և քաղաքք և գաւառք, յետ բազմագիսի վշտացն՝ զոր կրեցէք, և գայ 'ի ձեզ օրհնութիւն և յոյս աճման և վերացման 'ի փառն առաջինն. և էք քրիստոսի և մեր սեպհական ժառանգութիւն և պարծանաց գաւակք, և յանձնեալք մեզ 'ի պէտս հոգևորս։ Վասն որոյ 'ի վերայ բազում արտասուացն՝ զոր հեղաք վասն ձեր 'ի բեկման աւուրն և յաւերման և կոտորման մեղսաբեր սրոյն, և այսօր միխիթարիմք ձեօք ճեպելովք, և գոհանամք զԱստուծոյ, այլ և միշտ զարհուրիմք և դողամք յերկիւղ կասկածանաց նոյն անցիցն զոր կրեցաք. քանզի և նոյն պատճառք բարկութեան Աստուծոյ գտանին այսօր առ բազումս, որ է կեանք, և վարք արատաւոյ կամացն Աստուծոյ, և կանոնաց հրամանաց։ Վասն որոյ յառաջ քան զերիս ամն գնացաք մեր դրան սպասաւորացս լսմամբ հանդերձ ամենայն մերձակայ գաւառաց եպիսկոպոսօք յաշխարհն Սիւնեաց ի առ քրիստոսապսակ թագաւորն մեր Հեթում, և մերով հրամանաւ և նորին ձեռնտուութեամբ ժողովեցաք զեպիսկոպոսունս և զվարդապետս և զմանաչուեղս և վանից առաջնորդս, և զիշխանս և զիշխեցողս, արս երևելիս, և արարաք հանդէս մեծ, քննեցաք զպատուէր և զհրամանն Աստուծոյ, և Աստուծոյ մերձակայից առաքելոց և հայրապետաց, և գտաք զմեզ բազում մասամբք մոլորեալք և դատապարտք և անպատասխանիք. և որքան կարացաք՝ աւաղեցաք զմեզ և ողբացաք։ Զկնի յոլով քննութեանն՝ ամենեցուն համակցութեամբ և ձեռնագրով,

գրեցաք սահման և կանոն չափաւոր և դիւրընթաց և կարելի գործելոյ, ՚ի ղօրութենէ գրոց հաւաքեալ. և ուսուցաք առաջի Աստուծոյ և հրեշտակաց և մարդկան յանձն առնուլ ամենայն կարողութեամբ վկնալ սահմանս. և նզաք պլոյս մեր յօդնութիւն Աստուծոյ, և մնացաք ժամանակի, թէ գնար գոյ գալ անձամբ, և պղր ընուլ ըզ փափաք կարօտութեան իմոյ առ ձեզ, և պահանջել ՚ի ձէնջ ձեռնագիր սահմանիդ նգելոյ, որպէս և մէք: Եւ զի չեղէ գնար, առաքեցաք զնոյն սահմանեալ կանոնդ չափաւոր քարտիսիւ, և պահանջեմ ՚ի ձէնջ վկայութեամբն Աստուծոյ, և շնորհիւ և ղօրութեամբ առաքելական աթոռոյս, և աստուածընկալ սրբութեանցս, և առաջի առաքլոցն սրբոց, և սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, զոր առնիցէք անթերի. և նգեալ սահմանն այս է. ՃԼ. Ամենայն ձեռնադրութիւն յԱկնղեցի՝ որ է պարգեւք Հոգւոյն սրբոյ, զոր տայ արժանաւորացն, առանց արծաթոյ լծի՝ ըստ կանոնայ. զի այն ախտ Ցուդայի և Սիմոնի կախարդի է, որ խոտեցան, և ոչ միաբանեցաւ ընդ նոսա շնորհն, որ ՚ի տեղիս տեղիս վասն աղքատութեան լուծեալ է և տգիտութեան: Այսուհետև արժանաւորքն միայն և գիտունքն ասցին զաստիճան եպիսկոպոսութեան մեծաւ ըբննութեամբ և վկայութեամբ և թեմին կամակցութեամբ առանց կաշառաց, հասակաւ մի՛ պակաս քան ղերեսուն ամն: Ի. Իսկ առաջին գործ եպիսկոպոսին, որ ղուսուցիչն և ղուսումնականն ուսման նկեղեցւոյ ինքն սահմանեսցէ մեծաւ զգուշութեամբ և հոգաբարձութեամբ. անգայթագղ և գիտունք ուսուցիչք եղիցին տղայոց: Ի. Ապա նկեալն ՚ի չափ հասակաւ և ուսմամբ և սրբութեամբ ածցէ յաստիճան վկայութեամբ անձանց իւրեանց և ընուցողացն առանց արծաթոյ, տիօք մի՛ պակաս քան զքսան նօթն ամն երէցն և սարկաւագն: Ի. Իսկ քահանայքն գպսակն և ըզ կնունքն նօթութեամբ արասցեն յԱկնղեցիս և հաղորդեսցեն. բայց թէ մահու երկիւղ իցէ երախային, յորժամ և իցէ՝ արասցէ առանց գրամի: Ի. Ամենայն քահանայագործութիւն՝ կնունք և պսակ և թաղումն երկիւղիւ եղիցի՝ առանց ղրուցի և ծաղու, մեծաւ յուսով և աղօթիւք

մերձակայից։ Ը. Աւազանն հաստատուն լինի և անշարժ, և վարագուրաւ ծածկած. պի մեծ է խորհուրդն։ Թ. Զպսակին ընտրութեամբ արասցեն՝ վեց ծննդովք հետացեալ յաշխարհէս արեան. փեսայն մի՛ պակաս քան ղչորեքտասան ամն, և հարսն քան զերկոտասան։ Ժ. Օտար յաշխարհէ եպիսկոպոս կամ վարդապետ կամ երէց, կամ գերոյ տէր առանց թեմին եպիսկոպոսին մի՛ շնչեսցին, կամ շինեսցեն. այլ նորա հրամանաւ ըստ պատշաճի։ ԺԱ. Գրոց դասասացքն բազմաց վկայութեամբ լինի, որ գիտուն լինին, և ամենայն գրոց վարժ և տեղեակ, և փորձ ամենայնիւ. նմանապէս և գրոց աշակերտ ընտրութեամբ նորին և առաւել փորձիւ և վկայութեամբ կատարելոց։ ԺԲ. Եւ հրամայէ եպիսկոպոսն զսուրբ գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց և ուղղափառաց և գիտնոց։ ԺԳ. Երկիցս անգամ շնչեսցի եպիսկոպոսն ի տարւոջն յիւր թեմն, և հանդէս արասցէ իւր հօտին, և սուրբ գիտուն քորիսկոպոս դիցէ, որ զեկեղեցւոյ գաւազանն ըստ կանոնաց առնել մարթասցէ, երկիւղած և անագահ։ ԺԴ. Ծեր և գիտուն խոստովանահայրս կարգեսցեն, որ յամենայն կիրակէի առանց դրամի ի խոստովանութիւն կոչեսցէ շաբաթուն յանցանաց. և քահանայքն խոստովանահարցն հրամանաւ զեւրեանց ժողովրդեան զարժանաւորսն հաղորդեսցեն առանց դրամի։ ԺԵ. Ըզ հաղորդն առանց բուրվառի և մոմեղինի մի՛ տարցին առ հիւանդն, այլ մեծաւ երկիւղիւ. իսկ ժողովուրդքն չի՛ն յիւրեանց հրամանաւքն, ուր կամին ծուխ լինել. այլ որպէս եպիսկոպոսն հրամայեսցէ։ ԺԶ. Առաւել քան տարցեն եպիսկոպոսք և քորիսկոպոսք զպաոնիկան և զշնացօղսն, ըզ հմայս և զամենայն յանցաւորսն զեհեղին երկիւղիւ ի դարձ ածել։ Իսկ զանդարձն մարմնաւոր պատուհասիւ և հոգևորաւ խրատել և տուգանել. մանաւանդ զայնպիսին, որ այր և կնոջ մէջ մտցեն, կամ բոզ ունիցին կին, կամ ըզ կին թողուն զօրինաւոր և առ բոզս երթան, կամ առեւտրութեան պատճառաւ թողուն զկանայսն առանց բանի պոռնկութեան. զայսպիսիսս անողորմ տուգանօք խրատեսցեն. և թէ պատուաւոր մարդ է, և ընդդէմ ասէ եկեղեցւոյ օրինաց, թագաւորն խրատեսցէ յաստի գմիջն. և

իշխանք մեղադրանօք, եթէ ոչ առնեն զայս, և նզովք. և թէ կին լըբի և մարդ խաբէ կանամբի կամ աղապ, խրատ առցէ յերեսն: ԺԷ. Ամենայն պահք ըստ կանոնաց առանց ձկան և ձիթոյ և գինոյ, բայց ՚ի Հարկէ՝ հիւանդութեան, առաւել աղուհացիցն, և ուրբաթին և չորեքշաբաթին, որ քրիստոսի չարչարանաց աւուրքն են, որ զայս լուծանէ, տուգանեսցին և յաղքատս տայցեն, և պահօք վճարեսցին Աստուծոյ: Նախ քան զայս և յառաջ քան զամէնն զայս եմք հոգացեալ առաջի արքային Հեթմոյ և Հօր իւրոյ Կոստանդեայ և ամենայն իշխանացն, և բանադրանօք բանադրեալ յամենոյ վերայ, որոյ օգնական լինին նկեղեցւոյ, և յամենայն տեղիս ՚ի մէճ և ՚ի փոքր յիշոց, աւագ դնեն ՚ի գարպաս, ՚ի քաղաք, ՚ի գիւղս և յագարակս, և զանօրէն յիշոցասացսն, զբարկութիւն Աստուծոյ շարժողսն, և զաններելի անօրէնսն, որ անարգեն զՀաւատսն, զստեղծող, զկնունք, զՀրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման, և զայլ այսպիսիս զնոր բուսեալ չարիսդ, զայնպիսեացն զլեզուսն Հատցեն, և կամ ծակեսցեն, և լար ՚ի ներս ածցեն, և նախատանօք ՚ի շուրջ ածցեն օր մի, և ըստ գոյին տուգանս առցեն, և յաղքատս տայցեն: ԺԸ. Թէ քահանայ գտանի ՚ի վերոգրեալ մեղադ, կրկին պատիժ ընկալցի և տանջեսցի կարգաւն Հանդերձ: ԺԹ. Քահանայ որ զատ յեկեղեցւոյ գործոյ, այլ գործս առնէ՝ նօտարութիւն կամ որսորդութիւն, զժողովուրդն ՚ի ՚բայ առցեն ՚ի նմանէ. նմանապէս զանուսումն երիցանց, մինչ լաւ ուսցին, և զանարժանիցն ևս առցեն: Ի. Քահանայն ՚ի տարւոջն յեկեղեցին ժողովեսցէ զարան առանձինն, և զկանայսն առանձինն, և որիշ զկուսան աղջկունան, և որիշ զաղայսն, զմանրերսն և ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի խրատեսցէ աղաչանօք և սաստիւ. և խմասցի իւրաքանչիւրոցն զվարքն, և դիտեսցէ Հանապազ. և թէ ինքն չէ՛ բաւական, ՚ի ձեռն այլ կատարելոյ արասցէ, որպէս ասէ սուրբն Աթանաս յիւր կանոնքն: ԻԱ. Ժողովրդականքն յօժարութեամբ և աղաչանօք տացեն զՀասս քահանայիցն յամենայն արմատոց պտուղս, և զկարգեալ բաժին մատաղին, և պսակին ընծայիւք, և թաղմանն Հանդերձ, և ժամու դրամ՝ ոչ

գին պատարագին, այլ երիցուն Հանդերձի և կերակուրի. որ աղօթից և պատարագի պարապի չկեղեցին: Ի. Երիցունք ըստ ժողովրդեանն ծառայեսցեն եպիսկոպոսին, սահմանեալ հասիւն, և ընծայիւք ըստ պատշաճին: Ի՞. Եպիսկոպոսունք ծառայեսցեն զՀայրապետական աթոռն կարգեալ հասիւն և ընծայիւք արժանաւորիւ ըստ կանոնաց. զի սուրբ Լուսաւորիչն գրեալ է թէ քահանայքն զժողովուրդն տաւանորգեսցեն, և եպիսկոպոսք զքահանայս, և Հայրապետք զեպիսկոպոսունս. արդ եթէ զայն չառնէք, ապա զչափաւորսն և զպակասն՝ զոր գրեցաք, խնդրեմք տուք, իբրև զօրհնութիւն և մի՛ իբրև զագահութիւն. այլ աթոռքըն Հաստատ և անկարիք մնայ, և եկեղեցիքն պայծառ, և Աստուծոյ օրհնութիւնն խառնի յարդիւնս արգարութեան ձերոյ. զի զայն Աստուծոյ կուտայք, և ո՛չ մարդոյ: Ի՞. Զայն երկու աղօթքն, յորոյ վերայ սուրբ Աստուած ասեմք՝ զփառք ՚ի Հայր և յՈրդի և ՚ի սուրբ Հոգին, մի՛ աւարտէք. զի մի՛ յերրորդութեան վերայ թուեսցի խաչն. զկատարած լուր ձայնիցն ասել պիտի, զոր միշտ ՚ի բարձունս առաքեսցուք ամենաղօր տերութեանդ՝ Քրիստոս Աստուած. այժմ՛ և՛՛: Զգոհանամքին վերջքն՝ լեցուք տաճար և բնակարան աստուածային շնորհացդ, և գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ Քրիստոս. այժմ՛՛: Ի՞. Ի Ֆռանգաց գրեալ են առ մեզ, թէ զտեառն եղբօր Հրամանն ընդՀր ո՛չ առնէք. զՀիւանդն ՚ի ժամուն մահու օրհնել, ձիթով օծանել, որ թէ մեռանի՝ օծումն լինի թաղմանն, և թէ ապրի՝ լինի ՚ի քաւութիւն մեղացն և պատճառ առողջութեանն. և գիտէք, որ Օձնեցին Ցոհան՝ որ զատեալ է զմեզ յայգացդ, գրեալ է՝ որ առնէք. և պարտ է առնելն, և արարէք ստուգիւ. միայն զգուշացի քահանայն, և զձէթն սակաւ օրհնեսցէ, որ աւելի չգայ, և նղովք առցէ յԱստուծոյ և ՚ի մէնջ. և լինի պատճառ գայթակղութեան. զայս պատեհ տեսաք, և գրեցաք յետոյ, և Հարկաւոր. ողջ լինջիք տէրամբ:— Որ զայս չափաւոր բանիս գրէ և պահէ և Հասկացնէ և գործովք կատարէ, պահեսցէ նմա տէր Աստուած զգութ և զողորմութիւն իւր. և որ անգոնեսցէ և արհամարհէ, յանցաւոր լինի առ մեզ

և առ արքայ, և Աստուծոյ առեներն պատասխանի տացէ ամենայնի։ Եւ ելեալ վարդապետն Վարդան, և որք ընդ նմա առաքեալքն ի կաթուղիկոսէն Յարևելս, և շրջեալ ընդ գաւառս Հայոց, յեպիսկոպոսս և ի վանորայս և յիշխանս, և տուեալ ամենեցուն ղհրամանս կանոնականս, և պահանջեալ յամենեցունց ձեռագիր հաւանութեան սահմանին եղելոյ։ Եւ զի ամենայն ոք խոտորեալ էր ի ճշմարտութենէն, ըմբռնեալք ախտիւ ագահութեան և արծաթասիրութեան, ծանր թուեցաւ հրամանն. բայց սակայն ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին երևսս մեծարեցին, և առան ձեռագիր երդմամբ և նզովիւք առնել զհրամանն — Եպիսկոպոսն Կարնոյ քաղաքի Սարգիս, և եպիսկոպոսն Կարուց Ցակոբ, և եպիսկոպոսքն Բզնոյ՝ Վանականն և Գրիգոր, և եպիսկոպոսն Անբերդոյ Մկրտիչն, և եպիսկոպոսն Հաղբատայ Համազասպ, և այլ եպիսկոպոսքն, որ ի կողմանս կողմանս, և գլխաւոր վանորայքն՝ Սանահինն, և Գնտիկ, և Հաւարծինն, և Կնջառուս, և Հաւուց Թառ, և Այրի վանք, և Ցոհանու վանք, և Հոռոմոսի վանք, և որ շուրջ զնոքօք։ Նա և կաթուղիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, և եպիսկոպոսն Ցոհաննէս, զոր Ցուեցին կոչէին, և մեծ հռչակաւոր վարդապետն Վանական, և իշխանաց իշխանն Աւագն, և այլ իշխանքն։ Եւ առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ կաթուղիկոսն Կոստանդին ի Կլայն Հռոմէական, և ինքն ելեալ ի կայանոյ ի միայնարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէ կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ, և անդ դադարեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա, վարդապետական բանին։ Եւ ի գալ ամին երկրորդի, յորժամ «Ելք էր թուականս Հայոց, առաքինի կաթուղիկոսն Կոստանդին առաքէ նկնղեցեացն արևելից ընծայս՝ մետաքս առէջս ի կերպասուց պէսպէս գունով մեծագինս, նախորդս ի սպաս պատարագին սրբոյ ի ձեռն Թէոդոսի սպասաւորին իւրոյ ի պատուաւոր վանորայս, և շրջաբերական նամակ շնորհի առաքելոյն Թադէոսի տալ նմա զբաղաքս և զվիճակն, շրջակայ գաւառան և յոլովս ի շինուածիւն գաւիթն, զոր շինէր վարդապետն Յովսէփ, յետ

աւերածոյն՝ որ ՚ի Թուրքաց, և ՚ի հէնից վրաց. քանզի յոլով ժամանակս անբնակ էր ՚ի մարդոյ և ամայի։ Եւ Յովսեփայ երթեալ առ զօրագլուխ մի Թաթարին, որոյ անուն էր Անագուրակ Նուին, որոյ իջևանքն իւր յաւուրսն ամարայնոյ հուպ էր ՚ի գերեզմանն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, և նորա հրամանաւ սրբեալ զեկեղեցին և նաւակատիս կատարեալ, շինեաց զվանսն, և ժողովեաց ՚ի նա կրօնաւորս բազումս։ Եւ այսր Թաթարն ընդարձակեաց զճանապարհն յամենայն կողմանց աներկիւղ գալ ուխտականացն ընդ մէջ զօրաց նորա, պատուէր հրամանի տուեալ սաստկութեամբ՝ մի՛ զոք զգուել և նեղել, որ կամիցին գալ, և ինքն սիրով խոնարհէր առ նոսա. և բազումք ՚ի նոցունց գային և մկրտէին զուստերս և զդստերս իւրեանց. և բազում այսահարք և հիւանդք բժշկէին. և փառաւոր լինէր անուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։ Այլ և ամենայն զօրքն Թաթար ոչ էին թշնամի խաչի և եկեղեցւոյ, այլ և յոյժ պատուէին, և ընծայս մատուցանէին. քանզի նախանձ հակառակութեան առ նոսա ոչ գտանիւր։

Վասն հարկահանացն՝ որք եկին ՚ի Վանէն։

Իբրև առ զմեծ Թագաւորութիւնն Թաթար զօրուն՝ որ յաշխարհն իւրեանց Ղանն Գիւտ, իսկոյն առաքեաց արս հարկապահանջս ՚ի զօրս իւր, որ ՚ի կողմանս և յաշխարհս՝ զոր հնազանդեցին նոցա, առնուլ տասանորդս յամենայն առացուածոց զօրուն, և հարկս ՚ի գաւառաց և ՚ի Թագաւորացն՝ որք նուաճեալ էին նոցա, ՚ի Պարսից և ՚ի Տաճկաց և ՚ի Թուրքաց, ՚ի Հայոց և ՚ի վրաց և յԱղուանից և յամենայն ազգացն՝ որ ընդ նոքօք, որոց գլխաւորք էին հարկահանացն արք խիստք և յափշտակողք, անուն միոյն Արղուն, որ ամենից իշխէր, և երկրորդին Բուղա, որ չարագոյն ևս էր քան զայն Բուղային, որ յաւուրս Ջաւիրի Խմայէլականին եղ ՚ի Հայս և աւերեաց բազում աշխարհս։ Նմանապէս և այս Բուղա եկեալ ՚ի զօրսն Թաթար, մնանէր ՚ի տունն աւագանւոյն, և զոր ինչ ախորժ Թուէր իւրն՝ առնոյր անխնայ. և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նմա.

դէ ժողովեալ էր իւր աթս սրիկայս ի Պարսից և ի Տաճկաց, որք անխնայ գործէին զգործ խակուԹեան, և Թըշնամիք էին առաւել քրիստոնէից։ Վասն որոյ չարացուցին զնա ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն ասէին, որ ըմբռնեաց զնա ի մեծ գրանն առաջի ամենայն աւագանւոյն, և ընդ բազում պատժոց զնա արկեալ, քակեաց զանմատչելի բերդս նորա, զոր Խոյականայ բերդ կոչէին, ըստ Պարսկական բարբառոյն, և զԴևէդն և զՕթիրանաքարն, և զայլ ամրոցս նորին. և այնպէս յստակեաց զնոսա, մինչև հնտք անգամ ոչ երևէին, Թէ բնաւ շէն լեալ իցէ. և բազում ոսկի և արծաԹ առեալ ի նմանէ, հազիւ զերծաւ ի նմանէ. և մեծամեծ աւագանին ոչինչ կարաց օգնել նմա. այսպէս ահարկու ամենայն տեսողացն։ Կամեցաւ և զիշխանացս իշխանն Աւագն նոյնպէս ըմբռնել ի տանջանս և ի ձաղանս, և ազդեցուցին նմա մեծամեծ աւագանին, Թէ մի երկնչիր, այլ զամենայն զօրս քո ժողովեա և այնպէս երԹ ի տեսութիւն նմա. և Թէ դէպ լինի ըմբռնել զքեզ, կալջիր դու և գնա. և այնպէս արարեալ՝ չոգաւ առ նա բազում զօրօք։ Զոր տեսեալ Բուղային՝ երկեաւ, և ասէ ցնա. զի՞նչ է այդ բազմութիւն զօրաց. միԹէ ապստամբ իցես ի Ղանէն, և եկիր սպանանել զմեզ։ Եւ ասէ ցնա Աւագն. և դու ընդէր ժողովեցեր զբազմութիւն արանց չարագործաց Պարսից, և եկիր նենդիւ ըմբռնել զմեզ։ Եւ իբրև գիտաց Բուղային՝ Թէ յայտնի է նմա նենգութիւն նորա, խօսեցաւ ընդ նմա ի խաղաղութիւն. բայց հանապազ ի մտի իւրում խորհէր նմա ի չարութիւն գտանել ի դիպող ժամանակի կատարել զկամս չարութեան. և մինչդեռ զայսպիսի չարիս խորհէր, ժամանեցին նմա արդար դատաստանքն Աստուծոյ, եԼ վերս ի գլուխ նորա յանկարծակի և հեղձամղձուկ սատակեցաւ չարն չարեաւ. և այսպէս վերացաւ ամբարիշտն և ոչ եւս զփառան Աստուծոյ։

Վասն նահատակելոյն Վրոյ եպիսկոպոսի։

Վկայաբանութիւնն Վրոյ յայսմ ժամանակի նուաղեալ էր, որ յառաջ քան զսակաւ մի ճոխ էր, եմուտ ընդ լը-

ծով ծառայութեան թաթար զօրուն, որ յարևելս, որոց գլխաւոր Բաչու Նուինն՝ յետ մահու Զարմաղուին։ Եւ էր ի ժամանակս յայսմիկ թագաւոր վրաց կին մի՝ Ռուզուդան անուն, որ զօղևալ ամրացաւ յանառիկ վայրս Սուանևթոյ։ Եւ դայլն առ նա գնսպանք յերկուց կողմանց՝ ի զօրաց թաթարին ի մեծ զօրավարէն՝ որ ի կողմանս հիւսիսոյ, որում՝ անուն էր Բաթու, մեծաւոր ազգական ղանին, որ ամենից իշխէր, այլ և ղանն առանց նորա հրամանի ոչ նստէր յաթոռն. և ի միւս զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հայոց, որ Բաչուն կոչէր, գալ առ նոսա սիրով խաղաղութեամբ, և իշխել տերութեան իւրոյ՝ նոցուն հրամանաւ։ Իսկ նա քանզի կին գեղեցիկ էր, ոչ իշխեաց առ մի ոք ի նոցանէ գնալ. զի մի՝ խայտառակեսցի ի նոցունց, այլ զօրդի իւր մանուկ տիով թագաւորեցուցեալ, որում՝ անուն էր Դաւիթ, առաքեաց առ Բաթոյն զօրավար։ Իսկ այս գլխաւորքս՝ որ ընդ Բաչու Նուին էին ի կողմանս արևելից, որ ըմբռնեալ էին զամենայն աշխարհ իշխանութեան նորա, և իշխանքն նորա առ նոսա կային, իբրև տեսին՝ թէ ոչ ևկն առ նոսա թագուհին և զօրդին իւր առաքեաց առ Բաթոյն, դժկամակ եղեալ ընդ իրսն, առաքեն առ ղխաթատին Սուլտանն Հռոմոյ և բերեն անտի զնգբօրորդին Ռուզուդանայ՝ զօրդին Շալայ Գիւորգեայ վրաց թագաւորին, զոր նոյն Ռուզուդան առաքեաց զհետ զտեառն իւրոյ, որ էր կին ղխաթատին Սուլտանին, և նա եդ զնա յարգելս, զի մի դաւ լինի զոքանչին իւրոյ վասն թագաւորութեան։ Եւ սոցա ածեալ զնա անդուստ, տան զիշխանութիւն նորա ի ձեռս նորա, և առաքեն զնա առ արքայն իւրեանց ղանն հաստատել զնա իշխանութեանն. և ինքեանք դեսպանս առաքեն տիպով մի զմիոյ կնի առ թագուհին Ռուզուդան գալ առ նոսա կամայ և ակամայ։ Նոյնպէս և Բաթոյն առաքեաց զօրդի նորա առ ղանն, և յինքն կոչէր զՌուզուդան երթալ առ նա։ Եւ նորա նեղեալ յերկոցունց կողմանց, իւրովի դեղ մահացու էառ և վճարեցաւ ի կենացս, և գրեաց գիր կտակի առ իշխանն Աւագ, և յանձնեաց ի նա զօրդին իւր, եթէ զարձցի ի ղանէն։ Իսկ նոցա գնա-

ցեալ առ Ղանն Դիւգ, և նա սիրով ընկալաւ զնոսա։ Եւ սահմանեաց նոցա ըստ կարգի ունել զթագաւորութիւնն. նախ որ աւագն էր ի նոցունց Դաւիթ, որդի Շալային Գիորգեայ. և յետ վախճանի նորա, թէ կենդանի իցէ միւս Դաւիթ, որդին Ռուզուգանայ՝ նորին հօրաքեռ որդին։ Եւ զգանձս թագաւորութեան յերիս բաժանեալ, զոր թաղէն պատուական և զանգին, և զթագն հրաշալի, զոր ոչ ունէին այլ թագաւորք, զոր ասեն խոսրովու լեալ հօրն Տրդատայ մեծի, Հայոց արքայի, և անդ մնացեալ գաղթականութեամբ վասն ամրութեան տեղւոյն, և ի թագաւորն Վրաց անկեալ, և մնացեալ մինչև ցայսօր. զայն և զայլ պատուականս ի գանձուցն առաքել Ղանին, և զայլսն բաժանել ի վերայ ինքեանց. զոր եկեալ արարին այնպէս միջնորդութեամբ Աւագին՝ որդւոյն Իւանէի։ Եւ նստէր Դաւիթ որդի Շալային ի Տփխիս քաղաքի, և միւս Դաւիթն ի Սուանեթ։

Վասն երթալոյ առ Ղանն Սմբատայ զօրավարին Հայոց և որքա՞ն Ղէսկանակ Սուլտանին։

Արքայն Հայոց Հեթում, որ ի Կիլիկիա, առաքեաց զեղբայր իւր Սմբատ զօրավարն առ Ղանն երևելի պատարագօք. և նորա երթեալ խաղաղութեամբ զերկայնութիւն ճանապարհին, և յոյժ մեծարեալ ի նմանէ, դարձաւ երևելի փառօք, և հաւատարիմ հրովարտակօք տուեալ նմա գաւառս բազումս և բերդս յոլովս, զոր յառաջ լեալ էր Լևոնի արքայի, և զկնի մահուանն առ ի նոցունց Ալադին Սուլտանն Հռոմոց։ Մեռաւ Գիաթաթին Սուլտանն, և մնացին նորա որդիք երկուք մանուկ տիոք. և ընդ հակառակս լեալ նոցա, չոգաւ մինն ի նոցանէ առ Ղանն, և առ ի նմանէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ, և դարձաւ ընդ Սմբատայ զօրաւարին Հայոց. և եկին առ Բաչու Նուինն և առ այլ աւագանին. և նոցա հաստատեալ զհրամանս արքային իւրեանց, տան զօրս զկնի նոցա տանել զնոսա յերկիր իշխանութեան իւրեանց։ Եւ իբրև հասին ի քա-

զաքն, որ կոչի Եղնկայ, լուան լեռ եղբայրն Ղիաթատին Սուլտանին փեսայացուցեալ Լեշքարեայ Հոռոմոց Սուլտանին, որ Լեփեսոս, և նորին օգնականութեամբն Սուլտանացաւ 'ի կաւնն. և եղբայր նորին տղայն Ցալայիայ, 'ի բուն աթոռն, երկեաւ երթալ անդր, այլ անդէն դադարեաց Լեղնկայն, տեսանել թէ զինչ լինիցի վախճան գործոյն: Եւ զօրավարն Սմբատ եմուտ յերկիր իւր առ եղբայր իւր արքայ Հեթում:

Վասն կոպուչաքին՝ զոր պատ զբն Թաղնաք յաղխարհն Վրաց:

Այնչգհեւ սակաւ մի կազդուրեալ երկիրս 'ի հէնից և յասպատակելոյ, բորբոքեալ աշխարհակալ հրոյս և մարդիկ 'ի սոսա ապաստանեալ էին առաւել քան յԱստուած, իշխանքն զրկին և կողոպտին զաղքատս, և 'ի զրկանաց անտի գնէին հանգերձս մեծագինս և ագանէին. ուտէին և ըմպէին և մեծամեծս վիքանային, որպէս է սովորութիւն ամբարտաւանութեան վրաց, թոյլ ետ Աստուած խոնարհիլ 'ի բարձրութենէն և ճանաչել զչափ տկարութեանց, որք առաջնումն ոչ խրատեցան: Ցարոյց նոցա սատանայ զնոսա, յորս նոքա յուսային, յանկարծակի խորհուրդ արարեալ ամենայն աւագանին Թաճար զօրուն, և վառեցան զինու, և կալմեցան առ հասարակ կոտորել զամենայն աշխարհ Հայոց և Վրաց՝ զնաղանդեալս իւրեանց, վասն այսպիսի պատճառի. լեռ ապստամբիլ կամի թագաւորն Վրաց ամենայն իշխանաւքն, և զօրաժողով են գալ կոտորել զնոսա. քանզի երեւեր իսկ զօրաժողով են ամենայն իշխանքն առ թագաւորն Վրաց Դաւիթ 'ի Ցփխիս. և մինչ ըմպէին գինի, բարձրացան սիրտք իւրեանց և ասացին 'ի նոցանէ արք խակ. ընդէր ծառայեմք մեք սոցա, ունելով զայսքան բազմութիւն զօրաց. այլ նկպք յանկարծակի անկցուք 'ի վերայ նոցա, և կոտորեալ ջնջեսցուք զնոսա, և մեք կալցուք զաշխարհս մեր: Եւ խափանեաց զայս խորհուրդ մեծ իշխանն Աւագ. և 'ի Թաճար զօրուն պատա-

հեալ ՚ի տեղւոջն՝ լուան ղայն և ազդեցուցին գլխաւորացն. և իբրև յրուեցան զորք իշխանացն յիւրաքանչիւր տեղիս, ապա նոցա այսպէս զինեալ կամէին առ հասարակ կոտորել զամենեսին. և յիշխանացն՝ զորս գտան առ իւրեանս, ՚ի կալանս արարին. և որք ոչ էին անդ, հրաւիրակս առաքեցին փութով առ իւրեանս կոչելով։ Իսկ ողորմածն Աստուած ոչ ետ թոյլ իսպառ լինիլ իրին, խափանեաց այսպիսի պատճառաւ. մի ոմն յաւագ գլխաւորացն, որ զօրավար էր ամենայն զօրուն, Զաղաթա անուն նորա, որ բարեկամն էր Աւագին, եկաց ՚ի մէջ վառեալ զօրացն, և ասէ ցնոսա. մեք ոչ ունիմք հրաման ՚ի Ղանէն կոտորել զայնոսիկ, որ հնազանդեալ են մեզ, և կան մեզ ՚ի ծառայութիւն, և հարկատուք են Ղանին. և իրք ապստամբութեան նոցա ճշմարտեալ. արդ եթէ կոտորէք զնոսա առանց պատճառի, դուք տայք պատասխանի Ղանին. և լուեալ զայս, դադարեցին սուսգել զիրն։ Եւ գնացեալ առ նոսա մայրն Աւագին, որում անուն էր Խոշաք, երաշխաւոր լինէր վասն որդւոյն իւրոյ միամտութեան առ նոսա. և թէ ինքն իսկ ընդ հուպ գալոց է առ նոսա, որ եղէն իսկ. զի եկն վաղվաղակի իշխանն Աւագ, և եցոյց զիւր մտերմութիւնն առ նոսա բաղում վկայիւք։ Եկն և Թագաւորն Դաւիթ, և այլ իշխանքն, և կապեալ զամենեսեան ուժգին ըստ օրինի իւրեանց գձեռս և զոտս բարակ չուանօք, և թողեալ այնպէս աւուրս կապեալ՝ ձաղէին և անարգէին զնոսա վասն հպարտութեանն և ապստամբ խորհրդոյն. և ապա առեալ զամենայն երիվարս և զգինս գլխոց նոցա, թողին զնոսա. և ինքեանք յարձակեցան ՚ի կողմանս Վրաց ՚ի վերայ բաղում գաւառաց, որք ապստամբ, և որք ոչ, և զբաղումս կոտորեցին, և զևս բազմագոյնս գերի վարեցին, զարս և զկանայս և զմանկունսն գետամոյն առնէին անթիւ ՚ի բաղմութենէ. և այս գործեցաւ ՚ի «ՇԸ թուականին Հայոց։ Ցետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ, և թաղեցաւ ՚ի պղնձահանքն ՚ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի։ Եւ եառն զիշխանութիւն նորա Զաքարէի որդւոյն Շահնշահի, հօր եղբօր որդւոյ Աւագին. զի Աւագն որդի ոչ ունէր. բայց

միայն դուստր մի երախայ, և ՚ի պառկուածենէ որդի մի երախայ, զոր յետ մահու նորա ասացին թէ ՚ի նմանէ է. զոր առեալ քոյր նորա անուցանէր. և ապա հանեալ ՚ի զաքարէէ ետուն կնոջ Աւագին, որում՝ անուն էր Գոնցա։

Վասն Գաւթի Մոկեցւոյ։

Կատարած աշխարհիս մօտեալ է, և վասն այնորիկ կարապետք նեռինն բազմացան, որպէս յառաջագոյն ասաց կենարարն. «մերձ ՚ի կատարածն յարիցեն սուտ քրիստոսք և սուտ մարգարէք տալ նշանս և արուեստս դիւականս, մինչև մոլորեցուցանել, թէ հնար ինչ ի՞ցէ և զընտրեալսն»։ Արդ ՚ի «էն թուականիս Հայոց եղև այսպիսի ինչ. համբաւ հանին թէ ՚ի սահմանս Խաչենոյ կարկուտ եկն, և խառն ընդ կարկտին ձկունք բազումք անկան յերկիր, չափ թզոյ միոյ։ Աչօք մեր ո՛չ տեսաք, բայց բազումք էին՝ որ հաւատարմացուցանէին, թէ ականատես լեալ եմք։ Ընդ այնոսիկ և միւս ևս յօդուածք բանի հանգոյն առասպելեացս ասէին՝ թէ յեզր Ծովուն Գեղամայ աւան մի է, կոթ անուն. ՚ի սահմանս այնր գեղջ հուպ ՚ի լեառն գտին մարդ մի հսկայաձև՝ մեռեալ և կիսամեռ, նոր հանդերձ ունելով, և կօշիկս նորս, և հանդէպ սրտին ծակ, որպէս թէ խոցած աշտեխւ, և ՚ի վերայ սակաւ մի բամբակ. և յորժամ առնուին զբամբակն, սաստիկ արիւն վիժէր ՚ի նմանէ. և իբրև դնէին դարձեալ ՚ի վերայ զբամբակն, արգելոյր զարիւնն. և թէ այլ նոր բամբակ դնէին՝ և ո՛չ զիւրն, նոյնպէս հոսէր արիւնն, մինչև դնէին զառաջինն. զայսոսիկ յոլովք շաղակրատէին, թէ ճշմարիտ է՛ և թէ սուտ, մեք ո՛չ գիտեմք։

Խօսք այս եղև ստուգութեամբ, զի ՚ի սոյն ամի յաբեաւ մոլար ոմն, Դաւիթ անուն, դիւական հոգւով շարժեցեալ՝ հանգոյն Ցուդայի և Դևթայիս մոլորեցուցչաց։ Գիւղ մի է ՚ի սահմանս Գեղարքունեաց Ծովուն, ՚ի կողմ Խաչենոյ հուպ ՚ի բերդն, ուր Ջերմուկն է, Ծար անուն, ՚ի նմա էր այս չար ՚ի չքաւորաց և ՚ի տնանկաց, պահէր զչաղացս նոցա, և յայնմանէ կերակրէր ինքն և կինն իւր

և որդիք։ Եւ ՚ի գիշերի միում երևեաւ նմա սատանայ ՚ի կերպ լուսոյ, և իշխեաց ասել թէ ես եմ քրիստոս, և ևկի առնուլ զքեզ ինձ քարող. և ածից առ քեզ յամենայն կողմանց զմարդիկ, և որք գան առ քեզ ՚ի պէտս բժշկութեան, համարձակ դիր զձեռն քո ՚ի վերայ նոցա, և առ զդևերան ձիթահանաց գեղջն, և արա խաչ, և կանգնեա ՚ի դուրս եկեղեցւոյն, և զայլ ամենայն հնարս խոբամանկութեան ուսոյց նմա։ Եւ նա սկսաւ քարոզել թէ քրիստոս երևեցաւ ինձ և ասաց. թէ դարձի՛ զաշխարհս, և բժշկութիւնս կատարեա. և յարեցան ՚ի նա այլք, և նորա սկսան համբաւել զնա, և կոչէին նմա Դաւիթի միայնակեաց և սքանչելագործ։ Եւ առեալ բռնութեամբ զդևերան ձիթահանացն ՚ի տեառնէ իւրմէ, արարին խաչ բարձրաբերձ, և կանգնեցին զնա ՚ի դուռն եկեղեցւոյն, և զնին նմա զուարակս, և տային ՚ի մէջն և յոսկերաց զուարակին, և ՚ի տաշտէ խաչին և ՚ի հատէ կորկին՝ որ ՚ի ջաղացքն, որպէս նշխարս օրհնութեան ամենայն ուխտականացն, որք գային յամենայն կողմանց։ Քանզի նոյն բանասարկուն՝ որ յորդորեաց զնա, դրդեաց զամենայն գաւառս երթալ ՚ի համբաւն յայն, արք և կանայք և մանկտի. նա և երիցունք ևս, և ազատ մարդիկ, և ամենայն ախտացեալք և ցաւագնեալք։ Եւ նա զառաջինն կեղծաւորեալ ըստ նմանութեան դերապրիստոսին՝ այսպէս քարոզէր. «ով եմ ես աղքատ և մեղաւոր. բայց քրիստոս հրամայեալ է ինձ քարոզել. զշաբաթի օրն պահեցէք, և յիշոցք մի ասէք, և եկա՛ք՝ համբուրեցէք զիս, և թողեալ լիցին մեզք ձեր, և ազգի ձեր, մինչև յեօթն ազգս»։ Եւ յորժամ դիւահարքն գային, առնոյր բիր մի հասա, և հարկանէր անխնայաբար, և կոխէր ոտիւք զիոզան, և ասէր. «ել շուն, ել շուն, Դաւիթի միայնակեացն հրամայէ քեզ». և ասէր ցայրն այսակիր. «ահա այլ մի երկնչիր, բժշկեցար»։ Եւ նա երթայր՝ ունելով զնոյն չար ևս բազմացեալ ՚ի նմա. և ուր երթայր և հարցանէին, ո՛չ իշխէր ասել թէ ո՛չ բժշկեցայ. քանզի պատուէր տայր, թէ յորժամ ասես՝ թէ ո՛չ բժշկեցայ, առժամայն լլկիս ՚ի դիւէն։ Եւ նա թէպէտ ո՛չ իշխէր ասել՝ թէ ո՛չ բժշկեցայ, արդ ինքն

իսկ յայտ առնէր, որ հանապազ լլկէին. որ յառաջն ամուլ և շարաթով կրէին զնեղութիւնան, յետ գնալոյն առ նա յամենայն աւուր չարչարէին. և լեկրորդք՝ որ երթային առ նա, ասէր՝ Թէ խաղացէք առաջի իմ, և պարեցէք. և նոքա առնէին զայս յօժարութեամբ, քանզի այս ազգ դիւաց ախորժեն զխաղ, և զպար. և ասէր՝ եկայք՝ համբուրեցէք զիս և զկին իմ, և երթայք, և այլ մի երկնչիք: Եւ գոհեացն ասէր. «Աստուծոյ հրաման չկայ այդ ցաւոյդ բժշկել. բայց զմեղս քո թողում՝ զի եկիր առիս». և զկարկամեալն և զկղացեալն հրամայէր արանց չորեցունց ունել երկուցն զգլուխն, և երկուցն զոտն, և ասէր. «ձգեցէք և պարզեցէք». և նոցա ձգեալ ուժգնակի, ճարճատէին ամենայն յօդուածքն մարմնոյ. և այրն վայէր ուժգնակի առ վտանգի ցաւոցն. և նա ելեալ կոխէր զթիկունսն և զկանուխն, և ցաւագնեալն անշնչանայր իբրև զմեռեալ, և կամ մեռանէր իսկ: Եւ նա ասէր վասն այնոցիկ, որ մեռանն. «եթէ չաի ժամանակի դորա լցեալ էր, և չէր մարթի կեալ դորա. բարւոք է՝ զի մեռաւ, որ հանգչի՝ի վշտացն». և որք ապրէինն կիսամահ և ոչ բժըշկէին, ասէր. «ոչ ունին կատարեալ հաւատս առ մեզս, վասն այնորիկ ոչ բժշկին»: Եւ դիւահարացն, զորոց զփորձն կոխէր և նոքա մեռանէին, ասէր. «սա վաղուց է. և այն, որ շրջնցուցանէր զդա, դևն էր, զոր հանի այժմ»: Եւ կուրացն ասէր. «լաւ է քեզ այն բանամ զաչս քո, Թէ թողում զմեղս քո. և ես գիտեմ՝ զի քո ժամանակդ կարճ է, վազվազակի մեռանիս». և նա ասէր. «Թէ այդպէս է, լաւ է ինձ՝ որ թողուս զմեղս իմ». և ասէր ցնա. «Թողեալ եմ զմեղս քո»: Եւ այսպէս զամենեցուն միաս յինքն ձգէր. մինչև այնքան լինէր առ նա ժողով բազմութեան, մինչև տեղիք վայրացն ոչ բաւէին տանել. և զի ամառնային էր ժամանակն, ի մարգս և ի սարս ելեալ՝ անդ ագանէին և գործէին զամենայն չարիս. զի կանայք՝ որք ոչ իշխէին ի տան իւրեանց յարանցն և ի ծնօղացն և յորդւոցն շնալ և պոռնկիլ, ելանէին ուխտի պատճառաւ, և շնային համարձակ ընդ որս և կամէին: Նոյնպէս և արքն չարք զնոյն առնէին, որոց ցանկային. և գնային

բաղում պատարագօք՝ ոսկւով և արծաթով և զուարակաւ և ոչխարօք. և որք երթային և գային, զայնոսիկ՝ որք ոչ իշխէին երթալ, կշտամբէին և գարշէին ՚ի նոցունց, որպէս ՚ի մեղաւորաց և յանարժանից նորա տեսութենէն։ Ապա և երիցունք եկին և յարեցան ՚ի նա ընչից և զօշոտութեան աղագաւ. և կային նմա ՚ի սպասու, լուանալով զոտս նորա, և զջուրս ցանէին յինքեանց վերայ. և ժողովեցին բազմութիւն. և ինքն կեղծաւորեալ՝ ինչ ոչ առնոյր յումեքէ, այլ ՚ի ձեռն քահանայիցն և արբանեկաց իւրոց առնոյր և տէր գեղջն, քանզի Պարսիկ էր, առնոյր զբաժին իւր յընչից. քանզի յոյժ բազում տանէին, և յօժարութեամբ տային։ Եւ թէ ոք ՚ի վարդապետաց կամ յերիցանց արգելոյր կամ խափանէր զնոսա յերթալոյ, հայհոյէին և բամբասէին՝ իբրև զնախանձոտս և զյաչաղկոտս, թէ ինքեանք ոչ կարեն գործել զգործս նորա և չկամին զբարեգործութիւն սրբոյն այնորիկ։

Ապա գիր սաստից և մեղադրանաց գրեաց մեծ վարդապետն Վանական, որ բնակէր ՚ի վանս Խորանաշատոյ՝ հանդէպ Երգեվանից բերդին, «Թէ ընդէր զերեւումն դիւին քո՛ի համարիք, ոմ քրիստոնեայք. զի և սատանայ սովոր է կերպարանել ՚ի հրեշտակ լուսոյ». և բանադրեաց զայնոսիկ, որ ՚ի պիղծ մոգ անտի կերեալ էին, և կամ ուրէին նշխար ՚ի տաշղէն և ՚ի կորեկոյն. մի քառասունք պահք և հինգ հարիւր ծունր եդ ՚ի վերայ նոցա, և ապա արժանի լինել սուրբ խորհրդոյն։ Գրեցաք և մեք նմանապէս նովին սաստիւ և բանադրանօք, և առաքեցաք ՚ի յոլով տեղիս։ Նոյնպէս գրեաց և եպիսկոպոսն Հաղբատայ տէր Համազասպ։ Եկն և Թաւրէ վանից եպիսկոպոսն տէր Գրիգորէս, և վարդապետն Վարդան՝ զոր Ցօժար որդին կոչէին, բազում քահանայիւք ՚ի գիւղն յայն, քանզի ՚ի նոցա վիճակին էր, խաչիւ և աւետարանօք. և արարեալ գիշերապաշտօն, և կանգնեցուցեալ զայրն խաբեալ ՚ի միջին, զի Թերևս ելցէ ՚ի նմանէ ոգին պիղծ։ Եւ յորժամ հարցանէին՝ «Թէ զի՞նչ տեսանես», ասէր՝ «Թէ անկանիմ ՚ի վերայ երկրի, բերանս ՚ի վայր յերկրէ ասեմ երևի ինձ, և խօսի ընդ իս»։ Ապա ձեռն արկեալ եպիս-

կոպոսին և երիցանցն, կամէին կործանել զնաւն, զոր կանգնեաց Մոլարն։ Յարեաւ ամենայն ամբոխ բազմութեանն սրովք և բրովք, կամէին սպանանել զնոսա. և նոցա արտաքս ելեալ յամբոխէն, անիծեցին սաստիկ նզովիւք ըզ յանդգնեալսն։ Ապա ոմանք 'ի նոցանէ զղջացեալք, չոգան աղաչեցին զեպիսկոպոսն և զերիցուն արձակել զնոսա 'ի կապանաց անիծից. և զայրն նաւուն 'ի ձեռս նոցա։ Եւ մինչ տանէին նոքա, հանդիպեցան նոցա արք գառնեցիք, որք գային 'ի մեծ դրանէն. աղաչեաց այրն զնոսա, զի խնդրեսցեն զնա յեպիսկոպոսէն. քանզի ասէր զինքն ազգակից նոցա և 'ի գառնոյ. զի այսպէս ասէր նա յառաջագոյն ժողովրդեանն. «Թէ յԱրշակունեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդւոց իմոց լինել միոյն թագաւոր, և միւսոյն կաթուղիկոս. և սրբոյն Սահակայ տեսլեանն մարթ է 'ի վերայ նոցա կատարիլ»։ Ապա ետ զնա եպիսկոպոսն ցնոսա, և երդումն պահանջեալ, զի մի այլ մոլորեցուսցէ զմարդիկ. և այսպէս հազիւ շինեալ չարն երևեալ։

Վ՞ա՛ն դէ՛ն՝ որ 'ի հեթպաբանս ինոջ լեալ, խաւնակէք ընդ այլ ջ։

Պատմեաց մեզ վարդապետն Յովսէփ, որ շինեաց զվանն՝ որ 'ի գերեզման սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի է, յԱրտազ գաւառի՝ յետ աւերածոյն և ամայի լինելոյն. «Թէ չոգայ ես 'ի գաւառն Գողթան 'ի պէտս ինչ իրաց. ասացին ինձ 'ի գիւղ մի, թէ է աստ այր մի, որ ունի կին գեղ. և մեր անհաւան լեալ ասացելոցն, չոգաք 'ի տուն առն, և ոչ տեսաք զդէն։ Եւ իբրև հարցաք զառն, նա ասաց զպատճառն ստուգութեամբ. Թէ կին ունէի ես և մեռաւ, և ևթող ինձ մանկունս մանրունս, և ես նստեալ լայի, թէ ո՞ սնուցանէ զոսոսա։ Եւ ահա յանկարծակի երևեցաւ կին մի և ասէ. մի լար, ես եղէց քեզ կին, և սնուցից զմանկունսդ։ Եւ այնմ հետէ հանապազ է 'ի տան իմում, և առնէ մեզ կերակուր, և զամենայն պէտս մեր ընու, և սաստիկ սիրով հարեալ եմ 'ի սէր նորա, և հանապազ

խառնակի ընդ իս, և զշաբաթն ամենայն անգործ կայ, և յաւուր հինգշաբաթի առնէ մանած երեք լիտր։ Եւ իբրև հարցի՝ թէ ո՞ւր է այժմ, և նա մատամբքն նշոյց, թէ աւանիկ է, և երեւի ինձ և մանկանց իմոց, և ո՛չ այլ ուստիք. և յոլով ժամանակք են զի բնակիմք ի միասին։ Եւ ես յարեայ աղօթել, և աւետարան ընթեռնուլ, զի թերևս հալածնացի ոգին մեղսասէր և պիղծ։ Իսկ Նորա ոչինչ փոյթ արարեալ զայնմանէ, այլ նստեալ ծիծաղէր. և մեր ո՛չ տեսեալ զնա, եւեալ գնացաք»։

Վ՟Ի ԽՆԴԻՐՆ՝ ՈՐ ԷԼԵ Ի ՀԵՂԻՈՊՈՆԷԷՑ ՎԵ՟Ճ–ՈՅՆ ԱՅ, ԸՆԴ Ի ՀՕՐԷ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄ Է ԱՍԵԼ, ԸՆԴ Ի ՀՕՐԷ Ե ՅՈՐԴ–ՈՅ։

Ի Հռոմայեցւոց ապստաց շարժեցաւ այս խնդիր ի մէջ քրիստոնէից. քանզի գրեաց Պապն Հռոմայ առ մեծ կաթուղիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին, որ յայնմ ժամանակի նստէր ի Կլայն Հռոմայական, քանզի անդ էր աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի ժամանակացն Գրիգորի և Ներսէսի՝ երկուց եղբարցն սրբոց, որք էին ԱՌաջակունեաց ազգէն, արք գիտնականք և վրէժխնդիրք օրինացն Աստուծոյ. «Թէ ո՞րպէս խոստովանիք դուք զամենասուրբ Հոգին Աստուծոյ, ի Հօրէ՞ միայն բղխեալ և երևեալ, թէ ի Հօրէ և ՅՈրդւոյ»։ Նմանապէս գրեցին և առ Թագաւորն Հայոց Հեթում, և պատասխանի պահանջէին։ Եւ նոցա ժողովեալ զիմաստունս իւրեանց աշխարհին ի քաղաքն Սիս՝ որ ի Կիլիկիա, Հայոց և Յունաց և Ասորոց և այլ ազգաց քրիստոնէից՝ որք գտան անդ։ Ցոյնք՝ ի Հօրէ միայն ասացին, և ԱՌսորւոց ոմանք՝ այլ։ Իսկ Հայոցն ժողով գրեցին ի կողմանս Արևելից ի Մեծ Հայք, և առ գիտնական վարդապետն Վանական, քանզի ի ժամանակին երևելի էր, և առ Վարդան վարդապետն, և առ Յովսէփ, և առ այլս, Թէ Նոքա զինչ ասեն. և ապա պատասխանի արասցեն Հռոմայեցւոցն։ Եւ նոցա քննեալ զԱստուածաշունչ գիրս առաքելոց և մարգարէից և սրբոց վարդապետաց եկեղեցւոյ, որք մաքրեցին զեկեղեցի ի հերձուածողաց, ըստ պիտոյիցն

վարեցեալ երկոքումբք ձայնիւք և ուղղակի զհռոմայեցւոց խոստովանութիւնն. և լի են ամենայն Աստուածաշունչ գիրք այնպիսի ձայնիւք: Որպէս գրեաց վէմն հաւատոյ երանելի առաքեալն Պետրոս, որ վասն ճշմարիտ հաւատոյն երանեցաւ 'ի Տեառնէ, թէ յորմէ և յորպիսի ժամանակի գուշակէր 'ի նոսա Հոգին Քրիստոսի: Եւ Ցոհաննէս աւետարանիչ. «Որ զՀոգին Քրիստոսի ոչ ունի, նա չէ նորա»: Եւ մեծն Պօղոս. «Առաքեաց Աստուած զՀոգի որդւոյ իւրոյ 'ի սիրտս մեր, որ աղաղակէ Աբբա Հայր». և այլ բազում այսպիսիս 'ի գիրս առաքելոցն: Իսկ սուրբ Լուսաւորիչն Գրիգորիոս, որ ուսոյց մեզ զհաւատոյ խոստովանութիւնն, այսպէս ասէ. «Հայր յինքենէ, Որդի 'ի Հօրէ, սուրբ Հոգին 'ի նոցունց էութենէ»: Իսկ յաղթող սպառազէնն Քրիստոսի Աթանաս ընդդէմ Արիանոսացն այսպէս քարոզէր և ուսուցանէր. »Անսկիզբն Հայր ոչ յումեքէ, Որդի 'ի Հօրէ, և Հոգին սուրբ 'ի նոցունց էութենէ«, զոր երկրորդէ Սոկրատ պատմագիր: Եւ Գրիգոր Աստուածաբանն 'ի Ճառին, որոյ սկիզբն է՝ »Երկկ զպայծառ լուսաւորութեացն՝ զոր տօնեցաք«, ասէ՝ զսաղմոսն առեալ »'ի քէնէ ցեր աղբիւր կենաց, և լուսով քո տեսանեմք զլոյս, այս է՝ Հոգւով զՈրդի«: Եւ դարձեալ՝ »Որ 'ի Հօրէ ելանէ, որ ըստ որում անտի առաքի, ոչ է ստացուած. ըստ որում ոչ ծնեալ՝ ոչ է որդի, և ըստ որում յոչ ծնիցելոյ և 'ի ծնիցելոյ 'ի մէջ՝ Աստուած է«: Եւ Գրիգոր Նիւսացի, և մեծն Բասիլիոս, և Աբբայ Եփրեմ, և Ցոհան Ոսկերերան՝ 'ի բազում տեղիս յիւրեանց գիրսն, զոր թէ աշխատասիրութեամբ ոք խնդրէ, յոլովս գտանէ: Եւ Սեբերիանոս՝ Եմեսու եպիսկոպոսն 'ի Ճառին, որոյ սկիզբն է »'ի մէջ քրիստոսասիրաց զՔրիստոսէ խոստացեալ Ճառել« 'ի կատարածին ասէ. »Անծնին Աստուծոյ Հօր, և ծնիցելոյն 'ի նմանէ Որդւոյն միածնի, և սուրբ Հոգւոյն ելոզի 'ի նոցունց յէութենէն, երիցն 'ի միում Աստուածութեան, ամենայն փառք յաւիտեանս ամէն«: Եւ Մովսէս Խորենացի 'ի մեկնութեան քերականին ասէ. »Սուրբ Հոգին առ ինչունակ է. զի որումն Հոգի է զի 'ի դէմ Հօր, Հօր և Որդւոյ ասի Հոգի«: Եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսն

Ստեփանոս. »Քանզի բղխէ ՚ի Հօրէ՝ իբր յականէ, անհատաբար դադարէ յաղբեր. ՚ի յՈրդւոյ լլանէ անմեկնելի խոհականագոյն գնտ արփիաբաշխ լուսապարգև ասպընջական զծով ունելով, զհրեշտակայ և զմարդկան գիտութիւն. տի նա զի Հարուստ Որդի՝ որպէս զՀայր, զի թէպետ սուղ Որդի՝ զի սկիզբն նոյն փարթամ, զի պատճառ Հոգւոյ ելողութեան: Հոգին սուրբ Հարուստ, զի պատճառ է մարգարէական տաճից«: Եւ աքանչելին Եպիփան ՚ի գիրս մեկնութեան սաղմոսաց և ՚ի գլուխս բանից. »ամենասրբուհի Աստուածածինն Մարիամ՝ ՚ի բանն հաւատոյ, զոր հրամայեաց աւետարանչին Յովհաննու ուսուցանել ըսքանչելոյն Գրիգորի, ասէ. »Մի Աստուած Հայր Բանին կենդանւոյ, իմաստութեանն անձնաւորի, և զօրութեանն, և կերպարան էութեան, կատարեալ կատարելոյ ծնօղ, Հայր Որդւոյ միածնի, ՏԷր միոյնոյ, Աստուած յԱստուծոյ, կերպարան և պատկեր աստուածութեանն. Բանն Աստուած ներգործական ամենայնի, և նզլոցս ամենայնի բովանդակիչ, և զօրութիւն անսահմանելի, և ամենայն ստացականացս արարիչ: Որդի ճշմարտի Հօր, անտեսանելի անտեսանելոյն, անապականին անապական, անմահ անմահի. մի Հոգի սուրբ առ ՚ի յԱստուածոյ զէութիւն ունելով, և ՚ի ձեռն Որդւոյ երևեալ և յայտնեալ մարդկան, պատկեր Որդւոյ, կատարեալ կատարելոյ. կեանք և կենդանեաց պատճառ, սրբութիւն և սրբութեան պարգևիչ: Որով յայտնի Աստուած Հայր՝ որ ՚ի վերայ ամենեցուն և յամենեսին, և Աստուածոյ Որդին՝ որ ՚ի ձեռն որոյ և ամենիքեան: Երրորդութիւն կատարեալ փառաք և մշանջենաւորութեամբ, և անբաժանելիք թագաւորութեամբ, և անորոշելիք: Ո՛չ ապա ստացական ինչ, և ո՛չ ծառայ Երրորդութեան, և ո՛չ ՚ի ներքս ածական, որպէս թէ յառաջագոյն ո՛չ գոլով, և յետոյ ՚ի ներքս մտեալ: Ո՛չ նուազ Որդի ՚ի Հօրէ, և յՈրդւոյ՝ Հոգի, այլ անայլայլ և անփոփոխելի նոյն ինքն Երրորդութիւնն միշտ: Ա.Յոպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայց, և յոգիս կիրակոսի, և համարձակ արժան է քարոզել զՀոգի ՚ի Հօրէ ելեալ, և յՈրդւոյ երևեալ: Զայս պատասխանեցաք թըղ-

Թոյն Արևմտից, և մեք ի սոյն հաւատացեալ կամք շնորհօք Երրորդութեանն սրբոյ, որում փառք յաւիտեանս ամէն։

Խոսովանութիւն ճշմարիտ ուղղափառաց։

Հաւատամք ի Հայր և ՈՐդի և ի Հոգի սուրբ, յերիս անձինս կատարեալ, և ի մի աստուածութիւն փառաւորեալ, սուրբ և զուգափառ Երրորդութիւն, անսկիզբն և անվախճան, անեղ և անուր, միշտ անկարօտ և բերկրեալ, յամենայն կատարեալ բարւոջ խմացեալ, զոր բնաբար ունի, և աննիւզապէս տայ կարօտին. Երրորդութիւն կատարեալ, անաճելի և աննուազ, անձամբ բաժանեալ, և է. զի և անուամբ և միութիւն կացեալ և կայ փառաւորեալ և փառաւորի ի բնութեան աստուածութեան, ի զօրութեանն, ի կամն, յիմաստութեանն, ի գործն, ի մեծութեան, և մանաւանդ յանհասութեան, և յանասելի ողորմութեան։ Հայր անծին, Որդի ծնեալ ի Հօրէ, անախտ և անմարմին, բնութենականէ Հօր նախ քան զըլ ժամանակս։ Հոգին սուրբ բղխումն ի Հօրէ, և երևումն ՈՐդով, ոչ ըստ Որդոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ ալբիւրաբար, ինքեան միայնոյ քննելի օրինակն, և յարարածոց անգիտելի. միշտ ընդ Հօր Որդի և Հոգի, Հոգի որպէս Հօր, նմանապէս և Որդւոյ. ոչ փոխեալ Հայր ՈՐդի, կամ Որդի ի Հոգի, կամ Հոգի ՈՐդի և ի Հայր։ Հայր ունելով զանձն և զանուն հայրական, և Որդի ունելով զանձն և զանուն որդիական, և Հոգի ունելով զանձն և զանուն հոգիական. անդրադարձութիւն ոչ ունելով կամ փոփոխումն անուանցն և անձանցն. այլ Հայր՝ միշտ Հայր, Որդի՝ միշտ Որդի, Հոգի՝ միշտ Հոգի, յոր հաւատամ։ Յայսմանէ և ի սիրոյ եկեալ Որդւոյն անձամբ չափ աւետեաց հրեշտակապետին Գաբրիէլի ի կոյսն Մարիամ՝ որ սուրբ էր հոգւով և մարմնով, ի պատճառս փրկութեան մերոյ մարդացեալ ի նմանէ, սահմանաւ բնութեանս մերոյ՝ հոգի, միտք, շունչ, մարմին, որ ինչ և է կատարեալ մարդ մեղուցեալ բնութեանս Ադամայ, ուստի Մարիամն էր, զոր առեալ աստուածադործնաց առանց չափո-

ման և այլայլման. անքննին և անճառելի խառնմամբ եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյն և ի մարդկայնոյ. մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի, և անբաժանելի բնութեամբ, ոչ փոխեալով մարդկային թանձր և յօգական բնութիւնն յանյօդ և պարզական բնութիւն Աստուածութեանն, զիւրն կորուսանելով. և ոչ պարզ և անմարմնական բնութիւն Աստուծոյ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վերպատաց յիւրն յաւէտ պարզութենէ, թէպէտ և ասի յաղագս անքակ միութեանն՝ անմարմնոյն մարմնանալ, և բանին Աստուծոյ մնաց միածին մի Որդի, մի անձն, մի քրիստոս, և ճշմարտապէս յերկուց միացեալ բնութիւն, մի կամք, մի ակնարժակք, մի գործ, մի ծնունդ կուսութեամբ, մի մայր առանց հօր, որ և նախ քան զյաւիտեանս առանց մօր ծընեալ. և խոստովանիմ զմայրն Աստուածածին մինչև յաւիտեան, և զնմանուէրն Աստուած մինչև յաւիտեան. նովին մարմնովն, և որ զհետ ծննդեանն, զամենայն անօրինականսն խոստովանիմ գործ Աստուծոյ, զխոնարհագոյնն, զբարձրագոյնն, և զկիրսն անբամբասելի, զոր վասն մեր կրեաց, ոչ բաժանումն, այլ մի յատուկ ասեմ ի տէրն իմ. և ոչ իմանամ շփոթումն, և նզովեմ զնմայոցն և զասօղն շփոթումն: Եւ նոյնպէս զկիրսք խաչին՝ խոստովանիմ Աստուծոյ խաչ և մահ, ոչ էական բնութեան ասեմ մահ, կամ ի մարմնոյն բաժանումն, այլ զնմ բնութեամբ միացեալ յաստուածութիւն և աստուածացեալ, Աստուած խոստովանիմ, որով մեռաւ անմահն, զբանական հոգին աւանդելով ի ձեռս Հօր: Աստուածութիւն ոչ բաժանեալ ի հոգւոյն և ի մարմնոյն, միաւորեալ անքակելի, ըստ որում և զդժոխս աւերէր հոգւովն, և զմահ սպանանէր, և մարմինն լուծանէր զապականութիւն որպէս զԱստուած և զԱստուծոյ մարմին, ընդ ամենայն գերեզմանս արձակելով ճառագայթս, յարուցանելով զբազումս, գիտելով զսահմանեալ ժամանակսն ի լանջս երկրի՝ հզօրագոյն, թուովն յառնէր, ոչ միայնաբար ըստ Յունանու ի ձկանէն, այլ լըմամբ հոգւոյն մահակուլ, որ ՚Ադամայ ի դժոխոց, և յոլովիւք մարմնով հոգայելովք ի գերեզ-

մանացն՝ եւ անէր կուսութեամբ անլոյծ կնքոյն ՚ի գերեզմանէն, որպէս յարդանդէն Մարիամու, և վերացեալ մտանէր յերկինս կուսութեամբ անճեղքելիս, որպէս ՚ի վերնատունն դրամբք անբացիւք. զի յայտ լիցի, եթէ ՚ի վեր է քան զբնութիւն մարմնոյ. զի մարմնոյ բնութիւն՝ մահկանացու, ապականացու և անասելի է, թէ յատկասցի ընդ ինքեան, և ընդ մարմին ոչ կարէ մտանել անծանօթապէս. այլ տէրունականն և տէրն լինով ունելով զճշմարիտն մարդ իւրով սահմանովն, սակայն շողացեալ և փայլատակեալ աստուածութեամբն՝ ներգործէր զվայելչականն բանին, զոր շօշափեցին դաւք առաքելոցն, և տեսին երանելի աչօք զանտեսականն տեսակացեալ։ Գալոց է նովին մարմնովն և փառօք Հօր դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան։ Հաւատամ ՚ի նոյն Երրորդութենէն եղեալ յոչ էից զեղեալքս ամենայն, և զԱդամ պատկերեալ բարւոյն, և յանշանօք լուծեալ ՚ի մահ անձնիշխան կամաք, և ՚ի նոյն արարչէ վերստին նորոգեալ, տընտեսութեամբ միոյն միածնի՝ կամաք Հօր և Հոգւոյն։ Հաւատամ ՚ի համօրէն յարութիւնն բանականացս յԱդամայ ՚ի նոյն զօրութենէ ստեղծողին և նորոգողին։ Հաւատամ արդար յիրաւունս աւուրն դատաստանի ըստ արժանեաց, և ՚ի հատուցումն յաւիտենական կենաց և տանջանաց։

Այս է մերոյս հաւատոյ համառօտ խոստովանութիւն, և ամենայն ուղղափառաց, որոց մանաւանդ ջանալ ՏԷր ՚ի շնորհս ողորմութեան, սովիմք կնալ յաշխարհի անարատ կենցաղավարութեամբ և բարի գործովք, և այսու դաւանութեամբ երթալ առ Քրիստոս յոյսն մեր և վստահութիւն, և արժանի լինել տեսանել համարձակութեամբ զերանելի և զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն, յերիս յանձինս յատկացեալս, և ՚ի մի աստուածութիւն և տէրութիւն և ՚ի թագաւորութիւն փառաւորեալ. և արժանացուսցէ զմեզ և զամենայն ճշմարիտ հաւատացեալս անճառ բարեացն և անպատում ուրախութեանցն, զոր ակն ոչ ետես, և ունկն ոչ լուաւ, և ՚ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց։ Արդ զայս դաւանութիւն յոլով մասն աշխարհի ունի, և պահէ սրբապէս քաղա-

.քավարութիւամբ, զոր պարտ է յամենայն քահանայապոր-
ծութեան տալ զայս դաւանութիւն մեծի քահանայապե-
տին, և պահանջել յայնցանէ՝ զորս ձեռնադրելն կամին:
Եւ ապա յանուանէ նզովէ զդպլեն ապականիչս՝ զամենայն
հերեսիոփայսն՝ հարիւր յիսուն ինն հերձուած մինչև ցայ-
սօր ժամանակի, և այլք՝ որ լինին նման սոցա, և դա-
ւանել զամենայն ուղղափառսն, զհովուանի նկեղեցւոյ, որք
ընդ ճշմարտութիւն առաքելորդեցին հօտին Քրիստոսի, և
յարօտս կենսաբերս մնուցին. և ապա իջանէ Հոգին յայն-
պիսի սեղանն սրբութեան, և հանգչէցի յընծայեալն յայն,
որ գիտէ ճանաչել զօտարսն և զընտանիսն, որպէս զգիտ-
նականսն և զհմաստունսն հովիւս կաղուցանել, որ կարաս-
ցէ ի կեանս կոչել զարժանիսն կենաց, այսինքն առ Աս-
տուած ածել. զի այս է պարիսպ պահպանութեան, խա-
չիւ և արեամբ գնեալ հաւատացելոց, ոչ միայն ի չա-
րեացն ի բաց կալ, այլ և բարեացն զհետ երթալ ի Քրիս-
տոս Ցիսուս ի ՏԷր մեր, որում փառք յաւիտեանս ա-
մէն: — Գրեաց և մեծ վարդապետն Վանական, թէ որ-
պէս մարթի է խոստովանիլ, և կամ ասել զսուրբ Հոգին
ի Հօրէ և յՈրդւոյ:

Վանական վարդապետին:

Հոգւովն խօսել զՀոգւոյն՝ հոգևորացն է գործ. իսկ ե-
թէ ոք և որ ի ձեռն հաստատութեան իցէ յօժար առ ի
քաղել ամարան խղուղին հանգիպիլ սիրելի է, և թէ հաս-
կի, բայց թէ շնչիցէ Հոգի անօսր, Եղիայումն ընթացի
բանն. և փառաւորեցի մի աստուածութիւն յերիս ան-
ձինս՝ միմեամբք երևեալ որպէս լոյս ի լուսոյ. զի եթէ
արարածականս այս լոյս և հուր ոչ փակի յիւրական ըն-
տանեաց և յայլոց, զիա՞րդ անեղ արարչականն ի միմեանց
և յարարածս, թէ և մեք ոչ կարեմք գիտել, վասն զի
երեք անձնական բաժինս տալ ոչ զօրէ ի յօդ, ի հուր,
ի ջուր և ի գինի, վասն երրամասնութեանս, և այսք զի
հարկելիք են, թէ և անհարկելիք թուին և անպատա-
ւելի՝ ապաւելիք, որչափ ևս առաւել միտք մի ժոխոցի յա-

նեղ, յանապար, յանապհման, միաբնական սուրբ Երրորդութիւնն, ոչ գոլ որով եղերիցի, կամ տեղի ուր դնիցի համիմացութեամբ ճանաչել, այլ զոր գիրք Աստուածաշունչ առեալ եկեղեցւոյ զոր սկսանելի է, իմացումն իմայական՝ իմացողին որպէս սնունդ ելով և կերակուր. ուրումն մտաց հրեշտակական էութիւնքն, և նոցա արարչականն, զի իմանալին իմացութեամբ իմացողապէս իմանայ զիմացական իմացումն։ Արդ միտ դիր դու քեզ ասէ Նահապարգարէն Մովսէս. Հայեա յանձն քո, խրատէ և փիլոնիոս, թէ քոյով Երրորդութեամբդ իմա՛ի մարմին քո, որ է հոգի և միտք և բան։ Նոյն օրինակ և Պօղոս գրէ մեզ. Մի է Աստուած Հայր, և մի տէր Յիսուս Քրիստոս, և մի սուրբ Հոգի։ Զնոյն աւանդէ սուրբ Ժողովն Նիկիայ. Հաւատամ՛ի մի Աստուած Հայր, և՛ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, և՛ի մի սուրբ Հոգի։ Իսկ Յովհաննէս Մկրտիչ միութիւն խոստովանի բնութեան զՀայր և զՀոգի այն դնէ, այսինքն՝ բան, և Որդւոյ ուշնել ասէ զՀայր և զՀոգի։ Ամենաս երեք ենթակայ ասէ, կամ երեք դէմ։ Աստուածաբանն Գրիգոր ասէ. երեք անձն, կամ երեք ենթս, կամ որ քեզ սիրելի է, զայն ասա։ Ինքն Աստուած որ էն ասէ՝ որ է ոչ սկսեալ, և ոչ դադարի։ Գրիգոր Աստուածաբան, և Բարսեղ, և Գրիգոր Նիւսացի՝ անծին և ծնեալ, և ելումն, որում հետևի ամենայն ուղղափառ եկեղեցի։ Յոհան Ոսկեբերանն՝ արմատ, բոյս և բողբոջ։ Պօղոս՝ զՀայր էութիւն ասէ, և զՈրդի նկարագիր, զՀայր լոյս, և զՈրդի ճառագայթ։ Ամենաս՝ զորդի նկարագիր ասէ Հօր, և զՀոգի Որդւոյ, որ է Հօր և Որդւոյ. ինքն տէր զՀայր Հոգի ասէ։ Եւ Լուսաւորիչն Գրիգոր զՈրդի Հոգի ասէ, և ամենայն գիրք Աստուածաշունչ զՀոգի Հոգի ասեն։ Պօղոս զՀայր աներևոյթ ասէ, և զՈրդի պատկեր աներևութին. յայտ է թէ՝ Հոգի պատկեր է Հօր և Որդւոյ. զի մի է երիցն նկարագիր և պատկեր. ըստ որում՝ թէ արար Աստուած զմարդն՝ի պատկեր իւր, զի էիցն մի պատկեր է, մին սկզբնատիպ միոյ մարդոյն, միոյ բնութեան, և երից անձանց, միոյ աստուածութեան, ամենայն հին և նոր կտակարանք վկայեն. և զի Հայր անսկիզբն և անպատ-

ճառ է։ Ինքն իսկ ասէ ցԱբրահամ՝ իմ էն երդնում քեզ. և ցՄովսէս՝ ես եմ էն, որպէս ասել՝ թէ ոչ յումեքէ, և զի Որդի և Հոգի ՚ի Հօրէ, Ովսէէ ասէ՝ Հոգի իմ և բանն ՚ի միջի քում։ Եւ ինքն տէր ասէ. Հոգմ ուր կամի շնչէ, այլ ոչ գիտես ուստի գայ կամ յո՛ երթայ. Նոյնպէս և ամենայն ծնեալն ՚ի Հոգւոյն։ Զի Հայր՝ անսկզբնութեան է անուն. և երեքն անսկիզբն են ՚ի ժամանակէ։ Հոգի ասելն՝ անմարմնութեան է նշան, և երեքեանն անմարմին. Որդի ասելն՝ գոյացութեան և բնութեան է նշան. և զի երեք գոյացութիւն և մի բնութիւն են։ Որդի ՚ի Հօրէ ասի, Հայր յՈրդւոյ ոչ ասի, զի սա ՚ի նմանէ է, և ոչ նա ՚ի սմանէ. Որդի և Հոգի ՚ի Հօրէ ասի. Հայր ՚ի նոցունց չասուի, Որդի և Հոգի ՚ի Հօրէ ասուի, ոմն ծննդեամբ և ոմն ելողութեամբ։ Որդի բղխումն ասի, և Հոգի բղխումն ասի։ Որդի ել ասի ՚ի Հօրէ, և Հոգի ել ասի, Հայր Հոգի ասի, բայց Որդի չասի. Հոգի ոչ Հայր ասուի, ոչ Որդի, Որդի ՚ի Հօրէ, և Հոգի ՚ի Հօրէ և յՈրդւոյ։ Հայր արմատ, Որդի բոյս, Հոգին ՚ի յարմատէն և ՚ի բուսոյն բողբոջ։ Հայր գոյ, Որդին բերան, Հոգի շունչ։ Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրու՚։ Եւ թէ՝ առաքումն քո դրախտ նմանիննաց. և թէ՝ փչեաց յերեսս նոցա և ասէ. առէք Հոգի սուրբ։ Հայր անձն, Որդի գոյացութիւն՝ բազուկ, և Հոգի՝ ՚ի բազկէն մատն։ Ես մատամբն Աստուծոյ հանեմ դեւս։ Որդի ՚ի Հօրէ, և Հոգի ՚ի նոցունց ասէ սուրբն Եպիփան, Որդի ՚ի Հօրէ ելանէ. և Հոգի ՚ի Հօրէ և յՈրդւոյ ելանէ։ Որդի ՚ի Հօրէ առնու, նմանապէս և Հոգի ՚ի յՈրդւոյ առնու։ Ասէ ինքն տէրն. Ցիմմէ անտի առնու և ուսուսցէ ձեզ. և ՚ի Հոգւոյն առնու, ըստ որում՝ Որ ՚ի նմանէ ծնեալ է, ՚ի Հոգւոյն սրբոյ է։ Երեք արարչական լոյս է, ամենայնիւ մի օրինակ, անՀաս, անճառ, անձև, անորակ, անքանակ, անսահման։ Բայց միոյն որ զմեր բնութիւնս էառ, բանն մերովս երևի, և նովաւ ճանաչի, Հայր և Հոգի։ Որդի ծնեալ ասի, որ Թարգմանի յումեքէ ասել ունել, որ Թարգմանի ոչ զումեք ասել ունել, զի ոչ ունի զանձն Հօր, և ոչ զանձն Հոգւոյ, այլ զևր որդիականն։ Հոգի ել ասի ՚ի Հօրէ և յՈրդւոյ, զի ոչ ունի զանձն Հօր, և զանձն

Որդւոյ, այլ զիւր հոգւական անձն։ Ա յս երկք անուանք հաւասար նշան երից անձանցն, ոչ միոյ միոյ ի վերոյ, և ոչ միոյ միոյ ի ներքոյ. այլ հաւասար միմեանց ամենայնիւ։ Ո՛չ բնաւ նշան երիցութեան մի լիցի ումեք իմանալ այնպէս. այլ նշան երից անձանց և միոյ բնութեան։ Ոմն Հայր, զի ոչ Յայլմէ է. ոմն Որդի, զի ի Հօրէ է. և ոմն Հոգի, զի ի Հօրէ և Յորդւոյ։ Հայր անծին ասի, զի ոչ յումեքէ է. և Որդի ծնեալ, զի ի Հօրէ է. Հոգի ոչ ասի ծնեալ, զի մի երկու եղբարք թուեսցին. և ոչ երկուորի ընդ որդւոյ, զի մի դուստր կարծիցի. և ոչ Յորդւոյ միայն, զի մի թոռն համարիցի։ Դու ընդէր ծանրանաս, ով իմաստուն և ճշմարիտ հաւատացեալ, երկու պատճառ իմանալ։ Բարսեղ Հարցանէր զեղբայր իւր զԳրիգոր. զինչ է սկիզբն սկզբանն. և նա ասէ. առաջին պատճառն երկրորդ պատճառին։ Ո՛վ սիրելի, ոմն այլ ումեք իցէ պատճառ Հայր և Որդի, եթէ ոչ Հոգւոյ իւրոյ։ Գրիգոր Աստուածաբանն զՊղատոնի բանն առնու, որ գրեալ է, որպէս խառնարան յեղեալ, զնգնալ, զխառն և զնգնային ասել՝ խոտ, բայց զառաջինն և զերկրորդ պատճառն ասել՝ հաւանի. դու ընդէր ըմբռնաս խոստովանողդ ի յերկու պատճառն. զի ոչ եթէ անուանքս և կարգս զնանգանէ զմի բնութիւն Յայլ և այլ. այլ նշան է անձանց երից ի մի բնութիւն, զի սահման և կարգ խոստովանութեան հաւատոյ՝ անխառնակ և անշփոթ մեասցէ, մի աստուածութիւն, որ զամենայն ըստ կարգի և սահմանաւ յօրինեալ է. զի մի ի միոս խոստովանողին խառնակութիւն և շփոթումն անկցի։ Քեզ ասեմ, որ լսոդ ես, զիարդ քո միտդ ի քեզ կայ, և այլում միտք ծնանի. եթէ գայս ոչ իմանաս, ընդէր քննես վասն Աստուծոյ, և ընդդիմանաս գրոց. եթէ զլոյսդ՝ որ ի խելս քո ծագէ, և զհանճար՝ որ յերի կայ բանիդ, և զրղխումն սրտիդ ոչ կարես տեսանել՝ զոլորեալն ի ձայնդ, Աստուծոյ հակառակ և գրոց մի զանար իմանալ ինչ։ Եւ դարձեալ ասեմ. բանդ քո ի մտացդ է, թէ ի հոգւոյդ. թէ ի մտացդ է առանց հոգւոյդ՝ անհոգի է քո բանդ. և թէ ի հոգւոյդ է առանց մտացդ՝ անմիտ է քո բանդ. ապա թէ ի հոգւոյդ է և ի մտացդ, հոգևոր և մտաւոր

է քո բանդ, որպէս և է. ապա թէ շնչաւոր իմացիւք է քո բանդ, վայրապար է։ Ջաստուածոյ բնութեանն միութիւն, և դանձին բաժանումն, մարմնական օրինակաւ մի մի տեսաներ. զի մի գայթագղեցիս։ զՀոգին ևթէ 'ի Հօրէ միայն ասիցես եւ և բղխումն, անբան է Հոգին. և թէ յՈրդւոյ միայն ասիցես, օտար սկիզբն է. իսկ եթէ 'ի Հօրէ և յՈրդւոյ ասիցես, ճշմարիտ է, որպէս և է։ Եւ զորօրինակ Հայրութիւնն Աստուծոյ ոչ է մարմնական, և ոչ որդիութիւնն, նոյնպէս և ոչ ելողութիւնն։ Բաւ է, գաւառի սովորութեամբ ասեն. այս անուն յայս բանէ 'ի գուրս եկն ողջ, 'ի յայս իրացս բաժանեցաւ ողջ, ոչ յիւրմէն 'ի տեղն միաց, և ոչ յայլոց 'ի հետ երեր, և ոչ յայլոց կտրեաց, և ոչ յայլոց Հատաւ. թէպէտ ողջ ասա, թէպէտ յստակ ասա, թէպէտ պարզ ասա։ Այսպէս Հոգի 'ի Հօրէ և յՈրդւոյ, ոչ ինքն պակասէ ինչ, և ոչ 'ի նոցանէ Հատած։ Լի կատարեալ Աստուած Հայր, լի կատարեալ Աստուած Որդի, լի կատարեալ Աստուած Հոգի սուրբ. մի աստուածութիւն, յերիս անձինս Հաւասար ամենայնիւ։ — Այս է խոստովանութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ։ Սուրբն Դիոնեսիոս զելոզական անունն 'ի վերայ Երրորդութեանն Հաւասար դնէ՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյ, այսպէս ասելով. «Ելոզական անուն, իմաստնացուցիչ, զօրացուցիչ, կենդանացուցիչ», և որ յայս ոճիս է. և զարձեալ՝ իմաստնացուցչութիւն, զօրացուցչութիւն, կենդանացուցչութիւն, և որ այլ ըստ այսմ։ Դարձեալ աղաչեմ զքեզ մի կարծեր Աստուծոյ անուն ըստ բնութեան, այլ ըստ իւնամոյն՝ որ առ մեզ։ Ապա թէ ոչ՝ լոյս ասի Աստուած և կեանք. որպէս մեր՝ զի տեսանեմք և կեամք. ոչ, զի ոչ զքո Հոգւոյդ անունն և զէութիւնն կարես գիտել. այս խոստումն Հանդերձելոցն է, յորժամ յայտնի այն՝ զոր ակն ոչ եհես, և ունկն ոչ լուաւ, և 'ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեացն. աստ մի խնդրեր աւելի, զի մի յամենայնէն անկանիցիս։

Վ. ՈՒՍՈՒՑԱՆԻՆ ՈՐՔԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՎԱՆԱԿԱՆԱՑ։

Աստուածահաճոյ և մեծ վարդապետն Վանական, հասեալ ՚ի բարւոք ծերութիւնն, ալևորեալ և լի աւուրբք ըստ օրինակի նահապետին Աբրահամու, առ ցեր փոխեցաւ, զընթացս կատարեալ, և զհաւատս պահեալ ուղղափառ խոստովանութեամբ, որ ՚ի սուրբ Երրորդութիւն և ՚ի անօրէնութիւնն քրիստոսի։ Ի տղայական տիոցն աստուածագործ ծառայութեամբ կացեալ, բազում քրտունս և աշխատութիւնս ցուցեալ ՚ի բանն վարդապետական, բազում որդիս ՚ի փառս ածեալ, և ազգի ազգի ճգնութիւնս կրեալ, և սպանեալ զանդամս երկրաւորս, ըստ խրատու առաքելոյն զմարմինն ՚ի խաչ Հանեալ՝ կարեօք և ցանկութեամբն հանդերձ. զի նման էր այրն Աստուծոյ անօսրաթև թըռչնոցն մեղուի, որ թռչելով ՚ի վերայ բազում և ազգի ազգի ծաղկանց ժողովէ ՚ի նոցանէն զպիտանին և զօգտակարն ՚ի պէտս ինքեանց, և ՚ի կերակուր, և ՚ի բժշկութիւն Թագաւորաց և ռամկաց։ Նոյնպես և սա յանձն իւր Հաւաքեալ զամենայն սրբոցն զվարս և զառաքինութիւնս, անկանէր զգործ խորհրդին ՚ի պէտս անձին իւրոյ և յայլոց սգուտ. քանզի ստացեալ ունէր զարդարութիւնն Աբելի, և զգնդեցկութիւն Սեթայ, և զսրբն Ենովսայ, և զհաւատան Ենովքայ, և զկատարելութիւնն Նոյի, և զհաւատն և զգործն Աբրահամու, և զինազանդութիւնն Իսահակայ, և զաստուածատեսութիւնն Յակոբայ, և զողջախոհութիւնն Յովսեփու, և զհամբերութիւնն Յոբայ, և զհնազանդութիւնն Մովսիսի, և զնահանձն Փենհէսի, և զկուսութիւնն սրբութեան Յեսուայ, և զանմեղութիւն Յեսեկամութեանն Սամուէլի, և զհնազութիւն սրբութեան սրտին Դաւթի, և զիմաստութիւնն Սողոմոնի, և զհամբերակութիւնն Եսայեայ, և զվըճիռն Եղիայի, և զախտակցութիւնն Երեմիայի, ըստ Դանիէլի և Եզեկիէլի ՚ի գերութիւն երթեալ ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ, ըստ Զորաբաբելի և Յեսուայ նորոգող լեալ տաճարի Աստուծոյ, ըստ պաղտեայ բազում գրեանս հաւաքեալ յայլ

գաց և ՚ի լեղուաց։ Յովաննու նման յանապատի բնակեալ, և Տեառն հրամանաւ զապաշխարութիւն քարոզեալ, ՚ի հին և ՚ի նոր կտակարանս վայելեալ։ Պետրոսի հանգոյն զէրն որդի Աստուծոյ դաւանեալ, և գլուխ եկեղեցւոյ լեալ։ Ընդ որդւոյն որոտման զՀոգևառն որ ստացեալ և աստուածաբանեալ։ Ընդ Պողոսի և ընդ Հանուրս սերմանեալ զկենաց բանն, և գրով հաստատեալ։ Ընդ վարդապետս եկեղեցւոյ հանդիսացեալ, և զդպլեն վանեալ։ կիսոց կաթն ջամբեալ, և կատարելոցն զհաստատուն կերակուրն։ Արդ նա որ զայս ամենայն բարիս ստացեալ ունէր յանձին իւրում, ինքն առնէր և այլոց զնոյն վարդապետէր, առ Տէր փոխեցաւ, զընտրեալսն պարտն հատուցեալ. և եղև վախճան նորա այսպիսի օրինակաւ։ Ի վանսն՝ զոր իւր շինեալ էր, որ կոչի Խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցացն՝ որ ՚ի նմա, ընկալաւ զանունն, որ կայ Հանդէպ Երգևլանից բերդին և ՚ի թիկանց Գարդմանայ, առնէր նա շինուածս երևելիս, գաւիթ շինելով ՚ի կոփածոյ վիմաց ՚ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր, և զբան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովէին առ նա յամենայն գաւառաց։ Յաւուրս սուրբ Աղուհացին հիւանդացաւ հիւանդութիւն, որ և մեռաւ իսկ. և նախ քան զաւանդել սուրբ Հոգւոյն իւրոյ ՚ի ձեռս Աստուծոյ ըստ գրեցելոյն կոչեցաւ զնզբարան, քաղցր և ախորժ բանիւ մխիթարէր զնոսա, և աղաչէր կալ հաստատուն ՚ի կարգս և ՚ի կրօնս ուղղափառութեան և աստուածպաշտութեան։ Եւ ապա քաղցր շնչմամբ մաքուր Հոգւոյն արձակեցաւ ՚ի կապանաց մարմնոյն, Արեգի ամսոյ ՚ի տասն՝ ըստ նոր յեղանակի ճշմարտութեան, և Մարտի ՚ի տասն և ութ, ութ օրով յառաջ քան զդարնանամուտն, յաւուր շաբաթու, յորում աւուր յիշատակ էր Կիւրղի Երուսաղէմի Հայրապետին, որ զընծայութեանն կարգեաց, և զկոչման գիրսն գրեաց և զվկայութիւն սրբոյն Օրէնդի և վեց եղբարցն իւրոց, որք նահատակեցան ՚ի Մաքսիմիանոսէ թագաւորէ։ Նոցին վարուց լեալ հետեւող, վասն այնորիկ և յիշատակի նոցին արժանացաւ. և ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք

'ի թաղումն նորա, և մեծաւ սգով և տրտմութեամբ ողբային յոյժ. զի զրկեցան 'ի լուսաւոր վարդապետութենէն երանելւոյն և 'ի հոգեշահ բանիցն, և տարեալ թաղեցին զնա 'ի գլուխ վանիցն յարևելից կուսէ, մօտ 'ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանք աղքատացն. զի ինքն այսպէս հրամայեաց։ Անդ էր և եպիսկոպոս գաւառին տէր Սարգիս բաղում վարդապետօք և երիցամբք։ Զոգաւ և կաթուղիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, և եպիսկոպոսն տէր Յովհաննէս յետ միոյ աւուր յիշատակի նորա, և ողբացեալ և լացեալ յոյժ 'ի վերայ գերեզմանի նորա, և մխիթարեալ զկղերսն՝ որ անդ, դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս։ Եւ կալաւ զառաջնորդութիւն վանիցն եղբօրորդի նորա Պօղոս քահանայ, և զվարդապետական ուսումն Գրիգորիս վարդապետն՝ նորին աշակերտ և ազգական։ Եւ այս եղև յՀ թուին։ Արդ աղօթիւք նորա տացէ Աստուած խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի և մեզ մասն 'ի յարութեան նորա և 'ի պսակիլն։

Վասն Յովհաննէս Գառնեցւոյ։

Ա՛յր ոմն առաքինի, զարմանալի վարուք, գործօղ պատուիրանացն Աստուծոյ և լծաբարձ 'ի մանկութենէ, արժանացեալ քահանայական պատուոյ, կուսակրօն Յովհաննէս անուն, 'ի քաղաքագիւղէն Գառնոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ, 'ի սուրբ ուխտէն Այրի վանից։ Սա 'ի մանկական տիոցն արհամարհեալ զամենայն ինչ կենցաղոյս, լքեալ զգդ և զտուն, յանապատ տեղիս բնակեր. սիրեր առանձին լինել և անդրադարձ խօսել ընդ Աստուծոյ, տուեալ զինքն ազգի ազգի ճգնութեան, պահոց և աղօթից գետնատարած անկողնօք և անհանգիստ աշխատութեամբ, շրջելով 'ի տեղւոջէ 'ի տեղիս, և լուսաւորելով զպատահեալսն։ Ցուան նմա և շնորհք բժշկութեանց, զի ձեռն դնելով և աղօթելով, բժշկեր զբազում ախտաժէտս։ Խնդրէին 'ի նմանէ և գիր պահապան անձանց իւրեանց, և նա անյապաղ տայր ամենայն խնդրողացն. և զայս ոչ միայն հաւատացեալքն առնէին, այլ և

բաղումք յանհաւատից։ Նաև գրելով զանուն սրբոյ Երրորդութեանն և խորհրդական բանս աղօթից, տայր նոցա. և նոցա առեալ հաւատով, կապէին յանձինս իւրեանց։ Վասն սորա բաղումք բաղում ինչ պատմէին, բայց առաւել սուրբ Հարազատն մեր և սքանչելի վարդապետն Վարդան, որոյ բանքն արժանի էին հաւատարմութեան, զի նորա սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս. և մեք մարմնով զնա ոչ տեսաք վասն հեռաւորութեան. նա ՚ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ՚ի վարուց նորա մանաւանդ, և ասաց՝ Թէ ինքն իսկ Յովհաննէս ասաց մեզ. «Թէ չոգայ ես ՚ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ երկրպագել անօրինականացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, և յամեցի անդ աւուրս ինչս, իջաւան կալեալ ՚ի սուրբն Յակոբ։ Եւ ՚ի գիշերի միում կանխեալ յառաջ քան զՀարկանել ժամուն աղդարարի, որ յաղօթս զարթուցանէր զամենեսեան, և մինչդեռ աղօթէի ՚ի սուրբ եկեղեցին, վարդապետն՝ որ իշխանն էր սրբոյն Յակոբայ, կոչեաց զիս և ասէ. Եկ, լուր զարմանալի իրս, զոր պատմէ քահանայս իմ մանկագոյն։ Եւ իբրև չոգայ առ նա, կոչեաց զերեքին, որ եւս զտեսիլն զարմանալի, և ասէ. արդ ասա, զոր յառաջագոյն պատմեցեր ինձ, զի լուիցէ և սա։ Եւ երեքն սկսաւ պատմել, Թէ նախ քան զգալդ ձեր յեկեղեցիս էի ես յաղօթս ՚ի վերնատան սուրբ եկեղեցւոյն, և յանկարծակի նկատեալ պատկերն Գաբրիէլի հրեշտակապետի, որ կայ հանդէպ պատկերի ամենասրբուհւոյ Աստուածածնին, բարբառեցաւ և ասէ. ուրախ լեր բերկրեալդ Ցեր ընդ քեզ, օրհնեալ ես դու ՚ի կանայս, և օրհնեալ է պտուղ յորովայնի քո։ Սկսան և ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերքն զնոյն բարբառել ցմեծ ժամս. ուրախ լեր բերկրեալդ Ցեր ընդ քեզ՚՚... և իմ զարմացեալ՝ փառս ետու Աստուծոյ, և քննեալ գտի ոմարական արուեստիւ, զի երեսուն էր այն օր Արեգ ամսոյ, և եօթն Ապրիլ ամսոյ, և հնգետասան Նիսանայ։ Վկայէ այս տեսիլս հրաշից Հայոց անսուտ տօնին, որ ասեմք զօր առեւտուր սուրբ Կուսին յերեսունն Արեգի, և Ապրիլի եօթն, և ոչ որպէս հակառակին այլ ազգք, և մանաւանդ Յոյնք, ասելով ՚ի քսան և հինգն Մարտի ամսոյ։

Այս պատմեաց Ճշմարտախորհ այրն ի Հաստատութիւն ողջախոհ Հաւատոյս։ Դարձեալ միւս ևս սմին Հանգոյն, զոր պատմեալ էր սուրբ այրն այն Յովհաննէս. Էի ես, ասէ, ի կողմանս Յորդանան գետոյ, աղօթելով ի տեղոջ մկրտութեան Տեառն, և սրբոյն Յովհաննու կարապետի, եկին առ իս արք երիք, Տաճիկ տոհմաւ, և խընդրէին զկնիք սուրբ մկրտութեանն. և ես յապաղէի յայլումն աւուր տալ, և կամ առցեն յայլոց, զի տեսանէի զնոսա արս խուժադուժս, և համարէի կեղծաւորիլ։ Եւ որ աւագն էր ի նոցանէ, պատմեաց ինձ և ասէ. Մեք ի Զանկիանայ եմք, ի քաղաքէ Պարսից, և եմք Մուղղի դենիւ. շինեցաք մեզ մինարայ մեծ և գեղեցիկ, և պատրաստեցաք որ ինչ պէտք են նաւակատեացն. և եկի ես ի ծայր գմբեթին ըստ դենին Տաճկաց տալ զանարժան ձայնն, և ահա տեսի յարևելից կուսէ զերկինս պատառեալ, և ըզվայրն լի՛ անբաւ լուսով. և Թագաւոր մի ահեղ և զարմանալի յաթոռ փառաց նստեալ, և շուրջ զնովաւ բազմութիւն լուսեղինաց՝ որք օրհնէին զնա անճառելի ձայնիւ։ Պային նմա յերկրպագութիւն ամենայն ազգք քրիստոնէից իւրաքանչիւր առաջնորդօք, որք զարդարեալ էին երևելի փառօք. և յորժամ՝ երկրպագէին նմա, ընդունէր զողջոյն նոցա։ Ի վերջոյ եկին այլ ազգ մի, որ կարի առաւել էին փառօք քան զառաջինան, և առաջնորդքն նոցա կարի զարմանալիք. և յորժամ եկին և երկրպագին Թագաւորին, և նա յարեաւ ընդ առաջ նոցա, և համբուրեալ զնոսա առաջնորդքն իւրեանց, և մեծարեաց քան զամենայն ազգսն. և մինչ ես հիացեալ կայի զարմացմամբ և ափշեալ, եկն առիս ի վեր այս աւագ որդի իմ, և ասէ. ընդէր յամեցեր, զի քեզ մնան ամենայն ժողովուրդքն. Հայեցաւ և սա յարևելս, և եառնս զնոյն տեսիլ, և եկաց յիմարեալ։ Ապա իբրև կարի յամեցաք, նեղացաւ ամբոխն ընդ յամելն մեր, եկն՝ ել այս կրաւեր որդի իմ և մեղադրեր մեզ վասն յամելոյն մերոյ. և քանզի անցեալ էր տեսիլն ի գալ սորա, պատմեցաք սմա զպատճառն յամելոյն և զերս տեսլեանն. և իսկոյն կամեցաք ի բարձանց անտի քարոզել զՔրիստոս Ճշմարիտ Աստուած,

և զմեզ քրիստոնեայս։ Սա արգել զմեզ և ասէ. որով-հետև այդպէս է, խնամուԹեամբ գործեսցուք. Թէ այժմ քարոզեմք մեք զՔրիստոս, իսկոյն սպանանեն զմեզ ամբոխս Տաճկաց, և դնեն բարուրս, Թէ վասն Յանցանացդ իւրիք սպանաք. և ո՞վ գիտէ զմեզ· այլ երԹիցուք տացուք նոցա զկերակուրսն՝ զոր պատրաստեցաք, և ապա մեք երԹիցուք ՚ի տուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և անդ լեցուք կատարեալ քրիստոնեայք ՚ի ձեռն կնքոյ աւազանին, և մնասցուք այնց քրիստոնէից, զոր գուք ասէք, ԵԹէ կարի իմպուԹեամբ ընկալաւ զնոսա Թագաւորն, և նշանակեցաւ ձեզ ՚ի տեսլեանն, ԵԹէ ազգն Հայոց էին այնոքիկ, որք վիճակ Հասին Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի, և սրբոյն Գրիգորի։ Եւ մեր ունկնդիր եղեալ բանից սորա, իջաք առ նոսա, ոչ ինչ պատմելով ումեք։ Թողաք զամենայն գոյս մեր զշարժուն և զանշարժուն, և եկաք Յերուսաղէմ, և աղաչեաք զԱստուած պատահիլ մեզ այն ազգի, որ փառաւորք էին ՚ի տեսլեանն. և եղոյց մեզ Աստուած զքեզ, և ըզնոյն նշան տեսաք ՚ի վերայ քո։ Արդ աղաչեմք զքեզ, տուր մեզ զկնիքն Քրիստոսի և արա զմեզ կատարեալ ծառայս Աստուծոյն քո։ Եւ իմ տեսեալ զյօժարուԹիւն նոցա, և Թէ ՚ի Տեառնէ է կոչումն, մկրտեցի զնոսա ՚ի տուրբ գետն Յորդանան յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, և հաղորդեցուցի զնոսա ՚ի պատուական մարմին և արիւն Որդւոյն Աստուծոյ. և ողջունեալ զմեզ, ելին ՚ի քաղաքէն գնալ ՚ի մեծն Հռոմ ՚ի տեսուԹիւն գերեզմանի տուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի ՚ի փառս Քրիստոսի։

Ես եր և զայս նոյն սքանչելին Յովաննէս. ԵԹէ արք քառասուն, Հայ ազգաս, չոգան յանապատն Սինայ ՚ի լեառն, ուր երևեցաւ Աստուած Մովսիսի և ետ զտախտակսն քարեղէն, յոր գրեալ էին տասն պատգամքն, երկիր պագանել Աստուծոյ և տեսանել զտուրբ տեղիսն. և էր ՚ի ստորոտ լերինն վանք մի, Հռոմ ազգաս, խստակրօն վարուք. անդ օթևանս կալան, և մինչ կամէին ելանել ՚ի լեառն, պատուիրեցին նոցա բնակիչք վանացն և ասեն. զգիշերս մի ագանիք անդ, քանզի ահագին արհաւիրք տեսանեն անդ՝ որք օթագային, այլ և կորուստ անձանց

բաղմաց պատահեալ է։ Իսկ նոքա ելին համարձակութեամբ, ոչ ինչ կերակուրս բարձեալ ընդ իւրեանս, և յամեցին անգ աւուրս ինչ, և զարմացեալ էին ընակիչք վանացն, թէ ովքո՞ւ եղեն. ղի ընդ այլ անց ո՛չ կայր. և համարէին եթէ կորեան յարհաւրաց անտի։ Իսկ նոքա յետ կատարելոյ ղպաշտօնն իւրեանց իջին ՚ի լեռնէ անտի, փառաւորեալ և հրաշալի երեսօք. և էին քառասուն երկու։ Եւ զարմացեալք ընակիչք վանացն, ելին ընդ առաջ նոցա ջահիւ և լապտերօք. և մեծաւ պատուով տարեալ հանգուցին. և զարմանային, ղի յորժամ ելին ՚ի լեառն քառասուն էին, և իբրև իջին՝ քառասուն երկու. ղի գիտէին թէ այլ ոք ո՛չ չոգաւ ՚ի վեր, բայց ՚ի նոցունց։ Եւ եդին սեղան առ ՚ի կերակուրս. յարեան երկու արքն փառաւորք, որք աւելի էին քան զքառասունսն, պաշտել զնոսա ՚ի սեղանն և ո՛չ տային թոյլ արանց վանիցն ծառայել նոցա, այլ ասէին. «մեր սովորութիւն է զնզբարս մեր մեզ պաշտել»։ Եւ իբրև կերան՝ որ ինչ պաշաճն էր, ողջունեալ զնոսա, եղեն աներեւոյթ, որք էին Մովսէս և Եղիա. և ահիւ մեծաւ ըմբռնեալք ընակիչք վանացն, պատուէին զնոսա իբրև զհրեշտակս. և յուզարկեցին մեծաւ պատուով։ Զայս պատմէր սրբասէրն Յովաննէս ՚ի դէմս այլոց վանն անձին խոնարհութեան, ղի մի գիտասցեն և ինքն ընդ նոսա էր։ Ցետ այսորիկ շրջեալ նորա ընդ բաղում գաւառս և ընդ քաղաքս, եհաս ՚ի քաղաքն Կողոնիա. և բաղումք ՚ի Թուրքացն և ՚ի Ցաճկացն գային առ նա և մկրտէին վասն սքանչելի վարուց նորա և բժշկութեանցն, զոր առնէր։ Ապա նախանձեցան ընդ նա Պարսիկքն, և իշխան քաղաքին Կողոնիոյ ըմբռնեաց զնա և ղերեզ մի, և կուտեալ փայտ չոր, եդեալ զնոսա ՚ի միջի՝ վառեաց հրով. և լայր երեցն, որ ընդ նմա. և նա քաջալերէր զնա և ասէր. «մի երկնչիր, կարող է Աստուած ապրեցուցանել զմեզ ՚ի հրոյս, որպէս զերիս մանկունսն». և մինչ բորբոքէր բոցն, մանուկ իշխանին անկաւ ընդ պարիսպ բնդդին, և յարեաւ անվնաս. և ՚ի հարցանելն, թէ որպէս կեաս կենդանի, պատասխանի եա. թէ այրն այն՝ զոր ընկեցիք ՚ի հուրն, նա երբարձ զիս

ձեռաք իւրովք և ոչ ետ ինձ անկանիլ յերկիր։ Եւ առ ժամայն առաքեաց իշխանն և հրամայեաց հանել զնոսա ի հրոյն, և թոյլ ետ երթալ, ուր և կամեսցի։ Եւ նորա շրջեալ ընդ բազում գաւառս, գնաց ի Հռոմկլային առ մեծ կաթուղիկոսն Հայոց Կոստանդին. և նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով, և ոչ ետ թոյլ երթալ յայլ ուրեք։ Եւ անդ եկաց մինչև փոխեցաւ առ Քրիստոս և թաղեցաւ ի նմին. զընթացս իւր կատարեալ և զհաւատս պահեալ, ևհաս անթառամ պսակին և անվախճան կենացն։ Աղօթք նորա մեղ ի սատարութիւն և ի թողութիւն մեղաց, և յիշատակ նորա ընդ սուրբս ամենայն ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս։

Վասն Սարգսիկեան ոդորոյ Խաղոցին։

Մեծ զօրավարն Բասիլ, որ ի կողմանս Հիւսիսոյ առեալ իւր բնակութիւն առ ափն կասբից ծովուն և Աթէ՞գեոտոյն մեծի, որ ոչ գտանի հանգոյն նմա ի վերայ երկրի, քանզի ծովօրէն ընթանայ վասն հարթայատակութեան երկրին, ի մեծ և ի լայնանիստ դաշտին Խօչախաց զետեղէր նա բազում և անթուելի զօրքն, որ ընդ նմա, քանզի խորանօք բնակէին, և ի չուենն զխորանան սայլիւք տանէին, բազում եղիտս և ձիս լծեալ ի սայլսն։ Սա զօրացաւ յոյժ և մեծացաւ քան զամենեսին, և հնազանդեաց զտիեզերս, և ի հարկի կացոյց զաշխարհս ամենայն, այլ իւր և ազգայինքն զնա քան զամենեսին մեծ ունէին. և որ թագաւորէր ի նոցունց, զոր Ղանն կոչէին, հրամանաւ նորա նստէր յաթոռն. զի եղև մեռանել Գիուգ Ղանին, և ընդ միմեանս անկեալ ազգատոհմն նորին՝ թէ ո՞վ օք նստցի յաթոռն, և ամենեքեան զնա արժանացուցին նստիլ և կամ զով կամեսցի և նա, այն լիցի թագաւոր։ Եւ կոչեցին զնա ի կողմանցն Հիւսիսոյ գալ յաշխարհն իւրեանց և թագաւորել ի վերայ ամենից. և չոգաւ նա հաստատել զթագաւորութիւնն, և եթող գլուխ զօրացն զորդին իւր, որում անուն էր Սարթախ, և ինքն երթեալ ոչ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն,

այլ զայլ ոմն կարգեաց յազգայնոցն, որում անուն էր Մանգու, և ինքն գարձաւ առ զօրս իւր։ Իսկ յազգականացն ոմանք տհաճ եղեն ընդ գործն, զի ակն ունէին, կամ ինքեանք թագաւորել և կամ թագաւորեցուցանել զորդին Գիւուգ Ղանին, որում անուն էր Խօճա-Ղան. բայց յերես ոչ իշխեցին բերել զերս անհաճութեան։ Իսկ յորժամ գարձաւ նա առ զօրս իւր, նոքա սկսան ցուցանել իրս ապստամբութեան առ Մանգու Ղանն. և լուեալ Բաթզիի, հրամայեաց կոտորել զբազումս յազգականացն և ի մեծամեծացն. ընդ որս և զմեծ ոմն գլխաւոր, որում անուն էր Էլչի Գագա, որ հրաման առեալ էր ի Գիւուգ Ղանէն զօրավար լինել Թաւթար զօրուն՝ որ յարևելս և յաշխարհս Հայոց, փոխանակ Բաչու Նուին. և մինչդեռ ի ճանապարհի էր, յաշխարհին Պարսից լհաս նմա համբաւ մահու Գիւուգ Ղանին. և անդէն զեռեղեալ մնայր, թէ ոմ առնու զաթոռ թագաւորութեան։ Ջսմանէ ամբաստան եղեն առ Բաթզին գլխաւորք զօրուն՝ որ յարևելս, զի ոչ կամէին իշխել ի վերայ ինքեանց, զի այր մեծամիտ էր, և ասեն. «Թէ և սա ևս յանհնազանդիցն է Մանգու Ղանին». և հրամայեաց առ ինքն ածել, զոր ըմբռնեալ տարան կապանօք, զոր ևսպան չարապէս։

Ապա սկսան երթալ առ նա թագաւորք և թագաւորազունք, և իշխանք և վաճառականք և ամենայն վշտատեսք, որք զրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց. և նա արդար դատաստանաւ տայ զևւրաքանչիւր գառաս և զհայրենիս և զիշխանութիւնս ամենայն ումեք երթողացն առ նա, և գիրս նշանաւորս, և ոչ ոք իշխեր ընդդէմ գառնալ հրամայելոցն ի նմանէ։ Սորա էր որդի մի, որում անուն էր Սարթախ, զոր վերագոյնն յիշեցաք, որ սնաւ քրիստոնեայ գայեկօք. և ի չափ հասեալ, հաւատաց ի Քրիստոս և մկրտեցաւ ՚Ի Ասորոցն, որք սնուցին զնա։ Սա բազում գիւրութիւն արար եկեղեցւոյ և քրիստոնէից, և կամաւ հօր իւրոյ գրեաց գիր ազատութեան քահանայից և եկեղեցւոյ, և առաքեաց յամենայն կողմանս սպառնալիս և մահ, և թէ ոք հարկ առնու յեկեղեցւոյ, կամ ի նորին պաշտոնէից, զինչ ապգ և իցեն, այլ և զՅաճկաց

մկրիմն և զնորին սպասաւորան։ Աստուստ ապա համարձակութիւն առեալ չոգան առ նա վարդապետք և եպիսկոպոսունք և երիցունք. և նա սիրով ընդունէր զամենեսին, և կատարէր զննդրուածս նոցա։ Եւ ինքն երկիւղածութեամբ և աստուածպաշտութեամբ կնայր հանապազ, և կենդեցի խորանայ ընդ իւր շրջեցուցանելով, և զաստուածային խորհուրդն անյապաղ կատարելով։ Ընդ որս չոգաւ և առ նա մեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Ջալալն կոչէին գգուանօք, այր աստուածապաշտ և երկիւղած. և մեծարանօք ընկալաւ զնա, և զոր ընդ նմա էին դիշխանն Գրիգոր, զոր սովորութեամբ Տղայն կոչէին, և էր ծեր յոյնժամ, և զԴևստամ իշխան պարկեշտ պատանի, և զվարդապետն Մարկոս, և զեպիսկոպոսն Գրիգոր. և տարեալ առ Հայր իւր մեծապատիւ, և նա 'ի նա զհայրենիքն իւր զՋաբարեղդ և զԱկանայ և զկառկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն 'ի նմանէ ազգն Թուրքաց և Վրաց։ Ապա և զդիր ազատութեան կամուրջկոսին Աղուանից տէր Ներսիսի, և ամենայն գոյից նորա և ստացուածոց, զի ազատ և անհարկ լիցի և համարձակ շրջեսցի 'ի վիճակս իշխանութեան իւրոյ ամենայն ուրեք. և մի՛ ոք դիմադարձ լիցի ասացելոցն 'ի նմանէ։ Եւ ինքն Ջալալն 'ի տուն իւր ուրախութեամբ. բայց զկնի աւուրց նեղեալ 'ի հարկապահանջացն և յԱրզունէն, գնաց առ Մանկու Ղանն։ Եւ թագաւորեաց Մանկու Ղանն յեօթն հարիւր թուականին։

Վասն մարտիկն, որ եկեր զաշխարհս։

Ի յեօթն հարիւր և մի թուականին Հայոց եկն մարդ մի սաստիկ, այնքան՝ մինչ զի 'ի վերանալն ստուեր գործէր, և նուաղ երևէր լոյս արեգականն. և եկեալ 'ի կողմանցն Պարսից, եկեր զաշխարհս Հայոց. ոչ միայն զբոյսս դալարոյ, այլ և զհող երկրի և զաղբս լուխեր, և մտանէր 'ի տունս ընդ երդս և ընդ դրունս, թէ պատահէր 'ի բաց. և պահի հարաւ երկիր։ Եւ եղև սովութիւն հաստի, և հասեալ 'ի ձմերան եղանակն, արկ ձուս յերկիր և մե-

ոաւ. և նեխեցաւ երկիր ՚ի հոտոյն: Եւ ՚ի գալ գարնանն յետին հարիւր երկու թուականին բուսոյց երկիր զձագս մարախոյն յոյժ թանձրութեամբ, մինչ զի ծածկեցաւ հող և քարինք երկրի, և ՚ի ժամ երեկոյին կուտէին ՚ի վերայ միմեանց բլրաձև. և սկսաւ ուտել զդալարի և զհող եւ խորհեցան մարդիկ թողուլ զբնակութիւնս իւրեանց և երթալ յօտարութիւն, ուր և գացեն կերակուր. և զի յառաջագոյն կերեալ էր զշրջակայ գաւառան՝ սկսեալ ՚ի Սպանիոյ և ՚ի Պարսից և ՚ի Միջագետաց, վասն այնորիկ տարակուսեալք ոչ գիտէին զի՞նչ գործեսցեն: Սկսան այնուհետեւ ապաւինիլ յամենակարող ձեռն և ՚ի բաղուկն հզօր, որ յոչընչէ գոյացոյց զարարածս, և ողորմութեամբ իւրով խնամէ զսա միշտ, որ և անհնարինքն հնարաւորք են նմա, և արտասուօք և ուխտիւք հայցէին ՚ի նմանէ բառնալ զպատուհասն յաշխարհէ: Իսկ ողորմածն Աստուած խիստ վիրացն նոտ սպեղանիս, և որ եհարն, նոյն և բժշկեաց: Քանզի ևկն բազմութիւն մանր հաւուցն պիսակաց, զոր վասն բազմութեանն ցար անուանեն, և կարգ կալեալ յերերացն, առ հասարակ սպառեալ եկեր զամենայն բազմութիւն մարախոյն այնքան, զի և ոչ մի գտանիւր. և անդ էր տեսանել զամենայն բերան ՚ի գովութիւն Աստուծոյ, և ամենայն միաբ կային ՚ի զարմացման: Բայց զրոյց՝ որ վասն հաւուցս այսոցիկ է, աքանչացման արժանի է. Ասեն թէ ՚ի կողմանս Պարսից աշխարհին, որ կոչի Քիրման, է ջուր մի, յոր երթեալ՝ առնուն ՚ի ջրոյն ՚ի շիշս ապիկիս և բերեն անյետս դառնալի, և զջուրն յերկիր ոչ գնեն, այլ կապեն ՚ի ձողս և ցցեն. և անդ է դադարք հաւուցն. զհետ ջրոյն՝ որ տանին, ելանեն հաւքն ըստ թռուցս խնդրողին. և այսպէս գան հաւքն զկնի մարախոյն: Մեք հաւատամք զամենայն գործ լեալ ՚ի խնամոյն Աստուծոյ, որ ըստ մեղաց աշխարհի թոյլ տայ գալ պատուհասին, և դարձեալ բժշկէ ողորմութեամբն իւրով որպէս և կամի. որ և յայս պատուհաս մարախոյս զայս նոտ դեղ և սպեղանի ղրազմութիւն ձագուցս ծախողի:

Վ՚ասն աշխարհագրին, որ էղև հրամանաւ Մանգո-Վ՚անին:

Ի՚րդ յեօթն հարիւր և երեք թուականին Հայոց առաքեաց Մանգու Վ՚անն, և մեծ զօրավարն Բաթու, զայր մի ոստիկան, Արղուն անուն, որ ի Դիւզգ Վ՚անէն առեալ էր հրաման վերակացուելեանն հարկացն արքունի ի հնազանդեալ աշխարհացն, և զվիւս ևս ի գլխաւորաց ի տանէ Բաթուին, որում անուն էր Թօրա Աղա, հանդերձ այլովք բազմօք, որ ընդ նոսա, աշխարհագիր առնել յամենայն աղգս, որ ընդ ձեռամբ նոցա էին հնազանդեալ: Եւ նոցա առեալ զայս հրաման, եկին ընդ աշխարհս ամենայն կատարել զգործն. հասին և յաշխարհս Հայոց և Վրաց և Աղուանից, և որ շուրջ գնոքօք գաւառք, ըսկսեալք ի տասնամենից և ի վեր ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեսին, բաց ի կանանց: Եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, աւելի քան զկար մարդոյն, և սկսան չքաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և չարչարանօք և գելոցօք. և որ թագչէր՝ ըմբռնեալ սպանանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն՝ գմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն, քանզի Պարսիկ Ցաճկահաւառք սպասաւորօք շրջէին: Այլ և իշխանքն տեարք գաւառացն նոցուն գործակից լեալ ի նեղելոյն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ. և այսու ոչ բաւականացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին: Այլ և ըղ ծովակս, և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, և զդարբինս, և զշապարաս, և զի պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամենայն դուռն շահից հատին ի մարդկանէ, և ինքեանք միայն շահէին. և զամենայն աղահանսն առին, որ ի Կողբ, և որ յայլ կողմանս: Նա և ի վաճառականաց բազում ինչս շահեալ, կուտեցին գանձս սաստիկս ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց. և այսպէս զամենեսին սղացուցեալ, և վայիւ և աշխարոյ լցեալ զաշխար-

հըս, թողին չար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և գրով։ Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, ումեք անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերիրն կարնոյ քաղաքի ի թաթարոյն հանդերձ որդւովքն՝ Յովհաննաւ և Ստեփանոսիւ, և եղբարբք իւրովք. և էր յայնժամ ի Տփխիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, և հայր անուանեալ թագաւորին Վրաց Դաւթի, և մեծարեալ ի նմանէն գրով, և յամենայն աւագանւոյն։ Սա առատ տուր ետ Արղունին, և որ ընդ նմա, և մեծարեցաւ յոյժ ի նոցունց։ Բայց յեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս, զի չունէին հրաման ի նմանէն։ Նոյնպես և որդիքն Սարաւանին՝ Շնորհաւերն և Մկրտիչն, ընչաւէտք և մեծատունք։

Պատմէ երէցն քաջեպատում նագաւորին Հայոց Հեթումայ որ Խոհոյն և Պանգու Պանն։

Արեծահատատ և քրիստոսասէր արքայն Հայոց Հեթում, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց նստէր ի քաղաքն Սիս, յառաջագոյն առաքեաց զեղբայր իւր զՍմբատ, որ զօրավարն էր նորին, առ Պանն Գիւուգ ընծայիւք և պատարագօք, և դարձաւ ի նմանէ պատուով և հրովարտակօք ընդունելութեան։ Իսկ յորժամ թագաւորեաց Պանգու Պանն, առաքեաց մեծ թագաւորահայրն և զօրապետն Բաթու, որ ի կողմանս հիւսիսոյ զնաց առեալ կայր անթիւ բազմութեամբն որ ընդ նմա առ ափն մեծ և անհուն գետոյն, զոր Եթիլ կոչեն, որ մտանէ ի ծովն Կասբից, առ թագաւորն Հեթում գալ տեսանել զնա և զՊանգու Պանն։ Եւ նա երկուցեալ ի նմանէ՝ գայ գաղտագողի, այլակերպեալ զինքն վասն ահին Թուրքաց, որք սահմանակիցք նորա էին, զոր Հոռոմոց Սուլտանն անուանեն, որում անուն էր Ալագին, զի ոմս մերձեալ ունէին ընդ նմա վասն ձեռն տալոյ նորա ի թաթարն. և փութով անցեալ ընդ երկիր նորա յաւուրս երկոտասան, ևկն ի կարս քաղաք.

և տեսեալ զհաչու նուիրն, որ զսրապետ էր Թաթար զօրուն՝ որ յարևելս, և զայլ մեծամեծսն, և պատուեալ ի նոցունց, ղտեղի առ յոտն Արագածու՝ հանդիպ լերինն Արայի ի գիւղն, որ կոչի Վարդենիս, ի տանն իշխանին, ղոր քուրդ անուանէին, Հայ ազգաւ, կրօնիւք քրիստոնեայ, և որդիք իւր Վաչէ և Հասան, և կին նորա Խորիշահ՝ յազգէ Մամիկոնէից, դուստր մարզպանայ՝ քոյր Ասլան պեկին և Գրիգորայ. մինչև բնաւ նմա ինչք ի տանէ իւրմէ ի պէտս ընծայից և պատարագաց, ղոր առաքեաց Հայր նորա իշխանաց իշխանն Կոստանդին, յայնժամ՝ ծեր գոլով. և որդիք նորա Լևոն և Թորոս, ղոր ևթող փախանորդ իւր, զի փոխեալ էր առ Քրիստոս բարեպաշտ թագուհի նորա, Զապէլ անուն, որ թարգմանի Եղնասիրէթ, բարեգործ և ողորմած և աղքատասէր, դուստր մեծ թագաւորին Լևոնի՝ առաջին պսակաւորին: Եւ իբրև գիտաց մեծ կաթուղիկոսն Կոստանդին, եթէ գնաց նա խաղաղութեամբ և դադարեալ է ի մեծն Հայք, առաքեաց զմեծ վարդապետն Ցակոբ՝ ղոր բանաւոր և իմաստուն, ղոր յառաջագոյն առաքեալ էին վասն սիրոյ և միաբանութեան առ թագաւորն Ցունաց Ցովհաննէս, որ ունէր զկողմանս Ասիոյ և մեծացեալ էր յաւուրսն, և առ պատրիարգն նոցուն: Եւ երթեալ իմաստախոհ բանիւք Աստուածային գրոց ընդդիմացաւ հարցաքննութեան ժողովոյն Ցունաց, որ յաղագս մի բնութիւն ասելոյ ի Քրիստոս բամբասէին զմեզ Եւտիքեանս լինել. և նա խոհեմ բանիւք եցոյց գրով յերկուց միացեալ զՔրիստոս՝ Աստուած և մարդ կատարեալ, երկոքունքն անճառ միաւորութեամբ զաստուածութիւնն ոչ կորուսեալ, և զմարդկութիւնն ոչ շփոթեալ. ի մի բնութիւն փառաւորեալ գործով Աստուածարար և մարդկապէս: Նոյնպէս և վասն Սուրբ Աստուածին էին բանք, ղոր մեք ասեմք ի գէմս Որդւոյ՝ ըստ Յոհաննու աւետարանչին վկայութեան. և որ այլ գայթակղութիւնք կային առ նոսա սակս դաւանութեան մերոյ, զամենայնն աստուածիմաստ բանիւք և գրոց վկայութեամբ հաստատեալ՝ շինեաց զմիտս նոցա ի սէր և ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, և դարձաւ ի նոցանէն պատուով,

եւ եպիսկոպոսն տէր Ստեփանոս ելն, և Մխիթար վարդապետն, որ լինէր ի Սկեւռայն, գնացեալ անդ ի կողմանս արեւելից, և Բարսեղ քահանայ, որ դեսպանն էր Բաթուին, ընդ նմա իսկ եկեալ էր և Թորոս քահանայ կուսակրօն, և կարապետն, որ ղրան երէց էր արքային, հեղ բարուք և գիտնական, և այլ իշխանք յոլով, զորս ընդ իւր առեալ արքայի, չոգաւ ընդ աշխարհն Աղուանից և ընդ գուռն Դարբանդայ, որ է պահակն ճորայ, առ Բաթուին և առ Սարթախ որդի նորա, որ էր քրիստոնեայ հաւատով. և մեծարեալ ի նոցունց բազում պատուասիրութեամբ: Ապա առաքեցին զնա առ Ղանն Մանկու ընդ երկաթաձիգ ճանապարհն յայնկոյս ծովուն Կասբից. և եղեալ ի նմանէ ի վեցն Մարերի ամսոյ, և յերեքտասանն Մայիս, անցեալ ընդ Ալիս գետ, եկին յՈրն՝ որ է մէջ հանապարհին ընդ Բաթուին և ընդ Մանկու Ղանն. և անցեալ ընդ Երթիճ գետ, մտին յաշխարհն Նայիմանին. և եկեալ ի Խարախորայն, և անցեալ ի Թարաստայն ի չորսն Հոռի ամսոյ, ի Սեպտեմբերի երեքտասանն, ի տօնի նաւակատեաց Խաչին՝ տեսին զՄանկու Ղանն երեւելի փառօք նստեալ: Եւ մատուցեալ զընծայսն, մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն. և կացեալ ընդ նմա աւուրս քիսուն, և տուեալ նմա հրովարտակ նշանաւոր՝ զի մի ոք իշխեսցէ նեղել զնա և զաշխարհս նորա, եւ գիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս: Եւ ել ի նմանէ յաւուրն յիսներորդի ի քսաներեքն Սահմի ամսոյ, և ի մէկն Նոյեմբերի, և յերեսուն օրն հասին ի Ղումաղուրն: Եւ եկեալ ի Պերպալեխ և ի Պեշպալեխն և յաւազուտ երկիրն, յորում կային մարդիկ վայրենիք մերկ, մազ ունելով միայն ի գլուխն, և ստինք կանանցն մեծ յոյժ և երկայն, և էին անբանք. յորում կանցն ձիք վայրիք դեղին և սեաւ գունով, և ջորիք սպիտակ և սեաւ գունով և մեծ քան զձի, և քան զէշ. և ուղտք ունին երկու կատկինս: Եւ անտի եկին առ Լևեն, և ի Քուլլուին և յԸրնկանն, ի Ճանպալեխն և ի Խուեթափայն և յԱնկիպալեխն: Եւ ապա մտին ի Թուրքաստան. և անտի Տեկոփրուին և ի Դինկապալեխն և ի Փուլատան. և ան-

ցնալ ընդ Սուտկօլն և ընդ կաթն ծով, եկին յԱլուալեթ և յԻշանպալեխն. և անցեալ ընդ գետն՝ որ կոչի Իլանսու, և անցեալ ընդ բաղուկ լերինն Տորոսի և եկեալ ՚ի Դալաս, և եկեալ առ Հուլաւուն, որ էր եղբայր Մանգու Ղանին, և առեալ իւր բաժին զկողմանս արևելից։ Եւ ապա դարձեալք յարևմտից հիւսիս, եկն ՚ի Խութուխչինն, և ՚ի պերքանթն, և ՚ի Սուղուղանն, և յՈւրոսղանն, և ՚ի քայիքանթն, և ՚ի Խուղախն, որ է քամոց, և ՚ի Խնգախայրն, և ՚ի Սնղախն, որ է խարչուխ լեառն, յորմէ Սալջուքիքն են, որոյ սկիզբն ՚ի Տօրոս լեռնէ, և երթայ մինչ ՚ի փարչինն և ՚ի Հատանի։ Եւ անտի եկին առ Սարթախն որդի Բաթուին, որ երթայր առ Մանգու Ղանն. և անտի յՈնղանն և ՚ի Սօրանն, որ է սաստիկ մեծ, և ՚ի Խարաչուխն, և յԱսոն, և ՚ի Սօրի, և յՕթրարն, և ՚ի Զուռնուխն, և ՚ի Դիղախն. և անտի երեսուն օր ՚ի Սամարղանդն, և ՚ի Սարիսիովն, և ՚ի քրման, և ՚ի Բուխարայ։ Եւ ապա անցին ընդ գետն մեծ ձեհուն և եկին ՚ի Մրմն և ՚ի Սարասխ. և ապա ՚ի Տուս, որ կայ ընդդէմ Խորասանայ, որ կոչի Ռօղաստան. և մտեալ ՚ի Մազանտարանն, անտի ՚ի Պատան, և ապա յաշխարհն Երաղղ ՚ի սահմանս Մուլհետին, ՚ի Տամղայն, և ՚ի Ռէ մեծ քաղաք, և ՚ի Խզուինն. և անտի յԱւահր, և ՚ի Զանգիան, և ՚ի Միանա, յերկոտասան օրն թարվէժ։ Եւ յետ քսան և վեց աւուր անցեալ ընդ գետն Երասխ առ Բաչու Նուինն, որ գլխաւոր էր Թաթար զօրուն. և նա յուղարկեաց զնա առ Խօճա Նուինն, զոր թողեալ էր փոխանակ իւր գլխաւոր զօրուն, և ինքն առեալ զգլխաւորս զօրուն, գնաց ընդ առաջ Հուլաւուին՝ եղբօր Մանգու Ղանին, որ գայր յարևելս։

Իսկ Թագաւորն բարեպաշտ Հեթում, եկեալ ՚ի տուն իշխանին քրմին ՚ի գիւղն Վարդենիս, ուր թողեալ էր զաղխ իւր և զկարասի, և մնայր գալստեան Բարսղի քահանայի, զոր յուղարկեալ էր առ Բաթոյն վերստին, զի ցուցցէ նմա զգիրս և զհրաման Մանկու Ղանին. զի և նա ընդ նմին օրինակի գրեսցէ հրաման։ Ապա եկին առ նա վարդապետքն իւր՝ Յակոբ, զոր աստէն եթող ՚ի պէտս գործոյ եկեղեցւոյ, և Մխիթար, զոր զարձոյց ՚ի Բա-

թուէն, մինչչև երթեալ էր առ Մանգու Ղ.ան։ Ալ և եպիսկոպոսք և վարդապետք և քահանայք և իշխանք քրիստոնէից, որ գային առ նա, սիրով ընդունէր զնոսա. զի այր քաղցր էր և իմաստուն և գիտնաւոր գրովք. և տայր պարգևս ըստ կարին, և ուրախ արձակէր զամենեսին. տայր և հանդերձս քահանայական 'ի զարդ եկեղեցեացն, զի յոյժ սիրող էր պատարագի և եկեղեցւոյ։ Ընդունէր զամենայն աղգաց քրիստոնեայս և աղաչէր սիրով կալ ընդ միմեանս, իբրև զեղբարս և զանդամս քրիստոսի, որպէս պատուիրեաց տէր. »Թէ յայսմ ծանիցեն՝ թէ իմ աշակերտք էք, թէ զմիմեանս սիրիցէք«։ Բազում իրս զարմանալիս և անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս աղգացն, զոր տեսեալ էր և լուեալ։ Ասէն թէ կայ աշխարհ մի անդր քան զՂ.ատայիքն, ուր կանայք են 'ի ձև մարդոյ բանականաց, և արքն 'ի կերպարանս շանց, և են անբանք, մեծք և մազեղք. և ոչ ումեք թողուն մտանել յաշխարհն իւրեանց շունքն, և որսան որս շունքն, և այնու կերակրին շունքն և կանայքն. և 'ի խառնակիլ շանցն ընդ կանանցն, արուքըն շանց կերպիւ ծնանին, և էգքն կանանց։ Կայ և կըղզի մի աւազուտ, յորում բուսանի ծառօրէն ոսկր ինչ պատուական, զոր ձկնատէմն կոչեն. և 'ի հատանելն այլ բուսանի 'ի տեղին ըստ նմանութեան եղջերուաց։ Կայ և աշխարհ, յորում բազում կռապաշտք. և պաշտեն կուռս կաւեղէնս մեծ յոյժ, անուն Շակմունիա. և ասեն Աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց. և կայ այլ ևս երեսուն ևօթն թուման ամս, որ է մին թումանն տասն հազար, և ապա հանէ զնա յաստուածութենէն. այլ միւս ևս, որում անուն էր Մադրին, արարեալ են և նմա պատկերս կաւեղէնս անչնարին մեծութեամբ 'ի գեղեցիկ տաճարի։ Եւ են ազգն ամենայն հանդերձ կանամբք և մանկտովք քուրմք, և անուանին Ցոյինք, գերծածք հերոք և մրուօք. ունին և փիլոն գեղին ըստ նմանութեան քրիստոնէից, բայց գլանջքն և ոչ գմիկամբքն. և են պարկեշտք 'ի կերակուրս և յամուսնութիւնս. առնեն կին 'ի քսան ամին, և մինչև յերեսուն ամն՝ 'ի շաբաթն երեք անգամ մերձենան. և մինչև 'ի քառասուն՝ յամսեան երեք հետ.

և մինչև յիսուն ամն՝ ի տարին երիք հետ. և յորժամ անցանի ընդ յիսուն ամն, այլ ոչ մտցին ի նա: Բաղում և այլ ինչ պատմեր Թադեւոսն իմաստասէր ի խժականացն, զոր Թողաք մեք. զի մի աւելորդ ումեք Թուեսցի: Ցուեմ ամիսն ապա ևհաս յերկիրս Հայոց՝ յետ ելանելոյ ի Մանկու գանէն. և էր Թուականս Հայոց չբ:

Վասն կոտորածի երիցն Հռոմայեցւոց:

Ընդ ի սկսանել Թուականին Հայոց ՝ի մեռաւ Բաթոյն՝ զօրապետն հիւսիսոյ, և որդի նորա Սարթաման ի ձանապարհի էր, զի երթայր առ Մանկու գանն. և ոչ գարձաւ ի տուն իւր Թաղել զհայրն իւր, այլ գնաց զառաջի եղեալ ճանապարհն. ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Մանկու գանն, եղ ընդ առաջ նորա, և մեծարեաց զնա ի պատիւ մեծ յոյժ, և ետ նմա զիշխանութիւն հօրն իւրոյ իշխել ամենայն զօրացն, այլ և ամենայն զօրացն հնազանդելոյ իշխանութեան նորա, և երկրորդ իւր կոչիլ և տալ հրաման տիրաբար. և յուղարկեաց զնա ի տուն իւր: Ընդ նմա էր և բարեպաշտ իշխանն Խաչենոյ Ջալալն, որ երթեալ էր ցուցանել զաղէտս իւր, զոր կրեաց նա Աղուանն Ոտիկանէն, որ հաղիւ զերծաւ ի մահուանէն ի սադրելոյ Տաճկացն: Եւ ետ նմա գիր իշխանութեան իւրոյ տիրել սեպհականաբար, և ոչ երկնչիլ յումեքէ. զի սիրէր զնա Սարթաման վասն քրիստոնէութեան, զի և նա քրիստոնեայ էր: Եւ ևհաս յիշխանութիւն իւր Սարթաման եւրևէլի փառօք. աղգականքն իւր Տաճկահաւատ՝ Բարաքայն և Բարքաչայն, ետուն նմա դեղ մահու և լուծին ի կենացս. և մեծ տրտմութիւն եղև քրիստոնէից ամենայն, այլ և գլխովին իսկ Մանկու գանին և եղբօր իւրոյ Հուլաւուսին, որ տիրէր ամենայն կողմանց արևելից: Բայց մինչև եղեալ էին այս իրք, մեծն ի զօրավարս գանաձէն Հուլաւու հրաման ետ ամենայն թաթար զօրուն՝ որ յարևելս, որոց գլխաւոր էր Բաչու Նուինն, ամենայն ախիւք իւրեանց և ընչիւք Թողուլ զերկիր կալուածոյ բնակութեան իւրեանց զՄուղան և զաշխարհն Աղուանից և զՀայոց և

զվրաց, և երթալ յաշխարհն Հոռոմոց. զի ինքն նստցի փոխանակ ի բարի երկիրն, որ յոյժ բաղմութեամբ եկեալ է նա, մինչ զի ասեն՝ թէ եօթն ամիս հազիւ բովանդակեցաւ ղօր նորա անցանել ընդ մէջ գետն Ջհէհուն: Այլ և ոմանք յազգականաց նորա ի կողմանց Բահդայի և Սարթախին եկին անցին ընդ դուռն Բանդայ յայսկոյս բաղում և անթիւ զօրօք, արք մեծամեծք և դլխաւորք իշխանութեամբ, որոց անուանքն էին. Բալախա, Տուհար Ղուլի, զոր մեք իսկ տեսաք, Թոռունք Չանկրզ Ղանին, զոր և աստուածորդիս ասէին, որք Հարթեցին՝ դիւրացուցին զամենայն անցս ճանապարհաց, ընդ որ անցանէին. զի սայլիւք իսկ գային. և բաղում տառապանս հասուցանէին ամենայն աշխարհաց հարկապահանջութեամբ և յափշտակութեամբ, ուտելով և ըմպելով անյագաբար. և ի դրունս մահու հասուցին զամենայն ազգս: Այլ և միւս ընդ այլ բաղումն, որ եգաւ ՅԱրղունէն մալի և փախչուրի. եգաւ հրաման ի Հալուէն պահանջման հարկի, զոր Թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ՝ որ մնեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծաղ, երիւք տոպրակ, երկու ջուան՝ մի սպիտակ, մի նեղ, մի նալ, թող զայլ կաշառն և քսան անասնոյն. մի անասուն և քսան ստակ. և դյր ոչ գոյր, ղուստերս և զդստերան առնուին ընդ պահանջմանն. և այսպէս նեղացաւ և տառապեցաւ ամենայն երկիր:

Իսկ Թաթար զօրն, թէպէտ դժուարեցան Թողուլ զերկիր կալուածոյ իւրեանց, յակամայ Թողին յահէ նորա, զի յոյժ երկնչէին ի նմանէ՝ իբր ի Ղանէն, և գնացին յաշխարհն Հոռոմոց: Եւ Սուլտանն Հոռոմոց ել ընդդէմ նոցա պատերազմաւ և ոչ կարաց ընդդիմանալ, այլ փախստական անկաւ նա յԱլայիա կղզի. և նոքա ի սուր սուսերի մաշեցին զգաւառս իշխանութեան նորա՝ մինչ ի ծովն Ովկիանոս և Պոնտոսի կոտորելով և յափշտակելով, կոտորեցին և զկարնոյ քաղաք և զԵրզնկայն և զԱեստ և զկեսարիա և զՅօնն, և որ շուրջ զնոքօք զգաւառս, և զամենայն իւրեանց դարձուցին յահս գնալ մինչ յԱյնաւնս իւրեանց հրամանաւ Հուլաւուին. և ինքեանք ասպատակ սիրեալ ընդ

կողմանս կողմանս։ Գնաց ընդ նոսա և Թագաւորն Հայոց Հեթում, որ եկեալ էր ի Մանկու Ղանէն, ի Բաթոյէն, և ի Սարթախէն, և ի Հուլաւէն, և էր առ Բաչու Նուինին, որ բաղում զօրօք առաքեաց զնա Յերկիրն Սիլիկիա ի քաղաքն Սիս. որ և բաղում ընծայիւք և զօրօք սպասաւորութիւն կատարէր Բաչու Նուինին և զօրացն՝ որ ընդ նմա, մինչև Թուղթ գոհութեան և գովութեան գրեաց վասն նորա առ Հուլաւուն։ Իսկ մեծն Հուլաւու, զի այր պատերազմող էր, ժողովեաց զամենայն բազմութիւն զօրացն և գնաց Յերկիրն Մուղիտաց ՅԱլամութ, և կալաւ զնա. զի ի բազում ամաց պաշարեալ էր զնա զօրն արքունի, զի որդիք Ալադինն սպանին զՅայրն իւրեանց և եկին ինքեանք առ Հուլաւուն. և նա հրաման ետ քակել զամենայն ամուր բերդս, որ կային ՅԱլամութ։ Եւ ինքն պատուէր հրամանի ետ ամենայն զօրացն և ամենայն հնազանդելոցն ընդ ձեռամբ նոցա գումարել ի միասին ի վերայ մեծ քաղաքին իշխանութեան Ցաճկաց, որ կոչի Պաղտատ. այս է միջոց Պարսից և Ասորոց, զի չև ևս էին առեալ զնա։ Եւ Խալիփայն՝ որ նստէր ի նմա, էր ազգական Մահմետի. զի Խալիփայն յետնամեայ ասի, որում հնազանդեալ էին ամենայն Ցաճկահաւատ Սուլտանքն, որ յազգէն Թուրքաց և Քուրթաց և Պարսից և Իլամացւոց, և յայլոց ազգաց։ Եւ նա էր գլխաւոր հրամանատու իշխանութեան նոցա. և նորա դաշամբք հնազանդէին և պատուէին զնա, որպէս զազգակից և զհամազգի օրէնադրին իւրեանց՝ առաջնի մոլորեցուցչին իւրեանց։ Գնացին Յայս զաման և մեծամեծ գլխաւորք կողմանցն Բաթոյի՝ Ղուլն և Բալաղայն և Տուտարն և Ղատա Ղանն, զի ամենեքին պատուէին զՀուլաւուն, որպէս զՂանն, և հնազանդէին նմա, և երկնչէին ի նմանէ։

Վ Ղ ա ն ա ս ա ե ր ա ծ ո յ ն Բ ա գ դ ա տ ո յ ։

Ընդ ի Թագաւորս երկրի և տիեզերակալն Մանգու Ղանն յԱ Թուականին Հայոց զօրս գումարեաց անթիւ և անհամարս, և գնաց ի հեռաւոր աշխարհս ընդ կողմանս

արևելից հարաւու ՚ի վերայ աղգին, որ կոչի Նայնգաս, զի ապստամբ էին ՚ի նմանէ, և ոչ տային հարկս, իբրև զայլ աշխարհսն. զի էին արք պատերազմողք, և ամրացեալք աշխարհաւ, և կռապաշտք. և ուտէին զծնրս իւրեանց և զպաուաւունան, զի ժողովէին ցեղքն ամենայն որդիք և թոռունք և թոռնիպիք, և զծերացեալ ճնոզն իւրեանց մորթէին ընդ բերանն, և հանեալ զմիսն և զոսկերսն, եփէին և ուտէին առանց մնացուածի. և զմնացեալն մորթ՝ զոր հանէին տիկ, ընուին պինեալ և ընդ առնացի անդամն ըմպէին ամենեքեան՝ որ յազգն էին, և ոչ օտարացեղքն, իբր թէ ՚ի նմանէ են սերեալք, և նոցուն սեպհականեալք զայն ուտել և ըմպել. և զոսկր գագաթան պատուելով, նուաւ ըմպէին զբուխանդակ տարին: Զոգաւ ՚ի նոցա վերայ ՚ի մարտ պատերազմի Ղանն Մանգու, և կոտորեաց և հնաձանդեաց զօրեղապէս. և ՚ի դառնալն ՚ի տուն, կալաւ զնա ցաւ մահու և վախճանեցաւ. և կալաւ զաթոռն եղբայր իւր Արիքբուղային: Իսկ մեծն Հուլաւու՝ որ և եղբայր նորուն և գլխաւոր ՚ի նմանէ կարգեալ ՚ի վերայ զօրուն՝ որ յարևելս, հրաման ետ ամենայն հնազանդելոց իւրոց առ հասարակ գնալ ՚ի վերայ մայրաքաղաքին Ցաճկաց Բաղդատայ, որ էր նիստ արքայութեանն Ցաճկաց: Եւ զթագաւորն՝ որ նստէր ՚ի նմա, ոչ կոչէին Սուլտան կամ՝ Մելիք, որպէս սովոր էին զայլսն անուանել՝ որ ՚ի Թուրքաց և ՚ի Քրիստոնէից էին բրուեալք, այլ Խալիֆայ անուանէին, այսինքն՝ յետնեալ ՚ի Մահմետ: Ի վերայ նորա խաղաց մեծն Հուլաւու անհամար բազմութեամբ ամենայն աղգօքն հնազանդելովք յեղանակս աշնան և ձմերան վասն սաստիկ ոտիոյ երկրին. և նախ քան զերթալն իւր հրաման ետ Բաչու նուիրին և զօրացն՝ որ ընդ նմա էին յաշխարհին Հոռոմոց, գնալ պատել զմեծ գետն Ցիգրիս, յորոյ վերայ շինեալ էր պաղատատ քաղաք, զի մի՛ ոք փախիցէ նաւովք ՚ի քաղաքէն երթալ մնանել ՚ի կատիսբոն, կամ ՚ի Բասրա ամրագոյն: Եւ նոցա անյապաղ կատարեալ զհրամանն, կապեցին կամուրջս նաւեայ ՚ի վերայ գետոյն մեծի և ընկեցին ցանցս ամուրս հանդերձ երկաթի կռօք և շամիրօք ՚ի մէջ գե-

տղն և յատակն, զի մի՛ ոք լողալով զերծանիցի. և ի հետուստ ի քաղաքէն, զի մի՛ ոք գիտասցէ: Իսկ Խալիփայն Մուսթասար՝ որ նստէր ի քաղաքին, հպարտացեալ և յանձն ապաստան՝ առաքեաց զօր բազում ի վերայ այնոցիկ, որ պահէին զգետն, ի ձեռն առն միոյ գլխաւորի, որում անուն էր Դօգար, Ոստիկան տանն Նորա, որ երթեալ յաղթեաց զառաջինն և կոտորեաց ի թաթարէն արս իբրև երեք հազար, և երկոցին հասեալ նստաւ յուտել և յըմպել անհոգութեամբ. և առաքեաց աւետաւորս առ Խալիփայն Մուսթասար, թէ հարի զամենեսեան, և զսակաւ մնացորդս սպառելոց եմ վաղուն:

Իսկ զօրն խորամանկ և բազմահնար թաթարին զգիշերն ամենայն սպառազինեալք և կազմեալք, պատեցին շուրջանակի զբանակն Ցաճկաց, ընդ որս էր և Զաքարէ իշխանն՝ որդին Շահնշահին, և ընդ լուսանալ առաւօտուն սուր ի գործ արկեալ, առհասարակ կոտորեցին զամենեսին և գետնամոյն արարին, և ոչ ոք մնաց ի նոցանէ ապրեալ, բաց ի սակաւուց: Ի նմին առաւօտու և մեծն Հուլաւու շուրջանակի պատեաց զքաղաքն Բաղդատ, տուեալ ամենեցուն գիրկ մի՛ ի պարսպէն իջուցանել և պահել զգուշութեամբ, զի մի՛ ոք փախիցէ. և զքաջն Պաօշ և զայլս առաքեաց գեսպանս առ Խալիփայն գալ նմա ի հնազանդութիւն, և հարկիլ Ղանին: Նա խստութեամբ ետ ընդ պատասխանին և անարգանօք, գրեալ զանձնէ Ջահանգիր, և տէր ծովու և ցամաքի, պարծելով ի դրօշն Մահմետի. զի աստ է, ասէ, և թէ շարժեմ զնա, առ հասարակ կորնչիս դու և տիեղերք. և դու շուն մի ես, ասէ, և ես Թուրք, զիարդ տաց քեզ հարկս, կամ հնազանդեցայց: Իսկ Հուլաւուն ոչ ըմբռնացաւ վասն անարգանացն, և ոչ գրեաց ինչ զմեծաբանութիւն, այլ միայն ասաց. «Աստուած գիտէ զինչ առնէ«. և հրաման ետ փլուցանել ընդ պարիսպն, և փլուցին առ հասարակ. և ասաց զարձեալ շինել, և պահել զգուշութեամբ. և այնպէս արարին: Եւ լի էր քաղաքն ըղձօք և ամբոխիւ, և զևօթն օր կացին ի վերայ պարսպին, և ոչ ոք նետաձիգ եղև ի նոսա, կամ սուր ի գործ էարկ, ոչ ի քաղաքէն, և ոչ ի Թաթար

զօրացն. և յետ եօթն աւուր սկսան քաղաքացիքն խնդրել զնաղաղութիւն, և ելանել առ նա սիրով և հնազանդութեամբ: Եւ հրամայեաց Հուլաւուն այնպէս առնել. և ելանէին ընդ դրունս քաղաքին անթիւ բազմութիւնք՝ ըղ միմեամբք եղևելս առնելով, թէ ո՛ յառաջ հասցէ առ նա. և նա զնկեալսն բաժանէր զօրացն, և հրամայէր հեռացուցանել ՚ի քաղաքէն և կոտորել ՚ի ծածուկ, զի մի գիտասցեն այլքն. և կոտորէին զամենեսեան: Եւ յետ չորս աւուրն եկ և խալիֆայն Մուսթասար երկու որդւովք և ամենայն մեծամեծօքն, բազում ոսկի և արծաթ և ականս պատուականս և մեծագին հանդերձս բարձեալ ընդ իւր ՚ի պէտս պարգեւաց Հուլաւուին և մեծամեծացն: Եւ նա զառաջինն մեծարեաց զնա՝ մեղադրելով ընդ յամելն և ո՛չ գալ առ նա վաղվաղակի, ապա ևհարց զնա. «զի՞նչ ես դու, աստուած ես՝ թէ մարդ«. և նա ասաց. «մարդ եմ և ծառայ Աստուծոյ«: Ապա ասէ Հուլաւուն. «ասա՛ց Աստուած քեզ անարգել զիս և շուն կոչել, և ո՛չ տալ շանս Աստուծոյ կերակուր և ըմպելի. արդ ՚ի քաղցնուլա շունս Աստուծոյ կերրիցե զքեզ«. և սպան զնա ձեռօք իւրովք. «այդ, ասէ, պատիւ քեզ, զի սպանի զքեզ, և ո՛չ եւս այլոց ումեք սպանանել«. և զմի յորդւոցն Խալիֆային Հրամայեաց որդւոյ իւրում՝ սպանանել, և զմիւս որդին տալ գնոցն Տիգրիսի սաղաւարթ, զի ո՛չ մեղաւ մեզ, ասէ, այլ գործակից մեզ եղև ՚ի կոտորել զանզգամն, և ասաց. «այս այր բազում արիւն ետ հեղուլ հպարտութեամբն, երթիւք՝ տացէ պատասխանի Աստուծոյ, և մեք անպարտ լինուք«. կոտորեաց և զայլ մեծամեծսն: Եւ ապա Հրաման ետ զօրացն՝ որ պահէին զպարիսպն, իջանել կոտորել զբնակիչսն քաղաքին ՚ի մեծամեծացն մինչև ցիսբուհան. և նոյա կարգ առեալ ըստ օրինակի ոճոյ արտոյ, կոտորեցին անթիւ և անհամար բազմութիւն արանց և կանանց և տղայոց. և զաւուրս քառասուն ո՛չ դադարեաց սուրն ՚ի գործոյ, և նեղացեալ լքան սպանօղքն, և վաստակեցան ձեռք իւրեանց, և զայլսն ՚ի վարձու ունէին, և կոտորէին անդադրմարար: Բայց կինն Հուլաւուին՝ աւագ խաթունն քրիստոնեայ էր, որում անունն էր Տօղուս Խաթուն. սա խնա-

յեաց ՚ի քրիստոնէական, որք էին ՚ի Բաղդատ, Նեստորական աղանդով, և թէ պէտ ազգաց քրիստոնէից, և խընդրեաց յառնէ իւրմէ ոչ սպանանել զքրիստոնէական. և եթող զնոսա ընչիւք և ստացուածովք. և հրաման ետ ամենայն զօրուն առնուլ զինչս և զստացուածս քաղաքին, և լցան ամենեքեան ոսկւով և արծաթով, և ակամբք պատուականօք և մարգարտով, և մեծագին հանդերձիւք. զի էր քաղաքն փարթամ յոյժ, որ ոչ գտանի իւր նման ՚ի վերայ երկրի: Եւ ինքն Հուլաւու կալաւ իւր բաժին զգանձս խալիփային, և երթայր ՚ի նմանէ երեք հազար և վեց հարիւր բեռինս ուղտու. և ձիոյ և ջորւոյ և իշոյ ոչ գոյր թիւ. և զայլ տունն լի գանձիւք կնքեաց մատանեօք իւրովք, և եթող պահապանս, զի ոչ կարաց բառնալ զամենայն, զի անչափ էր շատութեամբ. զի հինգ հարիւր և հնգետասան ամ էր, յորմէ հետէ շինեցաւ քաղաքն ՚ի Ջաւիրէ Խամայէլականէ ՚ի ձեռ Թուլականին Հայոց ՚ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ՚ի վեր քան զկատիսբոն, հեռի ՚ի Բաբելոնէ իբր հինգ աւուր ճանապարհ ՚ի վեր, և զամենայնն կացեալ էր ՚ի Թագաւորութեանն, իբր անյագ տղրուկ կալեալ զամենայն տիեզերս: Եւ այժմ ՚ի բաց փոխեաց յինէ Թուլականիս Հայոց, տալով վրէժս արեանցն՝ զոր եհեղ, և չարեացն՝ զոր գործեաց: Ցորժամ լցաւ չափ մեղացն իւրոց առաջի ամենագիտին Աստուծոյ, որ հատուցանէ արդար իրաւամբք՝ անաչառ և ստուգութեամբ, և դադարեաց գոռ և մոլեկան թագաւորութիւնն Տաճկաց, որ տեւեալ ամս վեց հարիւր քառասուն ինն. և առաւ Բաղդատ յառաջնում աւուր աղուհացին, ՚ի շաբաթ օրն յամենեանն նաւասարդի, որ օր քսան էր ամսոյն ըստ շրջագայութեանս: Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պռօշն անուանէին, որդին Վասակայ բարեպաշտի, որդւոյ Հասրակայ, եղբայր Պապաքին և Մկրտմայ, Հայր Մկրտմայ և Պապաքին և Հասանայ և Վասակայ, որ ակնատես և ականջալուր էր իրացս, մեծ պատուով պատուեալ յաչս Ղանին:

Վ. ՀԱՆ ԱՀԵՐԵՑԻ Ս. ՖԱՐՂԻՆ ԽՈՂՈՎԻՆ։

Ընդ ի նոյն ամի աւերեցին Բաղդատայ մեծն Հուլաւու ի գալ գարնան ժամանակին զօր գումարեաց և ետ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ կրսերոյ, որում անունն էր Ջիհասմուխ, և զմեծ վերակացու տանն իւրոյ զԻլխիա Նուինն առաքեաց ընդ նմա գնալ ի կողմանս Եփրատ գետոյ զբօսանաց աղագաւ յառ, յաւար և ի հնազանդեցուցանել զկողմանան զայնոսիկ. և մինչդեռ անցանէին ընդ քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարղին, կոչեցին զնոսա ի հնազանդութիւն տալ զօրս և հարկս, և կեալ անհոգութեամբ։ Եւ Սուլտանն, որ ի նմա էր յաղգէն Եդլեանց, ոչ առ յանձն. այլ զօրս ժողովեալ, եկ զկնի նոցա, և սպան զոմանս ի նոցանէ, և եմուտ ինքն ի քաղաքն, և ամրացաւ յերեսաց Թաթար զօրուն։ Եւ նոցա Թողեալ զօրս ի վերայ քաղաքին, ինքեանք չոգան մինչ ի գեան մեծ Եփրատ և ի կողմանս Միջագետաց, առին աւար՝ զոր ինչ գտին, և դարձան յաւելին ի զօրսն, որ պահէին զքաղաքն Մարտիրոսաց։ Եւ եկեալ առ Հուլաւուն, պատմեցին՝ զոր ինչ արարին, և զպատմբութիւն քաղաքին. և նա յղեաց զօր բազում ի վերայ քաղաքին, և գլխաւորս կացոյց ի վերայ զօրացն զՁաղատայոմն, որ զօրավար էր յառաջ եկեալ Թաթար զօրուն, և ի քրիստոնէից զիշխանն Պռօշ, զոր Հասան կոչէին, արք քաջք և անուանիք երթալ պաշարել զքաղաքն յամենայն կողմանց, և ոչ տալ Թոյլ մտող և ելոյզ։ Եւ եկեալ նոցա հզօրապէս մարտնչէին, եգեալ բաբանս և փիլիկուանս. հատին և զջուրն, որ մտանէր ի քաղաքն։ Նոյնպէս և քաղաքացիքն կռուէին ընդ նոսա զօրեղապէս, և զրաղումն սպանին ի Թաթարէն և ի քրիստոնէիցն, որ ընդ նոսա։ Եւ այսպէս զամն երկու և աւելի կրեալ պաշարումն, սաստկացաւ սովն ի քաղաքին. կերան զսուրբ և զանսուրբ կենդանիս, և ապա սկսան զմարդիկ ուտել առ ի չգոյէ կերակրոյն, զի զօրաւորքն զտկարսն ուտէին. և յորժամ սպառեցան աղքատքն, դարձան ի միմեանս և

ուսէին Հարք զորդիս, և կանայք զդստերս. և ոչ գԹագին ի ծնունդս որովայնի իւրեանց. և ուրացան սիրելիք զսիրելիս, և բարեկամք զծանօԹս. և այնպէս պակասեայ կերակուրն, զի մին լիտր մարդոյ միսն վաճառէին ընդ եօԹանասուն դահեկանի. և ամենևին սպառեցաւ մարդ և կերակուր. ոչ միայն սոցա, այլ և բազմաց այլոց գաւառաց եՀաս վտանգ, զի աշխարՀ, որ Հնազանդեալ էին ԹաԹարին, նեղացան ի Հարկապահանջութենանց և ի բեռնակրութենանց, որք տանէին զկերակուրս և զըմպելիս պաշարողաց քաղաքին. և յորվք մեռանէին ի սաստիկ ցրտոյ ձեռանն, որ ունէին զլերինս յեղանակս ձմերայինս. Ասլ և ամրագոյն երկիրն Սասնոց ևկն ի Հնազանդութիւն ծառայութեան ԹաԹարին, ապաւինեալք յիշեանն Սադոն՝ յորդի Շէրրարոքին, ի Թոռն Սադունին, քրիստոնեայ Հաւատով և բարի գործով, և մեծ պատուով առ Հուլաւուն. զի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր, մինչ զի ընդ առաջին ախոյանիցն կարգեալ էր զնա Հուլաւուն. սմա եւ զգաւառն Սասնոց, զոր յետոյ ստեցին երդմանն, և կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ: Իսկ յորժամ Թափուր եղև քաղաքն ի մարդկանէ ի սաստիկ սովոյն, առին զքաղաքն և կոտորեցին՝ զորս գտին ի նմա ներգևեալս ի սաստիկ սովոյն. այլ և զՍուլտանն և զեղբայր իւր ածին կենդանի առ Հուլաւուն. և Հրամայեաց սպանանել զնոսա սրով, իբրև զչարժանիս կենաց և զարեան պարտն ամենայն բազմութեան, որք կոտորեցան ի պատճառս նոցա: Բայց զևկեղեցիսն ոչ քակեցին, և ոչ զանԹիւ նշխարս սրբոցն, զոր ժողովեաց սուրբն Մարութայ յամենայն ազգաց և եդ անդ, զի քրիստոնեայքն, որ ի գօրուն, ծանուցին ԹաԹարին զպատիւ նոցա. այլ և ինքեանք իսկ բազում տեսիլս պատմէին զսրբոցն. ի վերայ պարսպին լոյս սաստիկ ծագեալ, և արս լուսատեսիլս երևեալ: Եւ առաւ քաղաքն յիւ ԹուականԹին Հայոց, ի մեծ պահս քառասնորդաց աղուՀացից:

Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց և Ծոցին Պարսից:

Պարձեալ մեծն Հուլաւու ժողովեաց զբազմութիւն զօրաց իւրոց և զոգաւ Ասորիս, ի Հալապ, ի Տմրըշղ, և ի Խառան, և Ուրհա, և Ամիթ, և այլ գաւառսն. ասպատակ սփռեալ ի կողմանս կողմանս, և ինքն նստաւ ի վերայ Հալպայ պատերազմել ընդ նմա: Եւ Սուլտանն՝ որ ի նմա, էր յազգէ Ուսուփ Սալահատնին՝ որ աւերեաց զԵրուսաղէմ, դիմեցաւ նմա, և ոչ ևկն ի հնազանդութիւն, այլ փակեաց զդրունս քաղաքին ընդդէմ նորա, և կռուէր զօրութեամբ: Եւ մեծն Հուլաւու պաշարեաց զքաղաքն յամենայն կողմանց, և յետ յոլով աւուրց կալաւ զնա բռնութեամբ. և սկսան կոտորել զքաղաքն: Ապա Սուլտանն և որք ընդ նմա մեծամեծքն, որ ամրացեալ էին ի բերդն, սկսան աղաչել զնա և գալ ի հնազանդութիւն նմա. և յանձն առ, և հրամայեաց դադարել ի կոտորելոյ զքաղաքն, և կալ նմա ի հնազանդութեան, և հարկիլ: Գնաց և ի Տմրշկ. և նոքա բազում պատարագօք և մեծամեծ ծախիւք ելին ընդ առաջ նորա. և սիրով ընկալաւ զնոսա, յիւր անուն գրաւեալ կալաւ զՀէմն և զՀամա, և զայլ քաղաքս բազումս: Առաքեաց զօրս ի վերայ ամուր քաղաքին Մերտընայ, որ Հազիւ կարացին առնուլ զնա յետ բազում աւուրց. կոտորեցին և զբազում յեղուզակս՝ վճռասիչս ամենայն ազգաց և ճանապարհորդաց, զորս Ղաճարիս անուանէին, թուրք ազգաւ, ամրացեալք ի թաւ մայրիս, և ի դժուարին վայրս ամրոցաց, անթիւ բազմութիւնք ոչ ումեք հնազանդ, ժողովածու յամենայն կողմանց, արք սրիկայք և ապականիչք, և մանաւանդ քրիստոնէից. զբազումս կոտորեցին ի նոցունց, և զևս բազմագոյնս գերեցին. և թողեալ ի զօրացն իրրև քսան հազարս կողմնապահս, և ինքն դարձաւ ձմերել ի դաշտն Հիմիանայ: Իսկ Սուլտանն Մսրայ ժողովեալ զօրս բազումս, ևկն ի վերայ կողմնապահացն թա-

թար զօրուն, որոց գլխաւոր էր այր մի, քրիստոնեայ, Նայիման ազգաւ, այր մեծ պատուով, որ եւ պատերազմաւ ընդդէմ Սուլտանին, և քաջապէս մարտուցեալ՝ կոտորեցաւ ամենայն զօրօքն, որ ընդ իւր. զի յոյժ բազմամբ էին Եգիպտացիքն, և կռուեցան ի դաշտն Թարորական ըստինն։ Այլն ընդ քրիստոնեայսն ի պատերազմի անդ յոլովք ի Հայոց և ի Վրաց, որք ընդ նմա կոտորեցան. և եղև այս յԱՆ Թուականին Հայոց։

Վասն մահուան Քարքեպալա եղբանին Զալալին։

Իսկ Թագաւորն Վրաց Դաւիթ՝ որդի Շալային, որ կայր ի հնազանդութեան Թաթարին նեղացաւ՝ ձանձրացաւ ի բազում հարկապահանջութեանն՝ որ նեղէին զնա և զամենայն իշխանսն և զամենայն աշխարհս անհնարին ծանրութեամբ, զոր ոչ կարէին բառնալ։ Եթող նա զքաղաք իւր զՑխինվս, և զաթոռ, և զամենայն ինչ՝ զոր ունէր, և փախեաւ ի խորին Ափխազք, և յամուրսն Սուանեթոյ. ընդ նմա և այլ մեծամեծ իշխանք գաւառաց, նեղեալք և տառապեալք, ծախեալք և գրաւ եդեալք զքաղաքս և զգաւառս, և ոչ կարացեալք յագեցուցանել զանյագսն ըստ նմանութեան չար տղրկաց։ Եւ այնպէս տագնապաւ փախեաւ, զի զկինն իւր՝ զԴոնցա Թագուհի, և զնոր ծնեալ որդի իւր՝ զԴեմետրէ, ոչ կարաց ընդ իւր տանել, բայց միայն զԳիօրգի զանդրանիկ իւր։ Իսկ մեծ Ոստիկանն Արղունն զօր բազում գումարեալ, գնաց զհետ փախուցեալ Թագաւորին Դաւթի, զի ըմբռնեսցէ զնա. և իբրև ոչ կարաց ժամանել նմա, զբազում գաւառս Վրաց կոտորեաց և գերեաց անխնայաբար. այլ և զգերեզմանատունն Թագաւորացն Վրաց՝ զԳելաթի, սաստկապէս կոտորեաց և քանդեաց. և զկաթուղիկոսարանն՝ զԱծղոր, նոյնպէս կոտորեաց անողորմաբար։ Բայց յանկարծակի եկին գունդ մի հեծելոց ի Վրաց և ցուցին մեծ քաջութիւնս, զի զբազումս կոտորեցին ի զօրաց Արղունին՝ իբրև հուր ընդ եղէգն ընթացեալ, և ինքեանք գնացին ողջանդամ. և էին արք իբրև չորս հարիւր։ Եւ երկուցեալ

Արդունին, ո՛չ իշխէր այնպէս համարձակ մտանել խուզել զվայրն։ Ապա դարձաւ առ Հուլաւուն, և նիւթեաց ՚ի սրտի իւրում՝ չարութիւն, և ՚ի կալանս արար զթագուհին Վրաց՝ զԹոնցայն, և զդուստր իւր զԽոշաքն, և զիշխանն մեծ զԸնահնշահ, և զՋալալն Հասան՝ զտէրն Խաչենոյ, և զայլս բազումս պատճառանօք պարտուց և հարկի, յորոց բազում գանձս առեալ, հաղիւ զերծան ՚ի մահուանէ։ Իսկ զբարեպաշտ և զառաքինի իշխանն Ջալալ Նեղէր անհնարին կտտանօք, բազում հարկս պահանջելով ՚ի նմանէ՝ առեալ քան զկարն, նգեալ փայտ ՚ի պարանոյ նորա, և երկաթ յոտս նորա։ Եւ զայս առնէր ընդ նմա վասն առեալ քրիստոնէութեան նորա, զի Թշնամիք էին ամենայն Ցաճկահաւատքն, որք յորդորէին զԱրղունն ՚ի սպանուլիւն նորա, զի ասէին՝ Թէ սա առեալ Թըշնամի է գնիս մերոյ և օրինաց. զի և Արղունն ևս Ցաճկակրօն էր. և առեալ տարաւ զնա ՚ի Ղազուինն։ Իսկ նա գոհութեամբ տանէր ամենայնի, զի յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց, և պահող, և աղօթական, և պարկեշտ ՚ի կերակուր և յըմպելի, և ցանկայր մարտիրոսական մահուան։ Իսկ դուստր Ջալալին, Ռուզուքան անուն, որ կին լեալ էր Պօրա Նուինին՝ որդւոյ Ջարմաղուն, առաջնի գլխաւորի Թաթարին, գնաց առ Տօղուս խաթունն՝ կին Հուլաւուին, զի Թափեսցէ զՀայր իւր ՚ի ձեռաց Արղունին։ Եւ գիտացեալ անօրէն Ոստիկանին, առաքեաց վաղվաղակի դահիճս և ՚ի գիշերի ետ սպանանել զսուրբ և զարդար այրն. և երթեալ անօրէն դահճացն՝ անգամ անգամ յօշեցին զնա ըստ նմանութեան սուրբ վկային Ցակովբայ. Նորին չարչարանացն հաղորդեալ, և պսակի նորուն արժանացեալ լեցի ՚ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ։ Այսպէս կատարեցաւ այրն անարատ և աստուածապաշտ, զընթացսն կատարելով, և զՀաւատս պահեալ, յաՀ Թուականին Հայոց։ Եւ առաքեաց որդի նորա Աթապակն արս Հաւատարիմս և ետ գոնանալ զնշխարս Հօր իւրոյ, զի ընկեցեալ կայր ՚ի ջրհոր մի ցամաք, զի Պարսիկն՝ որ ՚ի տան իւրում ունէր զնա ՚ի կապանս, տեսեալ աստուածայինս ՚ի վերայ նորա, զի իբրև սպան զնա, իջեալ լոյս սաստիկ ՚ի վերայ, խնամար-

կեալ ընկէց զնա ՚ի ջրհորն, զի չկա աւուրց թաղեսցի զնա պատուով։ Նա եղեալ խնդրողացն զմարմինն նորա, և պատեաց զսքանչելի երեսումն. և նոցա ժողովեալ խնդութեամբ, և բարձեալ տարան զնա ՚ի տուն իւր, և թաղեցին ՚ի վանքն Գանձասար ՚ի գերեզմանս հարց իւրոց։ Այլ և բերողք նշխարացն տեսին ՚ի ճանապարհի զնդն տեսիլ լուսոյն ՚ի վերայ նշխարացն։ Եւ կալաւ զիշխանութիւն նորա որդի նորա Ամասպակն հրամանաւ Հուլաւուին և Արղունին, այր սրբասնունդ, պարկեշտ և խոնարհամիտ և աղօթական, որպէս զմի ՚ի սուրբ միայնակեացց, զի ծնօղքըն նորա այսպէս սնուցին զնա։ Սպան Հուլաւուն զիշխանն Զաքարէ՝ զորդին Շահնշահի, բարեբս եղեալ ՚ի վերայ նորայ։ Ցայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս մարդասէր և հեզ կաթուղիկոսն Աղուանից՝ տէր Ներսէս, կալեալ զկաթուղիկոսութիւնն ամս քսան և եօթն. և յաջորդեաց զաթոռն տէր Ստեփանոս՝ մանուկ տիօք։

Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի, և որդւոյ նորա Զաքարէի։

Ի ԺԵ իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, նա զիշխանութիւնն յաւագ որդին Զաքարէ, զի որդիք բազումք էին նորա. Զաքարէ և Աւագ, Սարգիս և Արտաշիրն և Իւանէ։ Եւ ինքն խնամէր զտուն իւր, և Զաքարէ ընդ թաթար զօրուն երթայր ՚ի գործ պատերազմի, և արիութեամբ քաջութեամբ ցուցեալ, մեծարեալ լինէր ՚ի մեծէն Հուլաւուէ և յԱրղուն Ոստիկանէն։ Դէպ եղև՝ զի Արղունն զօրօք բազմօք էր ՚ի կողմանս Վրաց, ընդ նմա էր և Զաքարէ. և գաղտ յԱրղունէն և յայլ զօրացն գնաց Զաքարէ ՚ի տեսութիւն կենօղ իւրոյ, որ էր առ հօր իւրոյ Սարգսի՝ իշխանին Ուխտաց, որ ապստամբ էր ընդ թագաւորին Վրաց Դաւթի։ Եւ իմացեալ Արղունին, ազդ առնէ Հուլաւուին. և նա առ ինքն հրամայեաց տանել կապանօք, և այլ բարեբս կուտեաց ՚ի վերայ նորա, և հրամայեաց սպանանել զնա և անդամ՝ անդամ յօշել, և

արկանել շանց։ Եւ յորժամ լուաւ զգոյժն հօր իւրոյ Շահընշահ՝ ի գիւղն Օձուն, ի նեղասրտութիւն անկեալ՝ ի տրտմութենէն մեռաւ. և տարեալ թաղեցին զնա ի քրբայրն, զոր առ կինն նորա ի Հայոց։

Վասն Ղեզ պապէրապղին՝ որ եղև ընդ Ջէնհանա էօլոյն և Ռէբէքային։

Աշխարհակալք և մեծ զօրավարքն, որ կային յարեւելս և ի հիւսիս, ազգականք էին Ղանին Մանգուի, որ մեռաւ յետ պատերազմին Նէնգրանայ. և երկու եղբարքն նորա հակառակէին ընդ միմեանս վասն թագաւորութեանն՝ Արիբողային և Ղոպիլային։ Եւ յաղթեաց Ղոպիլային, կոտորելով և սպառելով զզօրս Արիբողային, և փախստական հանելով զնա յաշխարհէն, և ինքն թագաւորելով։ Եւ Հուլաւուն եղբայր էր նոցունց և Մանգու Ղանին. օգնէր նա Ղոպիլային։ Եւ Ռերքայն, որ ի կողմանս հիւսիսոյ, օգնէր Արիբողային. և միւս ևս ազգական նոցին, այլ զօրագլուխ որդի Շան Զաղաթային՝ անդրանիկ որդուդն Զանկզ Ղանին, Ալզու անուն. նա պատերազմեր ընդ Ռերքային, թէ նոցունց խրատովն կոտորեաց Մանգու Ղանըն զազգս նորա, և առաքեաց առ Հուլաւուն օգնել նմա յայսմ կողմանէ ընդ դուռն Դարբանդայ։ Իսկ մեծն Հուլաւու և մեծամեծ և փառաւորագոյն իշխանն՝ հանգոյն ինքեան, որ կային առ նմա, ի կողմանց Բաթոյին և Ռերքային, զՂուլն, զԲալախայն, զՏուղմարն, զՄենգանն՝ որդի Ղուլին, զՂատա Ղանն, և զայլս բազումս հանգերձ զօրօք իւրեանց, կոտորեցին յանխնայ անողորմաբար զներս և զաղայս, և սպառեաց զնոսա կոտորմամբ որպէս, զի առ նմա կային, և խառնէին ընդ միմեանս իշխանութեամբ. և սակաւք ի նոցանէ մազապուրծ զերծեալ ի նոցանէ առանց կանանց և մանկանց և ընչից, գնացին փոխստական առ Ռերքայն, և առ այլ ազգականքն։ Եւ լուեալ զայն Ռերքային, ժողովեաց զօրս անթիւս և անհամարս գալ առնուլ զվրէժ արեան ազգականացն ի Հուլաւուէն, իսկ մեծն

Հուլաւու՝ ժողովեաց նոյնպէս զզօրս իւր բազմաձեռն, և արար երիս յառաջս. զմինն ետ ի ձեռս որդւոյն Ապաղանին, գումարեաց ընդ նմա և զոստիկանն Արղունն, և առաքեաց ընդ Խորասան օգնել Ալղուին յայնմ կողմանէ, և զմի բաժինն գումարեաց ի դուռն Ալանաց, և զայլ զօրսն ընդ իւր առեալ՝ գնաց եմուտ ի ներքս քան զդուռն Դարբանդայ, զի այս երկու մուտք են՝ որ յԱլանս և ի Դարբանդ։ Եւ աւերելով զմասն բաժնի Բերքային, և եհաս մինչ ի գետն մեծ և անհուն՝ ասպնջական հոլովից գետոց, զոր կոչեն Թերքն Եթիլ, որ ծովորէն ընթանայ և մտանէ ի ծովն կասբից։ Եւ ել ընդդէմ նորա Բերքային հզօր ձեռամբ, և եղև խառնորդ պատերազմին առ մեծի գետոյն, և բազումք անկան յերկոցունց կողմանցն։ Եւս առաւել ի կողմանէ Հուլաւոյին, զի պաղեցան ի սաստկութենէ ձեանն և ցրտին. և բազումք գետացան եղեն, և ապա դարձաւ Հուլաւոյն, և եկն ել ի դուրս քան զդուռն Դարբանդին. և մի ոմն ի զօրագլխաց Հուլաւոյին այր քաջ և պատերազմող զօրօքն իւրով, Սիրաման անուն, որդի Զարմադուին, առաջի գլխաւորի Թաղարին, ընդդէմ կացեալ զօրացն Բերքային, յետս նահանջեաց. և ի նա պատրուպարեցան փախուցեալքն և ապրեցան. և մեղմով ընդդէմ կալով, ել և նա ի դուրս քան զԴարբանդայ, և կացուցին պահակս ի դրանն Դարբանդայ, և ինքեանք եկին ի դաշտն Մուղան ի ձմերոց։ Եւ այսպէս դամն հինգ պատերազմեալք ընդ միմեանս, սկսեալք յՀ Թուականէն, մինչ յՀԵ Թուականն Հայոց. յամենայն ամի զօր ժողովելով և ընդ միմեանս բախելով ի յեղանակս ձմերնային, զի յամարայնի ոչ կարէին վասն տօթոյն և գետայարոյց լինելոյն։ Ցաւուրս յայսոսիկ սկսաւ մեծն Հուլաւու շինել քաղաք բազմատար և բազմամարդ ի դաշտին Գառնոյ. և եդ Տարկս ի վերայ ամենայն հնաղանդելոցն բազմութիւն փայտից բերել յամենայն կողմանց ի պէտս շինուածոյ տանց և ապարանից քաղաքին, զոր շինէր ի տեղի հովոցաց իւրոց յաւուրս ամարայնոյ. և տառապէին մարդ և անասուն ի խիստ և ի դառն վերակացուացն, որ գառնագոյնք էին քան զփարաւոնին ի վերայ որդւոցն Իս-

րայելի։ Քանզի լուծս Տարիւր եղանց լծէին ՚ի վայտ մի յամենայն կողմանց, և ո՛չ կարէին շարժել վասն մեծութեան և հաստութեան վայտիցն, և հեռաւորութեան և դժուար ճանապարհացն ընդ գետս և ընդ լերինս, և յանկնայ հարկանելով, մեռանէին մարդիկ և անասունք։ Այլ և տունս մեծամեծս կռոց շինեաց, անդր գումարեալ զամենայն արուեստաւորս՝ քարանց և վայտից և նկարուց. զի ազգ մի, զոր Տոյինք ասեն, և են դիւթք և կախարդք, որ տան խօսել ձիոց և ուղտուց, և մեռելոց, և բաղքեայ պատկերաց, դիւթական արուեստիւ։ Եւ են ամենեքին քուրմք, գերծեալք գլխօք և մորուօք, և ունին փիլոն դեղին զկրծօքն. և պաշտէին զամենայն ինչ, և առաւել զՇակմոնիա և զՄադրին. նոքա խարեցին զնա, և ասէին պահել զնա անմահ. և բանիւ նոցա կայր և շարժէր, և հեծնոյր, տուեալ զինքն ամենևին կամաց նոցա. և խոնարհեալ երկիր պագանէր գլխաւորի նոցա յոլով անգամ յաւուրն, և ուտէր ՚ի նուիրական սեղանոյն ՚ի տան կռոցն, և առաւել մեծարէր քան զամենեսին զնոսա։ Վասն որոյ տաճար կռոց նոցա առաւել մեծարգի յարդարէր։ Իսկ աւագ կանանց նորա քրիստոնեայ էր, որում անուն էր Տօղուս խաթուն, թէպէտ բազում անգամ յանդիմանէր ըզնա, ո՛չ կարաց զերծուցանել զնա ՚ի դիւթացն. այլ ինքն աստուածպաշտութեամբ կացեալ, ձեռնատու և օգնական էր քրիստոնէից։ Իսկ Ա֊ջ֊դ թուականին նշան մեծ երևեցաւ յերկինս. աստղ մի երևեցաւ՝ գալով ՚ի կողմանց հիւսիսոյ յարևելս և ՚ի հարաւ. և երկայն ճառագայթք լուսոյ սիւնաձև երևէին առաջի նորա. բայց աստղն նուազ երևէր և երագ ընթանայր, և էր իբրև աւուրք ամսոյ միոյ. և ո՛չ այլ ևս, ո՛չ իբրև զաստղ գիսաւոր՝ որ ընդ ժամանակս ժամանակս երևի ընթանալով յարևմտից ՚ի հիւսիս, այլ սա երկայնաձիգ շառաւիղօք, և օր քան զօր աճէին շառաւիղքն, մինչև կորեաւ։ Եւ ՚ի սոյն ամի վախճանեցաւ Հուլաւուն, և կինն իւր Տօղուս խաթունն։ Եւ կալաւ զտեղի իւր Ապա Ղանն Ա֊ջ֊դ թուականին, և առ կին զդուստրըն Հոռոմոց թագաւորին, որում անուն էր Դեսպինա խաթուն, որ ևկն երևելի փառօք. և պատրիարքն Անտիո-

քու, և այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա, զոր երեր տէր Սարգիս Եղընկայիկն եպիսկոպոսն, և Բեներ վարդապետն. և մկրտեալ զնպա զանն նոուն զաղջիկն նմա կին. և նորա զօր գումարեալ բազում ժոյժ, գնաց ընդդէմ կալ պատերազմաւ զօրաց Բերքային, որք ելեն ընդ դուռն Դարբանդայ, և Հարին զբանակս իւրեանց առ ափն կուր գետոյ. և կալան սոքա աստի և նոքա անտի, ամրացուցեալ զերզը գետոյն ցանկով և փոսիւք խորագունիւք: Եւ Քրիստոսի Յուսոյն մերոյ փառք անլռելի ձայնիւ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

ՎԱԽԱՆ

ՅԱՆԿ ԴԼԽՈՑ

—

Երես։

1. Յառաջաբան Հեղինակին . . . . . ա.
2. Ի սմառօտ պատմութիւն և ցոյցք անուանց Սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա . . . . . 7.
3. Վասն հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ . . . . . 68.
4. Վասն թագաւորութենէն Լևոնի, որ ի կողմանս յԱրևմտից . . . . . 90.
5. Վասն իշխանացն որ յԱրևելս Հայաստանեայց զաքարեին և Իւանէի եղբօր նորին . . . . 94.
6. Վասն Ժողովոյն, զոր արար Զաքարիայ վասն խնդրոյ ինչ իրաց . . . . . 97.
7. Վասն կաթուղիկոսին Աղուանից գալոյ առ մեծ իշխանսն . . . . . 103.
8. Վասն վարդապետացն Երևելեաց՝ որք էին ի կողմանս Վասպուրականի . . . . . 106.
9. Վասն մահուան Զաքարէի Զօրավարի . . . 107.
10. Վասն Լևոնի արքային և վախճանի նորին . . 108.
11. Ի սմառօտ հիւսուածք պատմութենէնց կողմանցն Աղուանից, ընդ ներքոյս զրուցատրեան . . 111.
12. Վասն ելանելոյ թաթար զօրուն և վիճաստական առնելոյ զթագաւորն Վրաց . . . . . 117.
13. Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկումն եղև զօրացն . . . . . 119.

Եր֊ես։

14. Ի ասն շինուԹեան վանացն Նորն Գետակայ. . 123.
15. Ի՛Ե ոչք էին, որք երևելիք էին յաշակերտսն Նորա. . . . . 127.
16. Ի ասն վարդապետին վանՃանի մեծին ՄխիԹարայ՝ որ Գոշն կոչի. . . . . 128.
17. Ի ասն որք յետ Նորա կալան առաջնորդուԹիւն 129.
18. Ի ասն Սուլտանին Ջալալադնին և կոտորելոյն զզօրսն Վրաց ՚ի ՚ՆդԲ Թուռականին. . . . 131.
19. Ի ասն կորստեան Սուլտանին Ջալալադնի և բառնալոյ .... 133.
20. Ի՛Ե որպէս և ԹաԹարն ապականել զաշխարհս ամենայն. . . . . 135.
21. Ի ասն աւերման քաղաքին Գանձակայ. . . 137.
22. Ի ասն աւերածոյ Հայոց աշխարհիս և Վրաց ՚ի Նոյն. . . . . 139.
23. Ի ասն առման քաղաքին Շամքորայ. . . . 141.
24. Ի ասն կերուԹեան վարդապետին Վանականայ և որոց ընդ նմա . . . . . 142.
25. Ի ասն աւերման քաղաքին Լօռէոյ. . . . 148.
26. Ի ՚ն անկանելոյ ՚ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին 149.
27. Ի ասն քաղաքին Անւոյ, Թէ որպէս մնացեալքն ՚ի ձեռս նորա . . . . . 151.
28. Ի ասն աւերածին Կարուց. . . . . 153.
29. Ի ասն յուղարկելոյ զիշխանն Աւագ առ Խաղանն յԱրևելս . . . . . 154.
30. Ի ասն կոտորածին՝ որ ՚ի կողմանս Խաչենոյ, և վասն բարեպաշտի իշխանին Ջալալին . . 157.
31. Ի ասն նկեղեցւոյն ղոր շինեաց . . . . 159.
32. Ի ասն ցուցման կերպարանաց ԹաԹարին բացայայտուԹիւն սահմանաց . . . . . 159.
33. Ի ասն Ռպանին Ասորւոյ . . . . . 162.
34. Ի ասն աւերման Թէոդուպօլեայ. . . . . 164.
35. Ի ասն պատերազմին, որ եղև ընդ Սուլտանն և ընդ ԹաԹարն . . . . . 165.
36. Ի ասն Թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և զոր ինչ գործեցաւ. . . . . 167.

Երես։

37. Վ՝ասն Կոստանդնեայ իշխանի Լամբրօնին, և զոր ինչ գործեաց նա ընդ աշխարհն Կիլիկեցւոց 168.
38. Վ՝ասն Թագաւորութեանն Դաւթի . . . . 170.
39. Վ՝ասն կոչելոյն ՚ի մեծ դուռն զկաթուղիկոսն Աղուանից զաէր Ներսէս . . . . . 171.
40. Վ՝ասն ասպատակելոյ նորա ընդ կողմանս Վասպուրականի ՚ի վերայ բաղուտ՝ գաւառաց . . 172.
41. Վ՝ասն կանոնական հրամանաց կաթուղիկոսին Հայոց Կոստանդնի . . . . . 173.
42. Թուղթ տեառն Կոստանդեայ հրջաբերական . . 174.
43. Յաշխմանք կանոնականք Տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթուղիկոսի . . . . . 178.
44. Վ՝ասն հարկահանացն՝ որք եկին ՚ի Ղանէն. 185.
45. Վ՝ասն թագաւորին Վրաց երթալոյ առ Ղանն 186.
46. Վ՝ասն երթալոյ առ Ղանն Սմբատայ զօրավարին Հայոց և որդւոյ Ղիաթատնի Սուլտանին. 188.
47. Վ՝ասն կոտորածին՝ զոր արար զօրն Թաթար յաշխարհին Վրաց . . . . . 189.
48. Վ՝ասն Դաւթի Մոլեցուցչի . . . . . 191.
49. Վ՝ասն գիւղին՝ որ ՚ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակեր ընդ այր մի . . . . . 195.
50. Վ՝ասն Լնդրոյն՝ որ եղև ՚ի մէջ քրիստոնէից վասն Հոգւոյն Աստուծոյ, թէ ՚ի Հօրէ միայն պարտ է ասել, թէ ՚ի Հօրէ և ՚ի Որդւոյ . . 196.
51. Կոստանդնուպոլիս ճշմարիտ ուղղափառաց . . 199.
52. Վ՝անական վարդապետին . . . . . 202.
53. Վ՝ասն վանճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ 207.
54. Վ՝ասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ . . . . . 209.
55. Վ՝ասն Սարթաւոյն որդւոյ Բաթուին . . . 214.
56. Վ՝ասն մարախին, որ եկեր զաշխարհս . . . 216.
57. Վ՝ասն աշխարհագրին, որ եղև հրամանաւ Մանգու Ղանին . . . . . 218.
58. Վ՝ասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ առ Բաթոյն և Մանգու Ղանն . . 219.
59. Վ՝ասն կոտորածի երկրին Հոռոմոց . . . . 224.
60. Վ՝ասն աւերածոյն Բաղդատայ . . . . . 226.

Երես։

61. Վ֊ան աւերածի Մուշարղին քաղաքին . . 231.
62. Վ֊ան որ ինչ գործեցաւ 'ի կողմանս Միջագետաց և խորին Ասորւոց . . . . . 233.
63. Վ֊ան մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին 234.
64. Վ֊ան մահուան իշխանին Շանշնշահի, և որդւոյ նորա Զաքարէի . . . . . 236.
65. Վ֊ան մեծ պատերազմին՝ որ եղև ընդ միմեանս Հուլաւոյին և Բևրքային . . . . . 237.

